

Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning

Migrasjon, sild, olje og urbanisering

Olav Tysdal

Avhandling levert for graden doctor philosophiae - november 2019

Migranter

er jenter som flytter, gutter som flytter, voksne som flytter, familier som flytter.

er barn som flytter, ungdom som flytter, de midt i livet som flytter, eldre som flytter.

flytter over korte avstander, migranter flytter over lange avstander.

flytter innenfor administrative enheter, migranter krysser administrative grenser.

er internmigranter som flytter innenfor et lands grenser.

er immigranter som krysser grenser og flytter til nye land, emigranter krysser grenser og flytter fra land.

flytter for å redde livene sine - flyktninger er også migranter.

flytter for å komme unna etnisk diskriminering.

flytter for å komme vekk fra politisk eller religiøs undertrykking og forfølgelse.

tar livsskjebnen i egne hender – de sekulariserer håpet.

flytter for å skaffe et bedre liv for seg og sine.

flytter på veien oppover en karrierestige.

flytter på grunn av giftermål – praktisk- eller kjærlighetsmotivert.

flytter på grunn av klima og klimaforandringer.

flytter av hundrevis andre individuelle eller kollektive årsaker.

Forsideillustrasjon

Sildesalting i sjøhuset til kjøpmann Schanche Monsen i Stavanger. Utsnitt av maleri av Philip Kriebel fra omkring 1840. Etter å ha vært borte i flere tiår, kom vårsilda tilbake til Vestlandskysten i 1808. Eksport av vårsild fikk stor økonomisk betydning. Fisket var viktig fram til 1870-årene. Foto: Stavanger Museum

Forord

Arbeidet med denne avhandlingen har strukket seg over mange år. Ikke overraskende har det vekslet mellom perioder med god framdrift, og det motsatte, med motbakker og forsinket progresjonen som resultat. Arbeidet har heller ikke vært et sololøp. Jeg har hatt uvurderlig nytte av raus bistand fra en rekke personer. Alle fortjener en takk nå, når arbeidet er sluttført.

Fremst i rekken av hjelpere står professor emeritus Einar Niemi, UiT Norges arktiske universitet. Stor takk for nitid lesing av utkast, konstruktive tilbakemeldinger og ikke minst at du nå i sluttfasen, aldri ga opp troen på prosjektet. Du har en meget sterk posisjon både i norsk og internasjonal migrasjonsforskning. Det har vært et privilegium å ha deg som veileder. Takk også til professor emeritus Odd S. Lovoll, St. Olaf College, Northfield, MN, USA, for nyttige innspill i arbeidet med flere av delstudiene.

I 2007-2008 ble jeg en del av gruppen som arbeidet med *Sandnes bys historie*. Takk til tidligere instituttleder ved Institutt for kultur og språkvitenskap, Humanistisk fakultet ved Universitet i Stavanger, professor Marie Smith Solbakken, for at du pushet på for min deltakelse i prosjektet. På grunn av knappe tidsfrister, ble det hektisk skrivearbeid og der alle kapittelutkast fikk hard medfart i en samlet prosjektgruppe ledet av redaktørene professor emeritus Gunnar Nerheim, Universitet i Stavanger og professor emeritus Edgar Hovland, Universitetet i Bergen. I arbeidet med *Sandneshistorien* fikk jeg utfolde meg innenfor bindestreksdisiplinen *historisk demografi*, det feltet innen historiefaget mitt hjerte ligger aller nærmest. Denne interessen ble vekket fra midten av 1980-årene da jeg som mitt hovedfagsemne i historie dokumenterte og drøftet befolkningsutviklingen i strandstedet, senere ladestedet, Sandnes og nærmeste omegn mellom 1801 og 1875 ved hjelp av familierekonstruksjonsmetoden.

Fagmiljøet ved Institutt for kultur og språkvitenskap ved Universitetet i Stavanger har vært til stor nytte og inspirasjon i arbeidet med avhandlingen. Delutkast til flere av studiene har blitt presentert og diskutert på IKS-forskningsseminar gjennom årenes løp. Takk til professor Roald Berg, Universitetet i Stavanger, for at du i sin tid tok initiativet til og selv, i mange år, sto for driften av dette viktige bidraget til forskningsvirksomheten ved IKS.

Innenfor kollegagruppen vil jeg gi en spesiell takk til professor emeritus Gunnar Nerheim. Sammen deler vi den store interessen for migrasjonsfeltet, men flere skal nevnes i denne gruppen av inspiratorer og støttespillere. Professor Nils Olav Østrem, Institutt for grunnskolelærerutdanning, idrett og spesialpedagogikk, har *alltid* vært der. Ingen slår oss to når det gjelder Rogalands utvandring- og innvandringshistorie! Ellers er det mange i denne gruppen som i større og mindre grad er opptatt av migrasjonsfeltet som har vært en viktig kilde til faglig inspirasjon. Takk også til professor Odd Magne Bakke, tidligere leder ved Institutt for kultur og språkvitenskap ved Universitet i Stavanger. Du har heiet ivrig på meg hele tiden. Skuffelsen da du skjønnte at du ikke fikk lede disputasen, fordi tildelende universitet var UiT Norges arktiske universitet og ikke UiS, forteller sitt.

Stavanger har hatt et levende miljø for migrasjonsforskning og -studier over mange år, som jeg har trukket veksler på. Takk til Det norsk utvandrersenteret i Stavanger, ved tidligere direktør Hans Storhaug, og ressurspersoner knyttet til «underbruk» av Utvandrersenteret som Migrasjon Rogaland, som i dag er blitt til Norsk Migrasjonsforum. Jeg har også hatt stor nytte av å samarbeide med arkivverket. Først og fremst Statsarkivet i Stavanger, representert ved førstearkivar Torkel Thime, men også Stavanger byarkiv og Interkommunalt arkiv i Rogaland. Uten å nevne navn, vil jeg også takke de velvillige og alltid imøtekommende bibliotekarene ved Universitetsbiblioteket ved Universitetet i Stavanger for rask og ekspedit service. Jeg hadde definitivt heller ikke klart å komme i land med dette arbeidet uten it-hjelp@uis.no

Takk også til UiT Norges arktiske universitet ved Fakultetet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning og Institutt for arkeologi, historie og religionsvitenskap. Ettersom dette doktorgradsarbeidet gikk over ganske lang tid, dukket det opp visse praktiske utfordringer i løpet av slutfasen. Tromsøfolkene jeg har møtt, alle som én, har vært løsningsorienterte og med en klar innstilling – dette får vi til.

Til sist, men ikke minst, takk til den aller nærmeste flokken. Til samboer, Marit, utrettelig med sine oppmuntringer, til Eivind, Mari og Helle som har fulgt prosessen og gitt kveik til å stå på videre hele tiden.

Stavanger, mai 2019

Olav Tysdal

Innhold

<i>Migranter er...</i>	2
Forord	3
Innhold	5
Sammendrag	6
Summary	8

Del I Kappe: Tema, sammendrag, teoretisk og metodisk oversyn

Kapittel 1 INNLEDNING	10
1.1 Tema og problemstilling	10
1.2 Metode	14
1.3 Demografiske og migrasjonshistoriske kilder	19

Kapittel 2 TEORI OG HISTORIOGRAFI

2.1 Hva er migrasjon?	27
2.2 Migrasjon – ‘migrasjonslover’, typologi og modeller	28
2.2.1 Typologi	31
2.2.2 Modeller	34

Kapittel 3 PRESENTASJON AV AVHANDLINGENS FIRE STUDIER	50
---	----

Del II AVHANDLINGENS FIRE STUDIER

1. Demografiske konsekvenser etter kollapsen i vårsildfisket i 1870
2. Population figures, gender distribution, patterns of settlement and migration in the area of the Karmsund strait and Stavanger in the second half of the nineteenth century
3. Befolkningsmagneten
4. Innvandrerbymen

Sammendrag

Samfunnsfenomenet *migrasjon* er temaet i denne avhandlingen som består av Kappen og fire publiserte studier. Kronologisk dekker avhandlingen tidsrommet fra 1830-årene til 2010. Migrasjon er et vidt begrep som i forskningssammenheng, åpner for mange tilnærminger. Migrasjonsmønstre varierer i tid og rom. Noen er kortlivede, andre kan bestå i mange år – de eldste i århundrer. Å dokumentere politiske, økonomiske og samfunnsmessige endringer som kan bidra til å forklare hvorfor migrasjonsmønstre oppstår, er et mål for avhandlingen. Virkningene på den demografiske utviklingen i alminnelighet og migrasjonen i særdeleshett som følge av næringsmessige og økonomiske svingninger, er vektlagt tyngst. Et anliggende for avhandlingen er å drøfte endringer i samfunnet som førte til migrasjon.

Migrasjonsmønstrene som presenteres, kan plasseres i følgende tre kategorier: internflytting, utvandring og innvandring. I Kappen er det tegnet opp et historisk bakteppe med bred pensel for den aktuelle kronologiske perioden. Allmenne og overgripende metodiske tema blir drøftet i et eget delkapittel. I Kappen gis det generelle kommentarer til de viktigste kildene og om bakgrunnen for at de, i sin tid, ble skapt. Mer spesifikke metodiske spørsmål blir tatt opp i de enkelte studiene.

I Kappens kapittel 2 er avhandlingen plassert i en teoretisk og historiografisk kontekst. Her blir det slått fast at migrasjon er en like stor del av det som angår mennesker som fødsel, forplantning, sykdom og død. Homo sapiens spredte seg over jorden som «Homo migrans». Teorikapittelet er disponert i følgende tre deler: 'migrasjonslover', typologi og modeller. I underkapittelet om 'migrasjonslover' blir Ravensteins Law's of migration fra 1885, vektlagt, mens etappe og kjedemigrasjon får mest plass i underkapittelet om 'typologi'. Et lengre underkapittel om 'modeller' tar utgangspunkt i Everett S. Lees artikkel, Theories of Migration, publisert i 1966. Lee hevder at i et teoretisk perspektiv kan hjemme- eller ute-faktorene klassifiseres som positive, negative eller nøytrale. En fruktbar teoretisk tilnærming i forsøket på å beskrive og forstå migrasjon som fenomen, synes å være en deling mellom et system- eller strukturnivå og et individ- eller aktørnivå. Sannsynligvis vil en alltid nå lengst i forklarings- og analysebestrebelsene hvis grunnlaget kan være en kombinasjon av disse to perspektivene. Utgangspunktet for dette arbeidet er at migrasjon alltid inngår som en del av en samfunnskontekst på et system- eller strukturnivå. En kan ikke fullt ut forstå migrasjon, selve beslutningen om å bli værende eller dra, uten å kjenne samfunnsforholdene og samfunnsutviklingen hjemme og ute.

Studier av migrasjon som samfunnsfenomen i tid og rom, har engasjert forskere siden Ravenstein. Migrasjonsstudier er i verden i dag, kanskje mer aktuelle enn noen gang tidligere. Målt etter hvor mange forskningsfeltet angår, vil studier innenfor norsk emigrasjons- eller immigrasjonshistorie, kunne oppfattes som smalt. Like fullt er det gjennom årene, både i Norge og i USA, lagt ned en betydelig innsats på dette feltet i alt fra oppretting av kildesamlinger av diverse slag, innsamling og digitalisering av statistisk materiale, utgivelser av biografiske arbeider og monografier og publisering av større beskrivende og syntetiserende oversiktsverker. Også når den europeiske masseutvandringen til USA på 18- og 1900-tallet blir vurdert i et amerikansk immigrasjonshistorisk perspektiv, er

det norske bidraget regnet med. Temaet kan være behandlet separat eller slått sammen i større geografiske enheter som Skandinavia eller Norden.

PRESENTASJON AV AVHANDLINGENS FIRE STUDIER

Det første forskningsspørsmålet i avhandlingens *Studie 1*, Demografiske konsekvenser etter kollapsen i vårsildfisket i 1870, er knyttet til hvilken betydning vårsildfisket fikk for befolkningsutvikling, migrasjon og bosettingsmønster i Karmsund- og Stavangerområdet. Det andre hovedspørsmålet er rettet mot hva som skjedde da fisket kollapset i løpet av svært kort tid. Studien viste at konsekvensene for den demografiske utviklingen ble omfattende. Utflyttingen fra de rurale områdene førte til at lang trend med befolkningsvekst, ble brutt. Migrasjonen var dominert av en urbanpreget internflytting. Emigrasjonen fikk et lite oppsving i de første årene etter at krisen inntraff, men økningen ble kortvarig.

I avhandlingens *Studie 2*, Population figures, gender distribution, patterns of settlement and migration in area of Karmsund strait and Stavanger in the second half of the nineteenth century, videreføres tematikken fra *Studie 1*, men casestudien er utvidet kronologisk til tidlig i 1890-årene. Hovedmålsettingen var å klarlegge sammenhenger mellom befolknings- og næringsutviklingen, og vise at innbyggernes «jakt på levebrød» var en sterk endringskraft. Konklusjonen i *Studie 2* er klar. Kollapsen i vårsildfisket og krisen i skipsfartsnæringen fikk, hver for seg og sammen, store konsekvenser for befolkningsutviklingen i området. Den sterke befolkningsveksten ble borte, emigrasjonen økte dramatisk og påvirket samtidig befolkningsstrukturen. Fordi flertallet av emigrantene var menn, ble kjønnsfordelingen veldig skjev.

Studie 3, Befolkningsmagneten, er publisert i *Sandneshistorien, bind II, Fra husklynge... til stor by*. Det er en demografisk casestudie fra Nord-Jæren med Sandnes som det geografiske kjerneområdet. Kronologisk dekkes utviklingen etter 1965 og fram til et snaut tiår inn på 2000-tallet. En sammenligning med nabobyen Stavanger viser at i begge disse byene fikk oljenæringen svært mye å si for utviklingen. Den nye næringen hadde et stort behov for arbeidskraft. Ledige levebrød lokket arbeidsmigranter til Nord-Jæren og Sandnes.

Avhandlingens *Studie 4*, Innvandrerbyen, er også hentet fra *Sandneshistorien*. Hva skjedde i løpet av den 30-40 års perioden, da utlendinger fra å være så godt som helt fraværende i Sandnes, kom i et stadig økende antall? Hvilken rolle spilte innvandringen for befolkningsutviklingen i byen etter 1965? Fra 1980-årene bidro også utlendinger til at Sandnes ble en av landets raskest voksende byer. Innvandringen fikk også store konsekvenser for den etniske sammensetningen. Statistikken viser at det for eksempel i 2007, kom innvandrere fra 83 forskjellige land. Nabokommunene Gjesdal, Klepp, Time og Sola, som rekrutterte flest innflytterne på 1800-tallet, var byttet ut med Grønland, Angola, Burundi, Aserbajdsjan, Taiwan, Indonesia, Sør-Korea, Macao, Saudi-Arabia og Fiji. I løpet av dette ene året var byen innerst i Gandsfjorden, reisemål for innvandrere fra disse ti og 73 andre land. I begynnelsen av 2008 bodde det innvandrere fra i alt 130 ulike nasjoner i Sandnes. Denne historien viser at byen var blitt et «mini»-FN med et etnisk, kulturelt og religiøst mangfold ingen kunne ane i 1965.

Summary

Migration as a social phenomenon is the topic of this thesis, covering the period from the 1830s to 2010. The broad concept of migration opens for a multitude of research approaches. Migration patterns vary with time and space: some are short-lived, while others last for many years and the oldest ones for centuries. A common aim for the four part-studies is to document political, economic, and social changes that contribute to explain the emergence of migration patterns. The thesis emphasises the impact of economic fluctuations on demographic development in general, and on migration in particular. A primary purpose is to discuss social changes leading to migration.

The migration patterns discussed can be characterised as (1) internal migration, (2) emigration, and (3) immigration. Spatial movements form the basis for this categorisation. The broadly applied historical survey constitutes the background for the part-studies. Migration has also contributed to several social changes. A separate chapter examines general and comprehensive methodological considerations, whereas the individual part-studies include discussions of specific methodological issues. Sources often constitute a challenge for migration scholars. One section in the introduction provides general comments on the most important sources, including their backgrounds. One short account also narrates the most important sources for the part-studies.

The second section of the introduction places the thesis in a theoretical and historiographic context. The author argues that the importance of migration in the human life cycle is equal to birth, procreation, disease, and death. *Homo sapiens* diffused over the earth as “Homo migrants”. The theoretical chapter consists of three parts: “laws of migration”, typology, and models. The section on “laws” emphasises Ravenstein’s (1885) “laws of migration”, while the “typology” section includes more information on step and chain migration. A longer section on “models” departs from Everett S. Lee’s (1966) article “Theories of Migration”. Theoretically, Lee classifies domestic and external migration factors as positive, negative, or neutral. The understanding of migration as a phenomenon, however, always includes a subjective component. This perspective constitutes Lee’s fourth point of emphasis.

A division between a systematic/structural level and an individual/actor level is a fruitful theoretical approach to describe and understand migration as a phenomenon. Using a combination of these two perspectives in the analyses and explanations will most likely always enable a researcher to reach furthest. My point of departure is that migration always forms a part of the social context on a systematic/structural level. It is impossible to understand all aspects of migration, the very decision to depart or remain, without knowledge of the social development at home and in other places.

Temporal and spatial studies of migration as a social phenomenon have continued to engage researchers since Ravenstein published his “Laws of Migration” in 1885. At the dawn of the 2020s, migration studies have a prominent position in social sciences and humanities and are possibly more topical than ever. Norwegian emigration and immigration history is a narrow topic measured by the number of contributors over the years. Nevertheless, both Norwegian and American scholars have made considerable efforts to create collections of sources, as well as to collect and digitalise statistical material. Biographies, monographs and larger review books, describing and synthesising, constitute other contributions. The

Norwegian contributions are usually included in American studies on 19th and 20th century European mass emigration. Scholars have studied Norway separately, but also included the country in studies of larger geographical entities, such as Scandinavia or the Nordic countries.

THE FOUR PART-STUDIES OF THE THESIS

The first study revolves around the 1870 collapse of spring herring fishing around Karmsund and Stavanger in Rogaland, Southwest Norway. The study addresses two main questions: (1) the importance of spring herring fishing for population development, migration and settlement patterns, and (2) the consequences of the absence of spring herring and the extraordinary rapid fishing collapse. Demographic consequences were extensive. Rural out-migration implied a break in the long-time population increase. Internal urban migration was the major pattern with the city of Haugesund receiving the highest number of migrants. Emigration increased slightly in the first years after the fishing-crisis, but this increase was short-lived.

These themes return in the second study, but with a chronology extended to the 1890s. The main purpose is to unveil relationships between population and economic development, as well as to illustrate how the “struggle for livelihood” was a strong force of change. The conclusion is clear. The early 1870s spring herring fishing collapse and the shipping crisis of the 1880s had major consequences for the population development around Karmsund and Stavanger. Interruptions to population increase were accompanied by a major emigration growth, influencing the population structure. The overwhelmingly male majority among the emigrants implied a significantly skewed gender structure. The herring-crisis further strengthened urbanisation.

The third, demographic, study focuses on the city of Sandnes in the Nord-Jæren district, Rogaland, in Southwest Norway. The framework for this study, as well as for the fourth, is the more clearly defined local communities emerging after the municipal reform of 1965. The study ends shortly before 2010. A comparison shows the importance of the oil industry in Sandnes and the neighbouring city of Stavanger in the late 20th and early 21st century. There was an immense demand for labour in this new industry, implying livelihood possibilities. The oil industry emerged as a population magnet, both for Sandnes and for Nord-Jæren in general.

The fourth case study revolves around the consequences of increased immigration to Sandnes between 1965 and 2010. In the mid-1960s, foreigners were almost absent. However, from the 1980s onwards, immigration contributed to making Sandnes one of Norway’s fastest growing cities, as well altering its ethnic composition. A total of 1055 immigrants moved to Sandnes in 2007, originating from 83 countries. Areas such as Greenland, Angola, Burundi, Azerbaijan, Taiwan, Indonesia, South Korea, Macau, Saudi Arabia and Fiji replaced neighbouring municipalities, such as Gjesdal, Klepp, Time, and Sola, dominating 19th century in-migration, as major population sources. Early in 2008, Sandnes hosted immigrants from 130 different countries. The city had developed into a UN in miniature. In 1965, no one could have foreseen the ethnic, cultural, and religious diversity that would characterise the city less than half a century later.

Kapittel 1 Innledning

I underavsnitt 5.3.2, Monografi eller artikkelsamling, i *Håndbok Ph.d.-program i humaniora og samfunnsvitenskap for UiT Norges arktiske universitet*, står det at en avhandling enten kan være en monografi eller en artikkelsamling.¹ Artikkelbaserte avhandlinger skal normalt bestå av tre artikler av vanlig størrelse og et sammendrag som skal dokumentere sammenhengen i avhandlingen som helhet. Det er også et krav om at ved bruk av eventuelle eldre arbeider, skal sammendraget også inneholde faglig ajourføring, slik at avhandlingen som helhet fremstår faglig oppdatert.

Avhandlingen består av to deler. Del I, Kappen, tjener først og fremst til å plassere bidragene teoretisk og historiografisk samt til å gi overordnede begrepsavklaringer. Del II består av fire publiserte studier som hver for seg står på egne bein.

Kappen består av tre kapitler. Kapittel 1 er en innledning med en gjennomgang av overordnede tema og problemstillinger, metode og kildematerialet. Kapittel 2 tar for seg migrasjonsbegrepet og forskningshistorien, herunder de mest innflytelsesrike modeller, typologier og 'migrasjonslover'. Det siste kapitlet i Kappen, kapittel 3, er en sammenfatning av de fire studiene, sett i lys av relevant teori og forskningsfronten slik den også har utviklet seg siden publiseringen av studiene.

1.1 Tema og problemstilling

Samfunnsfenomenet *migrasjon* er temaet i denne avhandlingen som dekker tidsrommet fra 1830-40 årene til 2010. Det er et vidt begrep som i forskningssammenheng, åpner for mange tilnærminger. Migrasjonsmønstre varierer i tid og rom. Hundrevis av små og store, enkle og komplekse mønstre har eksistert opp gjennom historien. Noen er kortlivede, andre kan bestå i mange år – de eldste i århundrer. Gamle forsvinner og nye skapes i en kontinuerlig prosess. I introduksjonen til samleverket *Human Migration. Patterns and Policies* skriver en av redaktørene, William H. Neill, «Anyone reading these papers will be impressed by how important migration has been and continues to be in human affairs, in all parts of the world and, so far as one can tell, at all time in the past.»²

De urolige politiske forholdene som preget Europa på slutten av 1700-tallet, påvirket også migrasjonen. Ufred skapte grenser mellom fiender. Dessuten var hundretusenvis unge skrevet ut som soldater. Disse tilhørte de gruppene i befolkningen som i fredstid, rekrutterte flest til migrasjonspopulasjonene innenfor enkeltland og på tvers av landegrenser. I mange henseende var 1800-tallet, hundreåret mellom 1815 og utbruddet av 1. verdenskrig i 1914, roligere og mindre konfliktyllet enn slik forholdene hadde vært på 1700-tallet og slik de skulle bli på 1900-tallet. I både demografiske og militære termer var det med noen viktige unntak, relativt fritt for store katastrofer. Et annet kjennemerke for dette hundreåret som var preget

---

¹ *Håndbok Ph.d.-program i humaniora og samfunnsvitenskap*, UiT Norges arktiske universitet, desember 2018:14.

https://intranett.uit.no/Content/612965/cache=20192301100630/H%C3%A5ndbok_endelig_versjon%20desember%202018_NO_23.01.2019.pdf Hentet 09.04.2019

² William H. McNeill, Introduction in *Human Migration. Pattern and Policies*, ed. W. H. McNeill and R. S. Adams, Indiana University Press, Bloomington & London, 1978:xv.

av fred, var at styresmaktene i minimalt omfang intervenerte mot migrasjon. Arbeidsfolk ønsket å krysse statsgrenser, og det fikk de vanligvis lov til.³

Situasjonen i Norge skilte seg ikke ut fra dette mønsteret. Det ble ikke reist murer mot utlandet i 1814 med unntak av for de gruppene som var nevnt i Grunnlovens paragraf 2. Det var riktignok passtvang der reisende innenlands eller immigranter måtte vise fram attester vanligvis utstedt av presten, men dette representerte ikke store hindringer for flytting. Myhre peker på at tjenestetvungen for tjenestefolk og husmenn fra 1754 var en større hindring for bevegelsesfriheten for de som tilhørte disse gruppene, selv om både den og passtvangen ikke hadde representert store hindringer for flytting. Tjenestetvungen ble opphevet i 1854 og i 1860 forsvant passtvangen.⁴ I de få tilfellene der pass-sedler er bevart, representerer de et unikt kildemateriale i migrasjonshistorisk sammenheng.

Å dokumentere politiske og økonomiske endringer som kan bidra til å forklare hvorfor migrasjonsmønstre oppstår, er mål som gjelder for alle de fire studiene i avhandlingen. Virkningene på den demografiske utviklingen i alminnelighet og migrasjonen i særdeleshet som følge av næringsmessige og økonomiske svingninger, er vektlagt tyngst. Det være seg krisen da vårsilda forsvant fra Vestlandskysten i 1870-årene, krisen som fulgte da skipsfartsnæringen kollapset i 1880-årene eller motsatt vekstboomen som fulgte da Norge ble en oljenasjon fra 1970-årene. Vi vil vite noe om endringer i det samfunnet som «[...] brakte flyttinger i stand.»⁵ Da var det nødvendig med en kartlegging og drøfting av sider ved den makro- og mikroøkonomiske utviklingen i tid og rom. Økonomiske faktorer kan betraktes både som årsak og virkning. «Jakten på et levebrød» har vært og er en av de viktigste motivasjonsfaktorene for at folk flytter frivillig. «Migration is becoming the most important branch of demography» hevdet den framtreddende historiske demografen T. H. Hollingsworth i *Annales* i 1970.⁶

Endringer i befolkningsutviklingen over tid er kartlagt og uttrykt i kvantitative termer og mål. Hovedtyngden av det empiriske materialet består av studier av interne og eksterne migrasjonsmønstre fra 1800-, 1900- og 2000-tallet. Det primære undersøkelsesområdet er regionene Karmsundet og Jæren med byene Stavanger og Sandnes i det som fram til 1918 het Stavanger Amt, og deretter Rogaland fylke. For noen problemstillinger i avhandlingens *Studie 3*, Befolkningsmagneten, og *Studie 4*, Innvandererbyen, har komparasjon vært særlig relevant. I den forbindelsen er undersøkelsesområdet utvidet til også å omfatte Sandnes' nabokommuner, det vil si hele Nord-Jæren. Spesifikke funn for Sandnes blir også vurdert i forhold tilsvarende data både fra hele Rogaland og fra landet for øvrig.

Migrasjon kan kategoriseres på forskjellige måter.⁷ Ulike merkelapper brukes om fenomenet.⁸ De migrasjonsmønstrene som presenteres i denne avhandlingen, kan plasseres

---

³ Leslie Page Moch, *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650*, Second edition, Indiana University Press, 2003:107.

⁴ Jan Eivind Myhre, *Norsk historie 1814–1905*, Samlaget, 2012:66.

⁵ Jan Eivind Myhre, Historiske perspektiver på flytting, i Odd Lovoll (red.) *Tid og Tanke*, nr. 3/høst, UiO, 1998:63.

⁶ Her sitert etter Myhre 1998:56.

⁷ For en drøfting av flyttebegrepet se bl.a. Myhre 1998:55–56. Page Moch 2003:18–21.

⁸ For en gjennomgang av migrasjonstypologi, se Jan Lucassen and Leo Lucassen Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives i *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives*, eds. Jan Lucassen and Leo Lucassen, Peter Lang AG, European Academic Publisher, Berne,

i følgende tre kategorier: internflytting, utvandring og innvandring. Denne kategoriseringen er knyttet opp til bevegelser i det fysiske rommet.⁹ Migrasjonsbevegelser måles ofte, ikke alltid, i tilknytning til kryssing av administrative eller formelle grenser som for eksempel en kommunegrense, fylkesgrense eller riksgrense. Slik vil all flytting som finner sted innenfor et lands grenser, klassifiseres som internflytting. Det gjelder også hvis flyttingen skjer innenfor en primærkommune, som er den minste administrative enheten i våre dager, uten at noen formell grense krysses. Når en person krysser riksgrensen på vei ut av landet, blir vedkommende en utvandrer eller en emigrant. Når en person flytter inn i landet, blir vedkommende en innvandrer eller en immigrant.¹⁰

Migrasjon kan defineres som «bytte av bosted».¹¹ Vi kan se at begrepet *mobilitet* ofte brukes synonymt noe som delvis også er tilfellet i denne gjennomgangen. I sin klassifikasjon av migrasjonsmønstre, i *Migration in Modern European History*, viser Charles Tilly at forskjellen mellom de to begrepene er knyttet til distanse og grad av brudd med opprinnelsessted. At noen fysisk forflytter seg i det geografiske rommet er altså i seg selv ikke nok til at det kan regnes som migrasjon. Som eksempel viser Tilly til innbyggere i landsbyer som i årevis kan ha hatt sitt arbeid på plasser langt fra det som har vært, disse pendlernes egentlige hjemsted.¹² Særlig i forbindelse med migrasjonsstudier som omfatter små geografiske enheter, er det nyttig å være klar over og ta hensyn til denne distinksjonen mellom migrasjon og mobilitet.

Innenfor migrasjonsstudier kan kildene være en utfordring. Når det gjelder kildegrunnet for studiene i avhandlingen, blir det redegjort for det i underkapittel 1.3 Demografiske og migrasjonshistoriske kilder. På generelt grunnlag kan vi slå fast at problemet med vanskelig tilgjengelige eller ikke-eksisterende kilder tydeligst viser seg i tilknytning til studier av migrasjonsmønstre i fortidige populasjoner. Det er også litt paradoksalt at det i størst grad gjelder for internflyttemønstre over kortere avstander innenfor de minste administrative enhetene, som en kommune, et prestegjeld eller et sogn. Her er den offisielle statistikken på et høyt aggregert nivå og derfor ikke finmasket nok til å kunne kaste lys over de minste byggesteinene migrasjonsmønstrene er satt sammen av.

Det norske samfunnet har gjennomlevd store endringer i løpet av 1800- og 1900-tallet. På politikkenes område kan vi nevne Grunnloven og personalunionen med Sverige fra

---

1999:11–21. For Charles Tillys typologi se *Human Migration. Pattern and Policies* i William H. McNeill and Ruth S. Adams (eds.), Bloomington, Ind, 1978:51–57.

⁹ W.T.R. Pryce and Michael Drake, *Studying Migration in Studying Family and Community History, 19th and 20th Centuries*, volume 2, *From Family History to Community History*, ed. W.T.R. Pryce, Cambridge University Press, 1994:6. "In studying *migration patterns* our primary concern is with what happened in physical terms: the basic geography of the movements, change in numbers over time, changes in social structures of the sending and receiving communities."

¹⁰ https://www.ssb.no/befolkning/statistikker/innvgrunn#definisjoner_av_viktige_begrep_og_variabler hentet 27.11.2018. Førstegangsinnvandring: Første innvandring til Norge for person som er født i utlandet. I SSBs statistikk utgjør *innvandrerbefolkningen* førstegangsinnvandrere, dvs. personer født i utlandet av to utenlandsfødte foreldre, og personer født i Norge av foreldre som er født i utlandet, og som i tillegg har fire besteforeldre som er født i utlandet. *Innvandrerens demografi og levekår i 12 kommuner i Norge*, red. Vebjørn Aalandslid, SSB, Oslo-Kongsvinger, 2007:23.

¹¹ Jørgen Carling, Migrasjon, i David Jordhus-Lier & Kristian Stokke (red.) *Samfunnsgeografi: En innføring*, Oslo, Cappelen Damm Akademisk, 2017:261.

¹² Charles Tilly, *Migration in Modern European History* i *Human Migration. Patterns and Policies*, ed. William H. McNeill and Ruth S. Adams, Indiana University Press, Bloomington & London, 1978:50-51.

1814, Formannskapslovene i 1837 og innføringen av parlamentarismen i 1884 som viktige hendinger. Økonomisk var århundret preget av framgang og vekst, men også perioder med vansker og tilbakegang. Jordbruksnæringen gjennomgikk store endringer, fiskeeksporten og etter hvert skipsfartsnæringen bidro til å styrke handelsbalansen med utlandet. Fra midten av 1800-tallet kom industrialiseringen i økende grad til å prege næringslivet mange steder. En særlig sterk befolkningsvekst fram til 1850-60 årene påvirket bl.a. sosialsektoren. En kombinasjon av lavere naturlig befolkningsvekst på bygdene og omfattende emigrasjon både fra bygd og by, førte til redusert veksttakt fram mot århundreskiftet. Det er viktig å ha i minnet at store regionale og lokale forskjeller preget utviklingen. I en sammenfatning av samfunnsutviklingen på 1800-tallet vil mange historikere bruke merkelappen modernisering.¹³

Hvis samfunnsforholdene på 1800-tallet var preget av store endringer, sto ikke utviklingen i løpet av 1900-tallet noe tilbake. I 1905 ble personalunionen med Sverige oppløst og Norge ble en selvstendig stat. Konjunkturoppgangen som fulgte fredsslutningen etter 1. verdenskrig i 1918, ble etter noen år avløst av sterk turbulens i økonomien bl.a. med betydelig arbeidsløshet. Mellomkrigstiden var preget av politiske motsetninger og polarisering i befolkningen. De første par tiårene etter den tyske okkupasjonen, var kjennetegnet med stor framtidsoptimisme. Til tross for dårlige odds etter tunge år, nå skulle landet bygges og alle skulle med.

Etterkrigssamfunnet brakte reformer på mange samfunnsområder, ikke minst innenfor sosialsektoren. Gjennom stor grad av politisk konsensus utviklet samfunnet seg gradvis mot målet – velferdsstaten. For nasjonaløkonomien var tungindustrien og eksportnæringene satsingsområdene som skulle skaffe folk arbeid og landet hardt tiltrengte valutainntekter. En stadig sterkere internasjonalisering av økonomien satte særlig den hjemmemarkedsbaserte industrien under kraftig press. Ikke minst var det tilfellet i det geografiske området som er utgangspunktet for avhandlingens *Studie 3* og *Studie 4*. Stavanger opplevde at hermetikkindustrien som hadde vært byens desidert viktigste næring siden 1890-årene, fikk problemer utover i 1960-årene og forsvant i løpet av en 20-års periode. Industrien som helt fra midten av 1800-tallet, hadde gjort Sandnes til en ikke ubetydelig produksjonsby der innenlandsmarkedet betydde mest, møtte motbakker fra 1970-80 årene. Så ble en ny tid innledet da Norge, i løpet av 1970-årene, ble en betydelig oljeeksportør. Oljealderen kom i ulik grad til å sette sitt preg på utviklingen på en rekke områder i hele landet. Sandnes som avhandlingens *Studie 3* og *Studie 4* først og fremst handler om, var én av byene der virkningene var aller størst.

Denne korte historiske gjennomgangen der noen sider ved samfunnsutviklingen i Norge i løpet av de siste 200 årene, er tegnet med bred pensel, danner bakteppet for de fire migrasjonshistoriske studiene i avhandlingen. Migrasjonsmønstre har sine egne virkningshistorier, og noen slike har fått plass i avhandlingen. Kronologisk er de to første

---

¹³ Det er ulike oppfatninger om innholdet i begrepet. Modernisering får bred plass i Jan Eivind Myhres fremstilling av urbaniseringsprosessen i Norge på 1800-tallet i *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*. Motsatt argumenterer Paul M. Hohenberg og Lynn Hollen Lees i *The Making of Urban Europe 1000–1994* for at begrepet er uklart og vanskelig å bruke. Knut Helle, Finn Einar Eliassen, Jan Eivind Myhre, Ola Svein Stugu, *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, Pax forlag, Oslo 2006:273–293. Paul M. Hohenberg and Lynn Hollen Lees, *The Making of Urban Europe 1000–1994*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, and London, England, 1996:178.

studiene konsentrert om perioden fra midten av 1800-tallet til 1890-årene, de to neste fra 1960-årene til godt inn på 2000-tallet.

Demografiske konsekvenser etter kollapsen i vårsildfisket i 1870 er tittelen på *Studie 1*. Her er den betydningen vårsildfisket fikk for befolkningsutviklingen, migrasjonen og bosettingsmønsteret i Karmsund- og Stavangerområdet den sentrale problemstillingen. Det er med andre ord en studie av virkningshistorie med fisk og migrasjon som tema.

I tillegg til det rike vårsildfisket fikk folk på Vestlandet ta del i en betydelig konjunkturoppgang for skipsfartsnæringen fra 1840-50 årene. Demografiske konsekvenser etter denne økonomiske opp- og etter hvert nedturen er temaet for den andre studien i avhandlingen, *Population figures, gender distribution, patterns of settlement and migration in the area of the Karmsund strait and Stavanger in the second half of the nineteenth century*. Mens silda forsvant i begynnelsen av 1870-årene, ble det krise i skipsfartsnæringen i 1880-årene. Er det mulig, på samme måte som etter kollapsen i vårsildfisket, å dokumentere endringer i variabler som folketallsutvikling, befolkningsstruktur, bosettings- og migrasjonsmønstre som virkning av krisen i skipsfartsnæringen?

De to neste studiene er migrasjonshistorie fra Nord-Jæren med hovedvekt på utviklingen i Sandnes kommune i tidsrommet mellom 1965 til 2010. Også i disse studiene er koplingen mellom næringsutvikling og migrasjon sentralt. *Studie 3, Befolkningsmagneten*, viser at etterkrigsårene etter hvert ble preget av en konjunkturoppgang som kom store deler av landet til del. Her var Sandnes ikke noe unntak. Byen hadde over flere år den sterkeste befolkningsveksten blant alle landets byer. *Studie 4, Innvandrerenbyen*, behandler Sandnes' innvandringshistorie etter kommuneutvidelsen i 1965. Tallet på utlendinger som kom den første tiden var lavt, men det økte kraftig etter 1990. I 2007 var bruttoinnflyttingen til byen på 4175 personer, nettoinnflyttingen på 954 og av disse kom 859 eller 90 prosent fra utlandet.

Mye har skjedd i det norske samfunnet i løpet av de vel 150 årene som de fire historiske studiene i denne avhandlingen dekker deler av. Også migrasjon har bidratt til mange av de endringene som har funnet sted. Rundt midten av 1800-tallet var innvandrere først og fremst tilstede i landets byer. De var for eksempel knapt å finne på bygdene i Karmsund- og Stavangerområdet, og ved unntak fra denne regelen, gjaldt det oftest utlendinger med opprinnelse fra våre nærmeste naboland. I etnisk, religiøs og kulturell sammenheng var befolkningen totalt sett ytterst homogen. Til sammenligning utgjorde innvandrerbefolkningen 9,4 prosent av totalbefolkningen i hele Rogaland fylke i 2007. De tilsvarende tallene for Sandnes og Stavanger var henholdsvis 17,6 og 13,9 prosent. Endringer i den etniske sammensetningen i befolkningen som har funnet sted fra midten av 1800-tallet og fram til i dag, er ett eksempel på virkningshistorier av migrasjon.

1.2 Metode

Metodiske spørsmål blir tatt opp i de enkelte studiene. I dette delkapitlet vil mer allmenne og overgripende metodiske spørsmål bli drøftet. I de fire studiene er sammenhengen mellom befolkningsutvikling og migrasjon på den ene siden og økonomi og næring på den andre siden, analysert i utvalgte undersøkelsesområder i tidsperiodene ca. 1840–1890 og 1965–tidlig på 2000-tallet. Det dreier seg bl.a. om å kartlegge egenskaper ved og å forklare endringer i befolkningen i tid og rom. Her har den historiske demografien vært til nytte og

inspirasjon for å kunne studere mer overordna befolkningsmessige forhold som «[...] samansetjinga av folkemengda og endringar i den [...] og vidare bruk av slike haldepunkt i årsaksdrøftingar.»¹⁴ Hovedtyngden av det empiriske materialet studiene bygger på, er samlet og uttrykt i kvantitative termer og mål. Det er lagt vekt på ulike demografiske variabler som størrelse, sammensetning, struktur, migrasjonsmønstre osv.

Mangfoldet av kilder avhandlingens fire studier bygger på, er presentert i underkapittel 1.3. Så er det jo ikke slik at de dataene som historikeren benytter, ligger ferdig til bruk. Nettopp fordi det dreier seg om data fra en fortid som ofte er fremmede i dag og som vi ikke kan iakttå, vil innsamlingen og bearbeidingen av kildene være spesielt krevende. Videre følger at kontroll av det kildematerialet historikeren velger å benytte, er helt essensielt.¹⁵ Når det i dette avsnittet kort skal redegjøres for noen viktige metodevalg, er det på sin plass først å minne om at kildegranskingen eller kildekritikken må ligge som en grunnleggende premiss i all historiefaglig forskning. «Kildekritikken, altså de spørsmålene historikere stiller seg for å gjøre det klart hva det egentlig er kildene kan si noe om og i hvilken grad man kan stole på dem, er grunnlaget for hele fagets metodelære».¹⁶

Målet for de fire studiene har vært å kartlegge befolkningsutviklingen i undersøkelsesområdene med hovedvekt på hva som skjedde med regionale migrasjonsmønstre i økonomiske oppgangs- og nedgangstider. Utviklingen av den spesifikt arbeidsrelaterte migrasjonen, i den grad den har vært mulig å isolere, har stått i fokus. Vi ville vite noe om endringer i samfunnet som skapte migrasjon. Det var nødvendig bl.a. med en kartlegging og drøfting av push- og pullvirkningene av den makro- og mikroøkonomiske utviklingen i tid og rom. Tilnærmingen er slett ikke fremmed i migrasjonsforskningen. Einar Niemi hevder at i valget av forklaringsmodeller for den såkalte «Semningsen-skolen»¹⁷, er det liten tvil om at modeller som vektla «push»-faktorene sto sterkest. Metoden er gjennomgående hypotetisk-deduktiv eller empirisk-positivistisk og der «[...] kvantitativ-statistisk materiale utgjør det klart viktigste empiriske analys materialet, spesielt demografisk materiale.»¹⁸ Migrasjonsforskningen vi forbinder med «Semningsen-skolen» hadde altså en demografisk og økonomisk hovedtendens. Emigrasjonen i dette tilfellet handlet om å søke etter levebrød.¹⁹ Slik er det fortsatt. Derfor kan studier av strukturelle forhold ved samfunnsutviklingen, bidra til svar på spørsmål knyttet både til hvorfor folk migrerte i fortida, men og det faktumet at fenomenet på 2000-tallet globalt kanskje er mer utbredt enn noen gang tidligere i historien. Aldri har verden hatt flere migranter.²⁰

---

¹⁴ Aud Mikkelsen Tretvik, *Lokal og regionalhistorie*, Samlaget, Oslo, 2004:103-104.

¹⁵ Ottar Dahl, *Grunntrekk i historieforskningens metodelære*, Universitetsforlaget, Oslo, 1975:48.

¹⁶ Erling Sandmo, *Tid for historie. En bok om historiske spørsmål*, Universitetsforlaget, 2015:14.

¹⁷ Einar Niemi, Norsk emigrasjonsforskning siden Ingrid Semningsen. Veien videre, i Odd Lovoll (red.) *Tid og Tanke*, nr. 3/høst, UiO, 1998:13. Betegnelsen er knyttet til den enestående dominerende rollen Ingrid Semningsen hadde i emigrasjonsforskningen over flere tiår med en rekke studier, i tillegg til det grunnleggende og monumentale verket *Veien mot vest 1941/1950*. Hennes innflytelse gjorde seg også gjeldende i mesteparten av forskningen utført av andre, i valg av tema, perspektiv og metode.

¹⁸ Niemi 1998:14.

¹⁹ Nils Olav Østrem, *Norsk utvandringshistorie*, Det norske samlaget, Oslo, 2014:43.

²⁰ <https://www.iom.int/wmr/chapter-2> Hentet 08.04.2019. Tall fra 2018-rapporten fra IOM, FNs organisasjon for migrasjon, viser at det var 244 millioner internasjonale migranter, tilsvarende 3.3 prosent av jordens befolkning. I tillegg kommer et enda høyere antall interne migranter. Arbeid er den viktigste grunnen til internasjonal migrasjon.

Teorien om «push-pull» fikk stor betydning i migrasjonsforskningen etter at den ble utviklet av samfunnsøkonomer fra tidlig i 1920-årene. Mest interessant i denne sammenhengen er de metodene Harry Jerome og staben ved National Bureau of economic research i USA benyttet. Bakgrunnen for forskningen teorien bygger på, var frykten for et stort udekket arbeidskraftbehov. Det gjaldt særlig for industrien og landbruksnæringen. I statistikken som ble publisert av the House Committee on Immigration and Naturalization i april 1920, var underskuddet stipulert til rundt ti millioner arbeidere. Så ble bildet snudd opp ned i løpet av noen måneder. Industrien var på full fart inn i en depresjon. I september 1921 slo the President's Conference on Unemployment fast at antallet arbeidsløse som følge av konjunkturedgangen, ville øke til fire-fem millioner. Disse endringene i etterspørselen etter og den migrasjonsstyrte tilgangen på arbeidskraft, nært forbundet med svingningene i økonomien, var utfordrende for politikere og samfunnsplanleggere. Det ble stilt en rekke spørsmål bl.a. knyttet til immigrasjonen og internflyttingen i USA. Resultatet av de omfattende studiene som fulgte, ble publisert i *Migration and Business Cycles* i 1926.²¹

Det hadde selvsagt vært kjent før 1926 at forhold på bosted bidro til å skyve ut migranter, og at forhold ved potensielle flyttemål trakk migranter til seg. Det er likevel Jerome og staben hans sin fortjeneste at teorien om «Push and Pull» ble utviklet. Metoden de benyttet, var å sammenligne de årlige, sterke svingningene i volumet på migrasjonen mellom Europa og USA med konjunktursvingningene i økonomien. En enorm mengde data om migrasjon og industriell virksomhet ble samlet, statistisk bearbeidet og presentert i tabeller og diagrammer. Metodevalget var retningsgivende. Mens migrasjon før Jerome, bl.a. representert med Sundbärg i Sverige og Scharling i Danmark, først og fremst ble studert som et samfunnsvitenskapelig spørsmål, ble utvandringen nå i større grad et nasjonaløkonomisk anliggende. «Det almen-historiske kildematerialet omkring emnet ble mestendels skudt til side, statistikken skubbet fram og bearbejdet med alle den moderne økonomiske teorier raffinerte redskaber.»²²

Da Dorothy Swaine Thomas i 1930-årene videreutviklet Jeromes teori, benyttet hun svensk materiale. Hennes bok *Social and Economic Aspects of Swedish Population Movements 1750–1933* (1941) er et godt eksempel på den dreiningen som skjedde i migrasjonsforskningen. Boka er fylt opp med tabeller, diagrammer, korrelater og regresjonsanalyser. Hovedresultatet i Swaine Thomas' forskning var en bekreftelse på Jeromes viktigste funn at pull var sterkere enn push.²³

Teorien om "Push & pull" ble videreutviklet av Brinley Thomas på 1950-tallet. Omfattende kvantitative studier ble publisert i *Migration and Economic Growth: A Study of Great Britain and the Atlantic Economy* i 1954. Thomas innsats gikk i første omgang på at han utvidet konjunkturbegrepet til å omfatte flere økonomiske faktorer som jernbaneinvesteringer og indeks for byggevirksomhet, kull- og stålproduksjonen. Ved hjelp av opplysninger om kapitalvandring mellom England og USA bygde han sinnrikt opp en modell hvor kapitaloverføringer og vandringer av arbeidskraft inngikk i en vekselvirkning

---

²¹ Harry Jerome, *Migration and business cycles*, National bureau of economic research, Inc. New York, USA, 1926:24–25.

²² Kristian Hvidt, *Flugten til Amerika eller Drivkræfter i masseudvandringen fra Danmark 1868–1914*, Universitetsforlaget, Aarhus, 1971:50.

²³ Hvidt 1971:50.

tvers over havet. Det han kalte "The Atlantic Economy".²⁴ Frank Thistlethwaite tilla dette begrepet stor betydning for forståelsen av den vestlige verdens historie på 1800-tallet. Termen var berettiget, ikke bare fordi den beskrev tilstanden innenfor internasjonal handel, men også tok opp i seg betydningen fri flyt av arbeidskraft hadde for produksjonen. Innholdet i begrepet er knyttet til praksisen med, på den ene siden, å utnytte prærien i Nord-Amerika, ved hjelp av europeisk kapital og arbeidskraft, til å skaffe Europa billig bomull og korn. På den andre siden var det viktig for den ekspanderende industriproduksjonen i Europa å få tilgang til oversjøiske markeder. «The migration of the twin factors of capital investment and labour was the key to it and emigrants were essential to its operation.»²⁵

Økonometri er samfunnsøkonomenes kvantitative metodefag og handler om tallfesting av samfunnsøkonomiske sammenhenger. Disiplinen ble utformet i mellomkrigstiden, og i de første tiårene etter 2. verdenskrig. Det vitenskapelige siktemålet for økonometrien er å avdekke og undersøke gyldigheten av økonomisk-teoretiske hypoteser og modeller. Økonometriske studier og anvendelser kan bl.a. dreie seg om mikroøkonomiske forhold.²⁶ Metoden er relevant for flere av studiene i denne avhandlingen.

Det er verdt å merke seg at økonometriske studier i migrasjonsforskningen ligger nært opp til demografien fordi en ofte bruker befolkningsdata som for eksempel statistikk over fødsler, dødsfall og flyttinger. En kjent studie innenfor feltet er *Demographic Developments and Economic growth in Norway, 1740–1940 An econometric study* av Thorvald Moe.²⁷ Studien består av en økonometrisk sammenligning mellom demografiske utviklingstrekk inkludert emigrasjon, og økonomisk vekst i Norge. Moe benytter en modell der de viktigste forklaringsvariablene er differansen i inntekt mellom emigrant- og immigrantland, tilgangen på arbeidskraft i form av mennesker i arbeidsdyktig alder og kostnadene ved utvandring. Studien forklarte utvandringen i årene 1873–1913 meget godt og viste at push-faktorene hadde særlig stor betydning. Ifølge Moe virket en sterk økning i tallet på unge emigranter mellom 15 og 25 år, som en «utstøttingskraft». Også nivået på arbeidsløsheten både i emigrant- og immigrantlandet, var av stor betydning.²⁸ Den økonometriske metoden var så treffsikker at Moe mente å kunne forklare 87 prosent av fluktuasjonene i emigrasjonen fra Norge i tidsrommet 1873–1913 for aldersgruppen 15–44 år.²⁹

Semmingsen, Moe, Lovoll og andre migrasjonsforskere tillegger de demografiske forholdene i Norge sammen med de mer fordelaktige økonomiske vilkårene i det viktigste immigrantlandet USA, stor vekt i forklaringene rundt masseutvandringen etter slutten på

---

²⁴ Brinley Thomas, *Migration and Economic Growth: A Study of Great Britain and the Atlantic Economy*, The National Institute of Economic and Social Research, Economic and Social Studies XII, 1954:96ff.

²⁵ Frank Thistlethwaite *Migration from Europe overseas in the nineteenth and twentieth centuries*, University of Cambridge, 1960:32–58.

²⁶ Gunnar Bårdsen og Ragnar Nymo, *Innføring i økonometri*, Fagbokforlaget, Bergen, 2011:1-4. To nordmenn, Ragnar Frisch (1895–1973) og Trygve Haavelmo (1911–1999), spilte en stor rolle i utviklingen av fagdisiplinen.

²⁷ Thorvald Moe, *Demographic Developments and Economic Growth in Norway, 1740–1940: An Econometric Study*, Ph.d.-avhandling, Stanford University, 1970.

²⁸ Preben Munthe, *Befolkningslære*, Universitetsforlaget, Oslo, 1993:116.

²⁹ Moe 1970:175. Rasmus Sunde peker i sin Phd. avhandling *Vikjer ved fjorden–vikjer på prærien*, på at Sune Åkerman i *Theories and Methods of Migration Research* retter skarp kritikk mot en del av det statistiske grunnlagsmaterialet Moe benytter. I Hans Norman and Harald Runblom (red.) *From Sweden to America*, Minneapolis, 1976:51–55.

borgerkrigen og utbruddet av første verdenskrig.³⁰ For Sveriges del peker Hans Norman og Harald Rundblom på samfunnsendringer som bl.a. omfattet en sterk befolkningsvekst og overskudd av arbeidskraft som fulgte i kjølvannet. Begge deler var medvirkende årsaker til den omfattende emigrasjonen fra Sverige.³¹ Hvidt legger vekt på at det han kaller den «[...] demografiske revolusjon etter 1800», også førte til befolkningsvekst i Danmark og med økende intern og ekstern migrasjon som et synlig resultat.³²

Demografi er det vitenskapelige studium av de kvantitative sidene ved menneskelige populasjoner. Det dreier seg om analyser av befolkninger, både teknikker og innhold, innsamling av data, konstruksjon av modeller og tolkninger av befolkningsendringer. Statistikk er et sentralt element i demografien, men det kan også oppfattes videre. Befolkningsstudier omfatter demografiens tilknytning særlig til økonomi, sosiologi og andre samfunnsfag. Det dreier seg om et gjensidig avhengighetsforhold, altså både årsak og virkning. Da er viktige trekk ved befolkningsutviklingen et resultat av de økonomiske og sosiale vilkår befolkningen lever under. På den andre sida har en befolknings tilstand og utvikling en selvstendig virkning på økonomi og sammenhengene mellom befolkningen og de økonomiske og sosiale forholdene.³³ Den statistisk påviste nedgangen i nuptialiteten i Kopervik og Skudeneshavn etter sildekrisen i 1870 og problemene for skipsfartsnæringen som fulgte, kan tjene som eksempel, se *Studie 2*, side 9.

Demografi som underdisiplin i historiefaget, har fått stor plass i avhandlingen. En dokumentasjon av befolkningsutviklingen i undersøkelsesområdet med hovedvekt på størrelse, struktur og endringer over tid, ligger som en premiss i alle de fire studiene. Kartleggingen var en forutsetning for å kunne påvise sammenhenger mellom migrasjon og økonomi og næringsutvikling. Store deler av grunnlagsmaterialet er hentet fra trykt befolkningsstatistikk, men også utrykte primærkilder er brukt. Det meste av statistikken i de enkelte studiene er egenprodusert. Det har vært metodiske utfordringer i det omfattende arbeidet med å skille ut stedsspesifikt materiale som med sikkerhet, kunne sies at tilhørte én av de mange geografiske enhetene i Karmsund- og Stavangerområdet. Særlig gjaldt dette for 1800-talls materialet brukt i *Studie 1* og *Studie 2*.

Statistikken som er presentert i tabeller og grafer, er laget ved hjelp av dataprogrammet *Excel* fra Microsoft Office. Dette har vært et nitid tålmodighetsarbeid som har stilt store krav til nøyaktighet. Ettersom noen av metodene i liten grad er benyttet tidligere, har kartleggingen dels også vært preget av prøving og feiling. Det gjelder for eksempel undersøkelsen som er presentert i underavsnittet Fem hundre flyttehistorier, i *Studie 3*.

Koplingen mellom migrasjon og økonomi, ikke minst betydningen av de vekslende konjunkturerne, får stor plass i Ingrid Semmingsens *Veien mot vest. Utvandringen fra Norge 1865–1915* fra 1950. Kapitlet Det store oppbrudd er en dyptgående dokumentasjon og analyse av masseutvandringen. Ikke minst takket være forfatterens valg av kilder og metoder, holder historien mål til tross for de 70 årene som er gått siden publiseringen.

---

³⁰ Odd Lovoll, *Det løfterike landet. En norskamerikansk historie*, Universitetsforlaget, Oslo, 1983/1997:32.

³¹ Hans Norman and Harald Runblom, *Transatlantic Connections. Nordic migration to the New World after 1800*, Norwegian University Press, Oslo, Norway, 1987:38–42.

³² Hvidt 1971:21–22.

³³ Munthe 1993:2.

Fremstillingen blir hele tiden sett i forhold til den økonomiske og næringsmessige utviklingen i landet. Hvordan internmigrasjon og emigrasjon i en pulserende rytme kom til å sette sitt tydelige preg på et samfunn i stor endring, står i fokus. Det empiriske materialet for denne delen av arbeidet er basert på kvantitative kilder og statistisk metode. Men Semmingsen stoppet ikke der. Også kvalitative kilder som brev, aviser, reiseskildringer, tidsvitneberetninger, biografisk materiale, amtmanns- og lensmansberetninger, skjønnlitteratur etc. er benyttet i rikt monn.

1.3 Demografiske og migrasjonshistoriske kilder

Empirien i de fire studiene, Demografiske konsekvenser etter kollapsen i vårsildfisket i 1870, Population figures, gender distribution, patterns of settlements and migration in the area of the Karmsund strait and Stavanger in the second half of the nineteenth century, Befolkningsmagneten og Innvandrerbyen, bygger på kvantitative casestudier av migrasjonsmønstre i Rogaland fra 18- og 19- og begynnelsen av 2000-tallet. De viktigste kildene for disse studiene er offisiell, trykket befolkningsstatistikk, men der det også er nyttet egenprodusert statistikk hentet fra utrykte primærkilder

I dette delkapitlet gis noen generelle kommentarer til de viktigste kildene og litt om bakgrunnen for at de i sin tid ble skapt. Forvaltningen av lover og bestemmelser vedtatt av politikere, myndigheter og styringsverk, stilte ulike krav om dokumentasjon og registrering. Hensikten var ikke primært å produsere kildemateriale til bruk for framtidige generasjoner, selv om det ble resultatet gjennom vår anvendelse i dag. Det er også viktig å minne om at vi skal lese kildene kritisk.

For å kunne gi et mest mulig komplett bilde av endringer i befolkningenes størrelse og struktur i de to studiene som dekker den kronologisk eldste fasen, var det avgjørende å ha sikre tall for fødte, døde, giftermål, innvandring og utvandring. Takket være pålegget om registrering av kirkelige embetshandlinger har vi tilgang til slike data fra 1700-tallet, i noen tilfeller enda eldre, fra prestegjeld over hele landet. Den eldste kirkeboka fra Andebu i Vestfold er fra 1623. Et generelt pålegg om føring ble innført i 1685.³⁴ Sokneprestene var altså viktige leverandører til denne statistikken selv om den egentlige hensikten med kirkebokføringen var å holde kontroll med at sognebarna fulgte de religiøse påbudene.

Mens kirkebøkene er viktigst for å dokumentere den demografiske utviklingen over tid, gir folketellingene opplysninger om størrelsen og strukturen i en befolkning på et nøyaktig tidspunkt. Den første tellingen i Norge ble holdt i 1769. Etter 1801 er det gjennomført tellinger med 10 eller 15 års mellomrom fram til våre dager. Tellingene var landsomfattende, men delt opp og gjennomført innenfor mindre geografiske enheter. Tellingene kan deles i to grupper. De numeriske gir resultatene i tallform. I de nominative, den første fra 1801 og deretter fra 1865 og utover, får vi opplysninger om navn og andre data for hver enkelt person.³⁵

Statistisk sentralbyrå har vært den viktigste kildebanken for studiene i avhandlingen. Et dansk-norsk tabellkontor opprettet under rentekammeret i København i 1797, er

³⁴ <https://lokalhistoriewiki.no/wiki/Kirkebok> Hentet 22.06.2018.

³⁵ Ståle Dyrvik, *Historisk demografi*, Universitetsforlaget, Bergen, Oslo, Tromsø, 1983:18. <https://www.ssb.no/a/publikasjoner/pdf/sos109/sos109.pdf> :5. Hentet 22.06.2018.

opphavet til Statistisk sentralbyrå. Først i 1832 sentraliserte Finansdepartementet i Christiania produksjonen av tabeller ved å opprette et kontor som bl.a. skulle bearbeide resultatene fra folketellinger og sammenfatte opplysningene fra amtmannsberetningene.³⁶ På nettstedet ssb.no/a/histstat/publikasjoner er all offisiell statistikk fra 1828 samt en del andre publikasjonsserier, digitalisert og gjort tilgjengelig. Digitalarkivet, arkivverket.no/Digitalarkivet, har også vært en svært viktig kilderessurs. Her får brukere bl.a. tilgang til folketellinger, kirkebøker og emigrantprotokoller. «Folkemængdens bevægelse 1735–1912» inngikk i publikasjonen *Statistiske oversigter 1914*, den første historisk-statistiske utgivelsen i Norge. Utgivelsen fra 1914 har 10 kolonneoverskrifter. Tabellen sammenfatter befolkningsutviklingen fra begynnelsen av 1700-tallet til vel et tiår inn på 1900-tallet. Den ble publisert i ajourførte versjoner i 1926, 1948, 1968, 1978, 1994 og fra 2014 foreligger tabellen også ajourført på www.ssb.no/a/histstat/tabeller/3-13.html³⁷

Der arkivverkets arbeid med digitalisering av kirkebøker og folketellinger ikke er komplett, er alternativet å bruke originalmaterialet. For større deler av arbeidet med denne avhandlingen gjaldt det bl.a. 1875-folketellingen, som utgjør et viktig primærkildemateriale både i *Studie 1* og *Studie 2*, og folketellingen i 1885 som bare omfattet landets formelle byer og Finmarkens amt. For undersøkelsesområdet var begge disse kildene tilgjengelige på Statsarkivet i Stavanger. Personkortene fra Sandnes folkeregister for perioden fra 1946 til 1994, der et lite utvalg er brukt i *Studie 4*, er et annet eksempel på en primærkilde tilgjengelig på samme sted. Bakgrunnen for at dette materialet ble skapt, er loven om etableringen av kommunale folkeregistre fra 1946.³⁸

Etter en resolusjon vedtatt av Stortinget 11. oktober 1825 ble samtlige amtmenn pålagt å rapportere om tilstanden i sine distrikter. Resultatet ble amtmannsberetningene som er en viktig kilde til 1800-tallets historie. Den første omhandler året 1829, deretter kom de, med fem års mellomrom, fram til 1915. Opplysningene var spesielt knyttet til næringsvirksomhet, jordbruk, fedrift, skog- og bergverksdrift, fiskeri, husflid, handel og sjøfart samt øvrige næringsysler.³⁹ I varierende omfang er også sider av befolkningsutviklingen i amtene dokumentert.⁴⁰ Det er også eksempler på dokumentasjon og kommentarer i perioder som hadde særlig omfattende emigrasjon.

På samme måten som at internmigrasjonen i landet var lite regulert, var det også få eller ingen restriksjoner på immigrasjonen. Opphevelse av passtvangen innebar i realiteten fri ferdsel over grensene. I verket *Norsk innvandringshistorie* brukes overskriften «Det liberale innvandringsregimet» om perioden mellom 1860 og 1900. I 1901 ble den såkalte Fremmedloven vedtatt og lovgivningen betydelig skjerpet. Loven representerte et brudd

---

³⁶ Espen Sjøbye, *Folkemængdens bevægelse 1735–2014 En tabellstudie*, Statistisk sentralbyrå, Forlaget Oktober, Oslo–Kongsvinger, 2014:14.

³⁷ Sjøbye 2014:13-14.

³⁸ Materialet er klausulert. Statsarkivet i Stavanger ga adgang til bruk i denne studien mot krav om at alle funnene måtte anonymiseres før publisering.

³⁹ <http://www.ssb.no/a/histstat/artikler/art-2008-04-18-01.html> Hentet 16.04.15.

⁴⁰ Et eksempel fra amtmann Vilhelm H. L. von Munthe af Morgenstiernes beretning fra Stavanger Amt i perioden 1836–1840 er tatt med i *Studie 2*: 6–7.

med praksisen på feltet slik det hadde vært siden passtvangen ble opphevet i 1860 og innvarslet at et nytt regime preget av mindre liberale holdninger, var på trappene.⁴¹

I studier av eldre befolkninger kan kildesituasjonen være en stor utfordring. Utsagnet har gyldighet på generelt grunnlag, men vil i særdeleshet gjelde for den delen av demografien som behandler migrasjonshistoriske tema. «Av alle dei demografiske fenomena er det flyttinga som er i særklasse vanskelegast å studera. Dette har si årsak i datainnsamlinga: Ikkje berre kom flytteregistreringa seint i gang, men ho har vore mangelfull heilt opp til vår eiga tid.»⁴² Det er også litt paradoksalt at dette i størst grad gjelder for de kildene som kan brukes til studier av internflyttemønstre over kortere avstander innenfor de minste administrative enhetene: en kommune, et prestegjeld eller et sogn. Samtidig som det var disse nærflyttemønstrene som berørte flest, ble de minst påaktet. Ikke så rart kanskje for hva var vel flytting for ett års tjenesteopphold på nabogården, sammenlignet emigrasjon til et annet land.

Den offisielle statistikken som kan bidra til å kaste lys over internflyttemønstrene i de minste geografiske enhetene, er altså på et høyt aggregert nivå. Dermed er den ofte ikke finmasket nok til å fange opp de minste byggsteinene som migrasjonsmønstrene er satt sammen av. For migrasjonsstudier er de numeriske folketellingene fra før 1865 normalt til liten hjelp, selv om grunnlagsmaterialet for den trykte statistikken, der det er bevart, kan være til nytte. I noen grad vil det la seg gjøre å lage egen statistikk for eksempel ved hjelp av de nominative folketellingene som fra og med 1865, har opplysninger om hvilken by eller prestegjeld/kommune vedkommende innbygger er født.

Presten skulle etter de nye forskriftene for føring av kirkebøkene fra 1812, registrere inn- og utflytting til sitt embetsdistrikt. I de fleste norske prestegjeldene var den nye praksisen i gang fra årene etter 1814. Det har likevel vist seg at disse opplysningene ofte både er ufullstendige og upålitelige. Stikkprøver peker mot at bare så få som en fjerdepart til en halvpart av de faktiske inn- og utflyttingene, ble registrert av presten. Utilstrekkeligheten med kirkebøkene som flyttekilder, blir mer og mer synlige utover på 1800-tallet. Særlig har registreringen av flytting til og fra mange hurtigvoksende byer og tettsteder vist seg å være mangelfull.⁴³

I norsk migrasjonshistorie har masseutvandringen til USA fått stor oppmerksomhet. Det voldsomme omfanget dette migrasjonsmønsteret fikk, har til en viss grad overskygget at det norske samfunnet både før og parallelt med masseutvandringen, var preget av folk i bevegelse, på flyttefot til nye steder der de ville slå seg ned. Den innenlandske flyttingen fulgte relativt faste mønstre og kan deles i fire kategorier: flytting over korte avstander, flytting fra innland til kyst, flytting fra bygd til by og flytting fra sør til nord.⁴⁴ Semmingsen skriver at utvandringen var den del av flyttingen som vakte mest oppmerksomhet, men at en også finner at enkelte så tidlig som i 1840-årene, hadde «[...] øinene åpne for at det foregikk

---

⁴¹ Jan Eivind Myhre, *Norsk innvandringshistorie, bind 2, I NASJONALSTATENS TID 1814–1940, Del II. 1860–1901*, red. Knut Kjeldstadli, Pax forlag, Oslo 2003:196. Chalak Kaveh, «*Omstreiferuvæsenet*»: *Politiets og domstolenes behandling av tatere og sigøynere 1900-1960*. PhD-avhandling, Det humanistiske fakultet, UiO, 2016:217–218.

⁴² Dyrvik 1983: 169.

⁴³ Dyrvik 1983:170.

⁴⁴ Østrem 2014:21.

vandringer innenlands ved siden av den.»⁴⁵ Mange reiste til Amerika, men den fattigste delen av husmannsklassen som ikke hadde penger til å dra dit, dro til Trøndelag eller Nord-Norge. I Semmingsens behandling av den omfattende innenlandske migrasjonen som foregikk parallelt med emigrasjonen, er aviser og amtmannsberetninger viktige kilder. For den delen av emigrasjonen som gikk til oversjøiske land, har vi årlige oppgaver tilbake til 1825. Inntil 1860-årene var det ingen offentlig kontroll med emigrantransporten. Opplysninger ble litt tilfeldig hentet inn av lensmennene og fogdene på bygdene og politimestrene i utreisebyene og sendt til amtmennene. Også sokneprestene formidlet opplysninger fra emigrantenes hjemsteder på grunnlag av sine flyttere registeringer i kirkebøkene.

Med formålet å beskytte emigrantene fikk vi i 1863 en Lov om transport⁴⁶ og i 1869 en agentlov.⁴⁷ Når det gjaldt å bidra til å skape emigrasjonshistoriske kilder, var agentloven spesielt viktig. Alle utvandringsagenter ble pålagt å opprette en skriftlig kontrakt med enhver utvandrer. Kontrakten skulle forevises politiet som også ble pålagt å føre protokoll over emigrantene. Ordningen innebar at praktisk talt hele den oversjøiske utvandringen fra landet kom under myndighetenes kontroll. Emigrantprotokollene med opplysninger om navn, fødselsår, fødested, hjemsted og for personer over 15 år også yrke, har vært et uvurderlig viktig materiale for en offisiell utvandringstatistikk. De første statistiske oppgaver over utvandringen fra Norge finnes i amtmannsberetningene for årene 1841–1860. Fra og med 1856 ble utvandringstatistikken tatt med i den offisielle statistikken over folkemengdens bevegelse.⁴⁸ Prestegjeld og kommune er den minste geografiske enheten for de aggregerte opplysningene i den trykte statistikken som på dette nivået, også mangler spesifiserte opplysninger bl.a. om kjønns- og aldersstrukturen i emigrantpopulasjonen.

Et særtrekk ved migrasjon er at volumet går i bølger. Dette gjelder både for den interne migrasjonen, innvandringen og utvandringen. Den feberkurvelignende norske utvandringstatistikken helt tilbake til slutten av 1820-årene er kjennetegnet med store svingninger faktisk fra år til år. Som vi har sett, var 1800-tallet preget av et liberalt syn på migrasjon. Slik var situasjonen i store deler av Vest-Europa, og Norge var intet unntak. Passtvangen, som gjaldt til 1860, kompliserte kontrollen med flytting og innvandring, og fikk betydning for det kommunale fattigvesenet. Ubemidlede personer som ikke hadde hjemstavnsrett, skulle ikke belaste fattigkassen i kommunen.⁴⁹ Det var derfor ikke helt fritt fram å flytte på seg, heller ikke etter 1860. Fattigloven av 6. juni 1863 ga fattigstyrene rett til å avkreve innflyttere legitimasjon som viste deres identitet og hjemstavn.⁵⁰ En avslappet holdning til migrasjon fra myndighetenes side var likevel utbredt. Da den kraftige

---

⁴⁵ Ingrid Semmingsen, *Veien mot vest, Utvandringen fra Norge til Amerika 1825–1865*, Aschehougs forlag, Oslo, 1942:243.

⁴⁶ Semmingsen 1942:175–178.

⁴⁷ Ingrid Semmingsen, *Veien mot vest, annen del, Utvandringen fra Norge 1865–1915*, Aschehougs forlag, Oslo, 1950:120–123.

⁴⁸ Julie E. Backer, *Ekteskap, fødsler og vandringer i Norge 1856–1960*, Statistisk sentralbyrå, Oslo 1965:156.

⁴⁹ Myhre 2003:198.

⁵⁰ For å oppnå hjemstavnsrett måtte man ha bodd minst to år sammenhengende i distriktet. Hjemstavnsretten var en arv fra det gamle bondesamfunnet, hvor folk skulle holdes på plass. Den var nært knyttet til fattiglovgivningen, og i lang tid kunne bare fattige med hjemstavn gjøre regning med å motta fattighjelp. NOU 2015:7 *Assimilering og motstand Norsk politikk overfor taterne/romanifolket fra 1850 til i dag*:42.

utvandringsbølgen kom i 1880-årene, i 1882 var utvandringen høyere enn den naturlige befolkningsveksten i landet, fikk ikke denne egentlig dramatiske situasjonen noen særlig oppmerksomhet i samtiden. Det sterke folketapet vekket dog bekymring i enkelte kretser. Arbeidet med en revidering av den begrensede utvandringslovgivingen fra 1863 og 1869, kom likevel ikke i gang før etter 1900 bl.a. inspirert av en ny, sterk økning i utvandringen mellom 1900 og første verdenskrig.⁵¹

På lovområdet skjedde det mer både i forhold til internflytting og innvandring etter århundreskiftet. 19. mai 1900 vedtok Stortinget en ny fattiglov som i §19 hadde bestemmelser om at politimestrene i byene og lensmennene på bygdene, skulle føre *Fortegnelse over ind- og udflyttede* i de forskjellige fattigkommunene i landet. Flytteopplysningene ble fortløpende ført inn i egne skjema med detaljerte opplysninger fordelt på elleve kolonner. Foruten opplysninger om migrantenes navn, hovedpersoner, ektefeller og barn, får vi bl.a. kjennskap til alder, fødested, hjemstavn og «Fra hvilken fattigkommune hidflyttet» eller «Naar udflyttet fra fattigkommunen». Reformen var knyttet til sosiallovgivningen som plasserte ansvaret for underhold av fattighjelpsmottakere i den enkeltes hjemstavnskommune. Protokollene representerer et interessant migrasjonshistorisk kildemateriale som i de områdene der det er bevart, kan kaste lys over internflyttemønstre fra 1900 og fram til andre verdenskrig. Føringen av listene ble forsømt i okkupasjonsårene og praksisen ble endelig avløst av loven om Folkeregister i 1946 som påla alle kommuner å opprette folkeregister.⁵²

Lov om løsgjengeri, betleri og drukkenskap, den såkalte løsgjengerloven, ble vedtatt 31. mai 1900. Loven skulle ekskludere arbeidsføre, fattige alkoholikere og tiggere fra retten til fattigunderstøttelse. Samtidig skulle den virke disiplinerende med trussel om tvangsarbeid, eller eventuelt straffes med innsettelse i tvangsarbeidshus.⁵³

Loven om anmeldelse av reisende og fremmede, også kalt Fremmedloven av 4. Mai 1901, bar bud om en ny tid med hensyn til hvordan myndighetene så på innvandringen til landet. Loven representerte et klart brudd med det liberale innvandringsregimet fra 1800-tallet, og innvarslet en mer generelt restriktiv politikk overfor innflyttere utenfra.⁵⁴ På samme måte som loven påla de som flyttet innenlands, gjaldt det at fremmede statsborgere senest åtte dager etter ankomst, måtte melde seg til politiet. Hvis innvandrerer ankom en by, ble de personlige opplysningene ført inn i *Protokol over anmeldte fremmede Statsborgere* av politimesteren, mens lensmennene sørget for at de samme prosedyrene ble fulgt på bygdene. Myndighetene skulle bl.a. ha opplysninger om «Anmeldtes fulde Navn og Livsstilling (Levevei)». Her skulle også navn på eventuell ektefelle og barn tas med. Videre

---

⁵¹ *Foreløbig indstilling fra en komite Justisdepartementet har nedsat til at behandle utvandringslovgivningen* (Utvandringskomiteen), Kristiania, 1913. Som grunnlag for lovarbeidet fikk Kontoret for Socialstatistikk i oppdrag å utarbeide en statistisk oversikt over den norske utvandringen som skulle være ferdig når arbeidet med å utarbeide en ny utvandringslov skulle begynne. Arbeidet ble forsinket og først i 1921 kom publikasjonen *Norges offisielle statistikk. VII. 25. UTVANDRINGSSTATISTIKK*.

⁵² Lov om folkeregistre av 29. april 1905 gav den enkelte kommune anledning til å opprette folkeregister. Mht. innenlandsk flytteregistrering ble praksisen endret i Folkeregisterloven av 24. juni 1915. Der folkeregistre var etablert, fikk disse anledning til å overta politiets arbeid på dette området.

⁵³ NOU 2015:7 *Assimilering og motstand*:46.

⁵⁴ McNeill 1978:xiii. Denne utviklingen samsvarer med en internasjonal trend mot stadig mer politisk kontroll over internasjonal migrasjon som ble ytterligere forsterket etter første verdenskrig.

krevdes det opplysninger om når og hvor anmeldte var født, hans og eventuelt ektefellens «statsborgerlige stilling» og om noen av dem hadde «Indfødsrett», dvs. om de var født i Norge. I tillegg til å legge fram legitimasjonspapirer, måtte også innvandreren gjøre greie for hensikten med oppholdet og om han etter egen forklaring eller innhentede opplysninger «[...] besidder tilstrækkelige Midler til Livsopphold eller har Udsigt til Lovlig Erhverv.»⁵⁵ Dette var vesentlige opplysninger. Det går klart fram at det viktigste formålet med lovgivningen var å stenge ute innvandrere som ble mistenkt for å være såkalte arbeidssky og kriminelle elementer. Fremmedloven var i realiteten også en fattiglov. Det er hevdet at den først og fremst var en lov for å kaste ut fattige svensker og ikke egentlig noen lov om innvandring. Loven inneholdt ingen bestemmelser som nektet personer eller grupper å reise inn i landet. Det dreide seg om en kontrolllov som også hjemlet for utvisninger.⁵⁶ Som kilder for migrasjonshistorisk forskning er disse håndskrevne protokollene, på samme måte som flyttelistene som ble ført etter Fattigloven av 1900, av stor interesse. Landet over vil det variere fra distrikt til distrikt i hvilken grad politi- og lensmannsarkivene, der protokollene finnes, er bevart.

Fremmedlovgivningen ble skjerpet med Fremmedlovene av 1915 og 1917. Den generelle tendensen var mer kontroll. Den ble rettet inn mot alle tre avsnittene i migrasjonsprosessen. Nå kunne folk stoppes ved grensen. Dette var en generell utvikling internasjonalt. Flere land ble mer restriktive. Ett motiv, ifølge Justisdepartementet, var å motarbeide skadelig innvandring av fremmede. I debatten om loven advarte justisminister Lars Abrahamsen fra Venstre mot å la Norge «[...] bli Europas kloakk, og at tyve, røvere og mordere uhindret skal trænge ind i vort land.»⁵⁷ Lovene åpnet også for mer og tettere kontroll av innvandrerne under oppholdet i landet. De kunne få meldeplikt og direkte forbud mot opphold i forbudte soner. I tillegg ble det åpnet for utvisning av innvandrere som hadde gjort seg uønsket.⁵⁸

I 1927 fikk vi en ny fremmedlov som fulgte opp mange av bestemmelsene fra de foregående lovene. Et viktig nytt krav ble innført. Utlendinger som ønsket å innvandre, måtte nå skaffe seg arbeidstillatelse fra Centralpasskontoret på forhånd. Sigøynere og andre utenlandske omstreifere ble i denne loven uttrykkelig nektet adgang, mens denne bestemmelsen kun var implisert i 1915.⁵⁹ For kontrollens skyld ble det innført en bestemmelse om at oppholdstillatelse kun ble gitt for høyst ett år om gangen. Alt i alt er loven et uttrykk for en mer restriktiv holdning i synet på innvandring og innvandrere. Hovedhensikten med 1901-loven hadde vært å ivareta nasjonale hensyn knyttet til svingninger i konjunktorene og fattigkontroll. Lovene i 1915/17 var bl.a. begrunnet i sikkerhetshensyn og generell skepsis til fremmede, mens arbeidsproteksjonisme var et nytt element i loven fra 1927.⁶⁰

---

⁵⁵ *Protokol over anmeldte fremmede Statsborgere. Lov af 4 Mai 1901*, Forlagt af E. Sem, Fredrikshald, 1901.

⁵⁶ Myhre 2003:371.

⁵⁷ St.forh. 1915, bd. 8:807. Olav Rovde «...VI HOLDER PÅ Å BLI EN AV EUROPAS SØPLEKASSER». BONDERØRSLA OG INNVANDRINGSSPØRSMÅLET I MELLOMKRIGSÅRA» i *Historisk tidsskrift*, 3/1997:328.

⁵⁸ Kjeldstadli, K. *Norsk innvandringshistorie*, bind 2, *I nasjonalstatens tid 1814–1940, del III. 1901–1940*, red. K. Kjeldstadli, Pax forlag, Oslo, 2003:382–385.

⁵⁹ Chalak Kaveh, «*Omstreiferuvæsenet*»: *Politiets og domstolenes behandling av tatere og sigøynere 1900–1960*. Avhandling for graden Philosophia Doctor, Det humanistiske fakultet, UiO, 2016:219.

⁶⁰ Kjeldstadli 2003:390–391.

I 1957 hadde landet 744 kommuner fordelt på 680 herreder og 64 byer.⁶¹ Dette tallet var omtrent det samme i 1940, og da hadde 49 byer og kun 42 landkommuner opprettet folkeregistre.⁶² Ulempen med den frivillige folkeregisterordningen var først og fremst at kontroll med flytting til og fra kommuner, ble vanskelig. Melding om personer som flyttet kommunene mellom, ble ofte forsømt når det kun var folkeregistre i noen kommuner. Kontrollen ble ekstra vanskelig etter hvert som flere og flere flyttet. Først i 1943 ble det påbudt opprettet folkeregistre i samtlige kommuner i landet.⁶³ Disse ble stort sett lite effektive så lenge krigen varte bl.a. fordi det ikke ble avholdt folketelling som kunne gitt registrene det grunnlagsmaterialet som var nødvendig for å bygge opp et hovedregister for hele befolkningen i en kommune. Opplegget ble til dels også sabotert av befolkningen. Fordi Fremmedloven fra 1901 fritok den største gruppen av alle, nemlig hjemvendte norskamerikanere fra meldeplikten til politiet, var den statistikken som ble laget basert på politiets protokoller lite tilfredsstillende. Vi kan derfor si at reguleringen og kontrollen med internflyttingen for hele landet ikke kom endelig på plass før 15. november 1946 da Lov om folkeregistre ble vedtatt.⁶⁴ Med dette ble den administrative organiseringen av befolkningsregistreringen fastlagt. Det dreide seg for en stor del om å få på plass en juridisk plattform av allerede gjeldene praksis på feltet. Gjennom bestemmelsen om meldeplikt av alle flyttinger inn og ut av landet fikk vi først med denne loven, et administrativt grunnlag for statistikk over utvandringen til europeiske land og over innvandring til Norge.⁶⁵

Kommunene skulle selv bære omkostningene. Registerføreren skulle tilsettes av kommunen og godkjennes av Statistisk Sentralbyrå, som var sentralkontor og sto for den faglige ledelse av folkeregistrene.⁶⁶ Loven inneholdt en rekke bestemmelser om meldingsplikt for de som flyttet til/fra og innen en kommune. Den som flyttet fra en kommune til en annen pliktet å skaffe flytteattest fra folkeregisteret på bostedet. Denne skulle leveres til folkeregisteret på det nye bostedet senest innen åtte dager. Endringsloven av 21. juni 1963 som trådte i kraft 1. januar 1965, innebar at staten skulle overta ansvaret for drift og finansiering av folkeregistrene. Lov om folkeregistrering av 16. januar 1970 innebar ingen endring i den administrative organiseringen av folkeregistrene. Den hadde med en bestemmelse om at personer som flyttet utenlands for mer enn seks måneder, pliktet å melde fra om dette til vedkommende folkeregister. Det samme gjaldt personer fra utlandet som oppholdt seg i landet mer enn seks måneder. Folkeregistrene fikk med andre ord ansvar for å opprette og vedlikeholde register over alle som var bosatt i de enkelte kommunene. Opplysninger om fødsel, adopsjon, vigsel, separasjon, skilsmisse, navneendring, forandring av statsborgerforhold, umyndiggjørelse, flytting og dødsfall ble registrert av folkeregisteret.

I innvandringslovgivningen ble linja fra før krigen reversert. Et konkret uttrykk for de nye holdningene overfor utlandet og utlendinger kom til uttrykk ved innføringen passfrihet ved passering av grensene mellom de nordiske landene i 1952, og at Norge, sammen med

---

⁶¹<https://web.archive.org/web/20050323142724/http://www.odin.dep.no/krd/norsk/dok/regpubl/stmeld/016051-040005/ved004-bn.html> Tabell 4.1 Utviklingen av kommunetallet 1838–1994. Hentet 21.06.2018.

⁶² Stortingsforhandlingene 1945-1946. Ot.prp. nr. 135.

⁶³ Okkupasjonsstyrets bestemmelse av 3. september 1942 trådte i kraft 1. mars 1943.

⁶⁴ <https://snl.no/folkeregister> Hentet 22.06.2018.

⁶⁵ Backer 1965:155.

⁶⁶ Kgl. res. 15.11.1946.

Sverige, Danmark og Finland, etablerte et felles arbeidsmarked i 1954.⁶⁷ I 1956 ble den fremmedfiendtlige, restriktive og ekskluderende 1927-loven erstattet av en ny fremmedlov med et annet syn på innvandringen til landet.⁶⁸ Det er likevel grunn til å tro at disse holdningsendringene først og fremst var praktisk og pragmatisk og ikke altruistisk, begrunnet. En iboende, grunnleggende skepsis til «[...] uheldige, utenlandske elementer [...]» var nok fortsatt til stede både hos myndighetene og i opinionen.⁶⁹ Så hvorfor legge til rette for økt mobilitet i det internasjonale samfunnet? Hvorfor var det nødvendig å senke tersklene for innvandring, mens motivasjonen i den eksisterende loven fra 1927, var det motsatte? Den økonomiske veksten og et ekspanderende næringsliv trengte arbeidskraft. Spesielt merkbart var behovet for å knytte til seg spesialister. Mange av disse spesialistene var utlendinger. Også i den nye loven var det krav om arbeidsløyve, men i motsetning til den gamle som krevde at dette var gitt før innreise, kunne innvandrerne nå ordne seg arbeidsløyve etter ankomst. En kunne komme som turist, få arbeidsløyve og skaffe seg jobb. I den nye loven kom det også for første gang inn en paragraf om politisk asyl, og det ble lempet på reglene for utvisninger av utlendinger med kriminelt rulleblad. Fra nå av var det i realiteten fri innvandring til Norge, og i årene som fulgte ble så godt som alle søknader om arbeidsløyve innvilget.

---

⁶⁷ Hallvard Tjelmeland, Del I. 1940–1975, i *Norsk innvandringshistorie, bind 3, I GLOBALISERINGENS TID 1940–2000*, Knut Kjeldstadli (red.) Pax Forlag A/S, Oslo 2003:71.

⁶⁸ Kaveh 2016:230.

⁶⁹ Tjelmeland 2003:79.

2.1 Hva er migrasjon?

Migrasjon er en like stor del av det som angår mennesker som fødsel, forplantning, sykdom og død. Homo sapiens spredte seg over jorden som «Homo migrans». ⁷⁰ Så lenge mennesker har dannet samfunn har migrasjon hatt en viktig plass. Fenomenet har vært tilstede i alle samfunn til alle tider. «[...] migration is part of the general human life[...]» hevdet Frank Thistlethwaite i sin epokegjørende rapport om migrasjonsforskningen under verdenshistorikerkongressen i Stockholm i 1960. ⁷¹ Her påpekte Thistlethwaite at de store internasjonale migrasjonsstrømmene før 1914 hadde fått omfattende behandling i immigrantlandene, men var stemoderlig behandlet sett fra emigrantlandenes synspunkt. Han kom i redegjørelsen med en klar oppfordring til å ta opp de enkelte europeiske landenes migrasjonsproblematikk både som monografier og på basis av mindre enheter, og bl.a. skildre «[...] karakteristiske træk af de sociale og økonomiske motiver, der lå bag udvandringen i det hele taget.» ⁷²

Den sterke betydningen migrasjon har hatt for mennesker til alle tider blir slått fast av Roger Daniels i standardverket *Coming to America. A History of Immigration and Ethnicity in American Life*. Han skriver i den første setningen i boka: «Migration is a fundamental human activity.» ⁷³ Også i *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650* kommer den grunnleggende forståelsen av menneskelig migrasjon som et tidløst og allestedsnærværende fenomen i samfunnet, tydelig til uttrykk. I innledningskapittelet, *Putting Migration into History*, hevder forfatteren at vår forståelse av historien endrer seg dramatisk når vi tar inn over oss at historiens aktører ikke var bufaste. Det blir mer liv og dynamikk over landsbylivet i 17- og 1800-tallets Europa når vi erkjenner at bygdesamfunnene konstant ble fornyet med folk som flyttet inn fra nære eller fjerne områder, og at landsbyboere i alle aldre, særlig unge kvinner og menn, flyttet *ut* i perioder eller for alltid. ⁷⁴

Hohenberg og Hollen Lees' hevder i deres drøfting av demografien i de førindustrielle byene at det er viktig å forkaste oppfatningen om at byene fikk innflyttere fra en landsbygd preget av immobilitet og uforanderlighet. Tvert imot var heller det motsatte tilfellet. Å ha et permanent bosted ble sett på som et privilegium, mens migrasjon ofte var «[...] perilous response to difficulties.» ⁷⁵ I prosessen knyttet til industrialisering, særlig på 1800-tallet, var byene som magneter og trakk til seg tusenvis av innflyttere selv om intensiteten i migrasjonen fra bygd til by og mellom byene svingte betydelig over tid. ⁷⁶

Europeisk sosial- og kulturhistorie har langt på vei blitt skapt ved migrasjon og integrasjon. Den har vært preget av at de som var «innenfor» en geografisk eller kulturell

---

⁷⁰ Klaus J. Bade, *Homo Migrans. Wanderungen aus und nach Deutschland. Erfahrungen und Fragen*, Essen, 1994.

⁷¹ Thistlethwaite 1960:32–58.

⁷² Hvidt 1971:14–15.

⁷³ Daniels, R. *Coming to America. A History of Immigration and Ethnicity in American Life*, Harper Perennial, New York, 1991:3.

⁷⁴ Page Moch 2003: 1–2.

⁷⁵ Hohenberg and Hollen Lees 1995:92.

⁷⁶ Hohenberg and Hollen Lees 1995:252.

enhet, flyttet ut og at de som tilhørte samfunnskonstellasjoner «utenfor», flyttet inn. Bufaste og nykommere gjennomlevde, bidro og led som direkte følge av alt det den grensekryssende migrasjonen, brakte med seg. Slik har det alltid vært og slik er det i dag, enten det dreier seg om immigranter, emigranter, transitt- og arbeidsmigranter eller for den saks skyld den store, og i våre dager, voksende skaren med tvungne migranter og flyktninger. I den siste gruppen må vi inkludere et økende antall miljøflyktninger i kjølvannet av allerede eksisterende og forventede klimaendringer og tilhørende miljøutfordringer.⁷⁷

Ut fra dette kan vi slå fast at det derfor heller ikke er noe spesielt moderne knyttet til begrepet *transnasjonalisme*.⁷⁸ Det dekker emigrasjon og immigrasjon, transitt- og arbeidsmigrasjon av både temporær og permanent karakter. Videre er også flyktninger og enkeltindivider eller grupper av tvungne migranter, omfattet av «[...] the processes – by no means fundamentally new from a historical perspective – that are today described with the umbrella term «transnationalism».»⁷⁹ Utviklingen i retning av å velge et transnasjonalt perspektiv på migrasjon kom som en reaksjon blant amerikanske sosiologer som hevdet at observerte transnasjonale praksiser blant migranter, ikke i tilstrekkelig grad ble fanget opp av konvensjonell migrasjonsteori. Peggy Levitt og Nina Nyberg-Sørensen skriver at disse sosiologene mente tradisjonell migrasjonsteori “[...] informed by and developed in service of the nation state (Kearney, 1991), treated migrants as individuals who either departed (emigrants) and arrived (immigrants).”⁸⁰ Betegnelsen “transnasjonale samfunn” er ikke knyttet til lokalitet eller nasjonsgrenser, men brukes om etniske fellesskap eller om sosiale felt over nasjonsgrensene.

2.2 Migrasjon – ‘migrasjonslover’, typologi og modeller

”Migration in Modern European History” er tittelen på det tidligere nevnte bidraget fra Charles Tilly i standardverket *Human Migration. Patterns and Policies*, redigert av W.H. McNeill og R. S. Adams. Tilly gir her et oversyn over det migrasjonshistoriske forløpet i Europa i løpet av de siste 500 årene. Han sammenfatter sine funn for det første med å slå fast at de fleste migrantene flyttet over kortere avstander, og hevder videre at mesteparten av flyttingene kom som svar på demografisk ubalanse og endrede muligheter for å finne

---

⁷⁷ Marco Armiero and Richard Tucker (ed.) *Environmental History of Modern Migrations*, Routledge, 2 Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4RN, 2017:1–13.

⁷⁸ Alejandro Portes and Josh DeWind, A Cross-Atlantic Dialogue in *Rethinking Migration. New Theoretical and Empirical Perspectives*, eds. Alejandro Portes and Josh DeWind, Berghahn Books, Center for Migration Studies, New York, 2008:9–11. *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe from the 17th century to the present*, edited by Klaus J. Bade, Pieter C. Emmer, Leo Lucassen and Jochen Oltmer, Cambridge University Press, 2011:xix. Gunhild Odden, *Internasjonal migrasjon. En samfunnsvitenskapelig innføring*, Fagbokforlaget, Bergen, 2017:79–82. For en drøfting av begrepet se også Jan Eivind Myhre, Historisk perspektiv på flytting, i red. Odd S. Lovoll *Migrasjon og tilpasning - Tid og Tanke*, Skriftserie fra Historisk institutt, UiO, 1998: 55–60.

⁷⁹ Klaus Bade, Leo Lucassen, Pieter C. Emmer and Jochen Oltmer, *The Encyclopedia of Migration and Minorities in Europe. From the 17th Century to the Present*, Cambridge University Press, Verlag Ferdinand Schöningh GmbH & Co. KG and Wilhelm Fink GmbH & Co. Verlags-KG 2011:xix.

⁸⁰ https://www.iom.int/jahia/webdav/site/myjahiasite/shared/shared/mainsite/policy_and_research/gcim/gmp/gmp6.pdf :1–13 (hentet 12.02.2019). M. Kearney, 1991, Borders and Boundaries of State and Self at the End of Empire, *Journal of Historical Sociology* 4(1): 52-73.

levebrød. I følge Tilly gjaldt dette også på 1800-tallet, en periode preget av massiv oversjøisk emigrasjon, og da 1900-tallets kriger skapte kaotiske tilstander for millioner flyktninger og fordrevne. Den lange trenden i europeisk migrasjon gikk fra å ha hovedtyngden på lokal- og sirkulærmigrasjon til kjede- og karrieremigrasjon, og der så vel flyttedistansen som varigheten på fraværet fra hjemstedet økte. Dette til tross var det stor grad av kontinuitet mellom eldre og nyere former for migrasjon. Tilly minner om at flytteavstanden i den førindustrielle verden i overveiende grad var kort. Dette er det generelle bildet. Hovedmengden av migranter til en hvilken som helst lokalitet, flyttet typisk nok mellom åtte og 16 kilometer.⁸¹

Jan Lucassen og Leo Lucassen innleder artikkelen *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives* med å hevde at for historikere som forsker innenfor feltet migrasjon, må dette fenomenet oppfattes som et normalt og strukturelt element i menneskeskapte samfunn gjennom historien.⁸² Innen forskningsfeltet behandles derfor samfunnsfenomenet migrasjon i et empirisk og teoretisk perspektiv som en alltid tilstedeværende, ofte sammenhengende, kronologisk prosess. Det er altså en generell tendens blant forskere til å understreke det tidsuavhengige knyttet til migrasjon som fenomen.

Migrasjon, både på individ- og gruppenivå og som samfunnsfenomen, er forbundet med kompliserte prosesser. Dette synes særlig å være tilfellet når det gjelder å finne fram til årsaksforklaringer, og når en skal si noe om de individuelle og samfunnsmessige konsekvensene. Hva er de grunnleggende drivkreftene bak at migrasjonsmønstre oppstår? Hva setter dem i gang, hva holder dem ved like og hva endrer dem i tidens løp? Hvilke ulike virkningshistorier kan vi dokumentere lokalt, regionalt og nasjonalt i kjølvannet av at migrasjonsmønstre etableres, er virksomme, endres eller forsvinner?⁸³

Forskere innenfor feltet hevder at skal migrasjonsstudier fullt ut gi mening, må de forholde seg til generelle studier av samfunnsforholdene og den utvikling som fant sted i så vel utreise- som innreiseområdet. Dette kravet går begge veier. Det synes likevel å være en tendens til å overse den betydningen ulike former for migrasjon har hatt for samfunnsutviklingen i et område over tid. I en historiografisk gjennomgang i artikkelen *Migration, Migration History, History* av Lucassen/Lucassen blir det hevdet at så og si alle generelle historiske fremstillinger har en tendens til å overse migrasjon med noen unntak for historisk demografi, sosial- og økonomisk historie. Det som da gjenstår er at "Migration history may thrive, but only within its own sphere."⁸⁴

---

⁸¹ Tilly 1978:67.

⁸² Jan Lucassen and Leo Lucassen, *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives* i *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives*, eds. Jan Lucassen and Leo Lucassen, Peter Lang AG, European Academic Publisher, Berne, 1999:9.

⁸³ Josef Ehmer, *The Use and Misuse of Demographic Arguments in the Historiography of Migrations: Some Critical Reflektions* in *European University Institute, European Forum, Centre for Advanced Studies, 1997-8 Project*, ed. C. Joppke and R. Leboutte, 1998: 11. Artikkelforfatteren spør om det i det hele tatt er fruktbart å snakke om årsaker: «One might discuss whether it is useful to deal with "the causes of migration", instead of dealing with, for example, the structures, intensities, and directions of migration.»

⁸⁴ Lucassen/Lucassen 1999:34.

Flere peker på migrasjonshistorie som et forsømt felt. Leslie Page Moch avslutter innledningskapittelet i *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650* med å uttrykke håp om at denne situasjonen kan endres. I dette standardverket foreslår hun en nytenkning med hensyn til hvilken plass menneskelig mobilitet får i arbeid med Europas historie. Migrasjon mangler ikke bare i vår standard forståelse av den førindustrielle verden, men i hele vår tilnærming til hvordan historisk endring skjer. Ved å skrive denne migrasjonshistorien uttrykker Page Moch håp om at «[...] patterns of mobility [...]» får plass i vår tenkning om førindustrielle samfunn, om protoindustri, den industrielle revolusjon og urbanisering. "Migration is present in every level of historical study."⁸⁵

Lucassen/Lucassen foreslår "[...] a more synthetic and unified approach [...]" ikke som et mål i seg selv, men som en nødvendig strategi "[...] for weaving the principal results and insights into the fabric of general social, economic, and cultural histories." Disse formuleringene som de har hentet fra *Migration and Social History* av Jackson og Moch, leder dem mot spørsmålet om "[...] the intergration of migration studies into mainstream history". Dette temaet er behandlet i et eget underkapittel med en tittelen: Out of the Ghetto.⁸⁶

Den historiografisk gjennomgang av Lucassen/Lucassen viste også at migrasjonsforskningen har vært preget av et statsperspektiv, «state-centrims». For migrasjonshistorien vil denne vinklingen kunne være uheldig fordi "Internal and labour migration fall by the wayside in this context."⁸⁷ De minner om at i middelalderen og tidlig moderne tid spilte ofte byer, i større grad enn stater, den viktigste rollen i tilknytning til migrasjon. To forhold er verdt å nevne. For det første at lokal politikk ikke alltid speilet politikken på nasjonalt nivå og for det andre, fordi de største migrasjonsstrømmene er definert av arbeidsmarkeder mer enn statlig politikk.⁸⁸ Page Moch hevder at "The region constitutes the primary unit of discussion". Den viktigste begrunnelsen for dette perspektivvalget er at "[...] the region is the best level at which to discern economic and demographic change."⁸⁹ Her er det også berøringspunkter knyttet til begrepet transnasjonalisme.

Fordi migrasjon har hatt og har en så framtrødende plass i historien, har fenomenet siden slutten av 1800-tallet, hatt forskningsmessig interesse. Starten for teoridanning innenfor feltet regnes tilbake til demografen E. G. Ravensteins berømte *The Laws of Migration* publisert i *Journal of the Royal Statistical Society* i 1885.⁹⁰ Bakgrunnen for «lovene» var Ravensteins og andres bekymringer knyttet til endringer i bosettingsmønsteret i England. Tilgangen på nye levebrød holdt ikke tritt med den sterke befolkningsveksten på landsbygda. Resultatet ble omfattende flyttestrømmer dominert av eiendomsløs ungdom. De viktigste flyttemålene var byer og tettsteder som pga. industrialiseringen, hadde et stort og økende behov for arbeidskraft. I 1870-årene hadde denne utviklingen kommet så langt at

---

⁸⁵ Page Moch 2003:21.

⁸⁶ Lucassen/Lucassen 1999:33.

⁸⁷ Lucassen/Lucassen 1999:26.

⁸⁸ Lucassen/Lucassen 1999:26–27.

⁸⁹ Page Moch 2003:9.

⁹⁰ Ernst Georg Ravenstein, *The Laws of Migration in Journal of the Royal Statistical Society*, 48, 1885:167–235.

utflyttingen mange steder var høyere enn den naturlige befolkningsveksten og med nedgang i folketallet som resultat. Empirien hentet Ravenstein bl.a. fra folketellingene som ble gjennomført på De britiske øyer i 1871 og 1881 og fattiglovregistre.⁹¹

Ravensteins lover er av varierende relevans for migrasjonsstudier i dag. Av de opprinnelig syv lovene, senere utvidet til 11, er i alle fall lov nummer én og to fortsatt gyldige. Som Ravenstein observerte i 1800-tallets England og formulerte i den første loven, flyttet flertallet av migranter over korte avstander. At det var og er slik, byr bl.a. på kildemessige utfordringer for migrasjonsforskere. Som nevnt tidligere, la kortdistanseflytterne etter seg langt færre spor enn de som dro over lengre avstander. Hvis formålet med et forskningsprosjekt er en mest mulig komplett kartlegging av historiske migrasjonsmønstre i et område, vil den delen som omfatter lokalflyttingen, kreve inngående og svært tidkrevende arbeid. En rekke primærkilder som kirkebøker, folketellinger, manntallslistene, rettsprotokoller, pantregistre, arveoppgjør, innrullingsmateriale, emigrantprotokoller osv. må legges til grunn, jfr. underkapittel 1.3 om demografiske og migrasjonshistoriske kilder. I de fire studiene i denne avhandlingen har lokalmigrasjon en sentral plass. Både i *Studie 1* og *Studie 2*, som kronologisk er lagt til 1800-tallet, er flere av kildetyperne, nevnt ovenfor, benyttet. Også i *Studie 3* og *Studie 4*, som kronologisk dekker andre halvdel av 1900- og begynnelsen av 2000-tallet, har lokalmigrasjon en stor plass, men som det også framgår av underkapittel 1.3, er kildetilgangen innenfor feltet bedre og ikke minst atskillig lettere tilgjengelig i etterkrigstidens Norge.

I den andre loven, som også har gyldighet i dag, slo Ravenstein fast at migrasjon foregår steg for steg. Vi har tidligere vært inne på at bofasthet, i tidligere faser av historien, kunne bli sett på som et privilegium, mens flytting ofte var forbundet med usikkerhet. Hjemmeforholdene var man kjent med, flytting derimot, ofte et steg inn i det ukjente. For mange som ikke direkte opplevde at livet var truet, kunne derfor avgjørelsen om skifte av bosted, særlig for første gang, være utfordrende. Beslutningen var og er naturligvis, vanskeligere til sterkere bindinger en har til hjemlassen. En ny beslutning om å flytte videre for andre, tredje eller fjerde gang, går som oftest lettere.

2.2.1 Typologi

Ifølge Pryce kan vi identifisere to typer etappe migrasjon: Simple step migration og Step migration with replacement.⁹² Den enkleste formen kunne, i England rundt midten av 1800-tallet, gjerne innebære to flytteetapper, først til en liten, så til en noe større produksjonsby. Til slutt ville migranten slå seg ned i en av de nyetablerte, sterkt voksende fabrikkbyene. I den andre formen, Step migration with replacement, blir migrasjonsprosessen påvirket på minst to måter. Når tidligere innflyttere forlater et sted, vil det ofte føre til at levebrød blir ledige. Dermed åpnes det opp for ny innflytting som nødvendig erstatning for de som har flyttet ut. Prosessen kan også gå motsatt. Da vil innflyttere som for eksempel er villige til å arbeide for lavere lønn enn deler av den eksisterende arbeidsstyrken, kunne presse fram

---

⁹¹ Pryce and Drake 1994:10–11.

⁹² W.T.R. Pryce, Migration in pre-industrial and industrial societies, in *Open University*, Cambridge, 1982:73.

etappeflyttebevegelser. Flytting til større produksjonsbyer med relativt stor grad av forutsigbarhet for arbeidstakere med hensyn til lønn og andre betingelser, blir siste etappe.⁹³

I en migrasjonstypologisk gjennomgang som denne, har også kjedemigrasjon en sentral plass. Der migrasjon finner sted, vil fenomenet alltid være til stede i større eller mindre omfang. «Systems of chain migration involved social arrangements with people already at destination, who characteristically helped newcomers to find jobs and housing.»⁹⁴ Et kjennemerke ved kjedemigrasjonen og en forutsetning for å kunne bistå nykommere, var altså at en beslutning om å emigrere innebar at båndene til hjemstedet og -landet ikke ble brutt. Snarere var det motsatte tilfellet for mange. Migranter opplevde at den fysiske avstanden flyttingen innebar, kunne kompenseres med en sterkere mental nærhet til den nærmeste flokken de hadde tilhørt og forlatt slik som familie, øvrig slekt, naboer, arbeidskollegaer osv.

Et kjennetegn ved kjedemigrantene er at de ofte flytter over lange avstander. I eldre tid med færre og ikke minst langt mindre effektive informasjonskanaler enn i dagens samfunn, kunne det by på store utfordringer å skaffe seg troverdig informasjon om potensielle reisemål. Endestasjonen for mange migranter som kommer fra det samme utreiseområde, har en tendens til å være et bestemt nabolag på landsbygda eller en spesifikk bydel eller ei gate i en by. Over tid kan det bli etablert sterke bånd mellom utreise- og innreiseområdet. «In these areas migrants are most likely to find people with similar origins who share their own particular world view and cultural background.»⁹⁵

For å ta kvalifiserte avgjørelser, kunne enkeltindivider eller familier som vurderte om de skulle våge å ta spranget og flytte til et spesifikt sted eller område, ønske seg forhåndssvar på mange spørsmål. Er det arbeid å få, er husvære tilgjengelig til en overkommelig pris og i akseptable omgivelser, finnes det tilbud om helsetjenester, kan våre barn få skolegang, kan vi få tilgang til sosiale fellesskap som ivaretar behov ikke minst knyttet til vår kulturelle og religiøse arv fra hjemlandet osv. Den eller de som, med størst troverdighet, kunne gi svarene, var kjentfolk som allerede var etablert og fortrolige med forholdene på det aktuelle stedet. Derfor ble også personlig kontakt særdeles viktig.⁹⁶ Hjemvendte emigranter fra fjerne reisemål har til alle tider vært en viktig informasjonskanal, men særlig på 1800-tallet hadde *brevet* desidert størst betydning. Semmingsen skriver at brevene ble mottatt med den største interesse, lest med iver og studert med omhu. Brevmottakerne i Norge ville vite mest mulig om Amerika. Opplysningene ble formidlet ved at avsenderne fortalte om personlige forhold, om jord som var ryddet eller ventet på ledige hender, om en stadig mer tallrik buskap på båsen, om utbedringer av hus og driftsbygninger osv. På den måten virket brevene slik at de stadig stimulerte utvandringstypen i Norge, selv om de også formidlet slitet og savnet særlig nybyggerlivet kunne by på i så rikt monn.

---

⁹³ Pryce & Drake 1994:12.

⁹⁴ Page Moch 2003:17.

⁹⁵ Pryce & Drake 1994:15.

⁹⁶ Norman og Runblom 1987:113.

Effekten er vanskelig å måle. Likevel legger Semmingsen stor vekt på betydningen av den informasjonen som brevene formidlet. Det avgjørende var at bønder og arbeidsfolk trodde på innholdet fordi det var skrevet av deres egne slektninger og sambygdinger.⁹⁷

Kjedemigrasjon setter sitt preg på hele den enorme emigrasjonen fra Europa etter Napoleonskrigene og fram til første verdenskrig. Det store flertallet av de mellom 50 og 60 millionene som forlot Europa permanent eller midlertidig mellom 1815 og 1914, var kjedemigranter. Noen eksempler fra dansk emigrasjonshistorie kan illustrere forholdet. Selv om Danmark hadde langt færre emigranter enn Sverige og Norge, var omfanget av brev sendt til hjemlandet fra danskfødte i USA enormt, slik som for eksempel i tiåret 1905–1914 med et gjennomsnittstall på nesten 1,3 millioner brev per år. Pengeoverføringene var også betydelige. Bare i det ene året 1907 ble 25 millioner dollar sendt fra USA til de skandinaviske landene, tilsvarende i gjennomsnitt 15 dollar per innvandrer. I tillegg reiste fra 30 til 50 prosent med s.k. «prepaid tickets», enda et tydelig uttrykk for den viktige og omfattende kontakten mellom immigrantene og hjemlandet.⁹⁸

Betydningen av kjedemigrasjon i emigrasjonen fra frigitte kolonier til de tidligere kolonimaktene i tiårene etter andre verdenskrig, er et nyere eksempel. Flertallet av de omkring sju millionene europeisk-koloniale immigranter som kom til Europa mellom 1940 og 1975, var kjedemigranter. Dette var en sammensatt gruppe som bl.a. omfattet tidligere europeiske settlere, medlemmer av koloniadministrasjonene og militært personell, støttetropper rekruttert fra koloniens egen befolkning, men også prokoloniale, etniske grupper og andre ikke-europeere som hadde bistått kolonimaktene. «Migration from earlier colonial regions developed its own, self-propelling momentum through chain migrations with family members following later on, intercontinental migration networks, and a focus on ethnocultural and ethnosocial settlement.»⁹⁹

Kjedemigrasjon utviklet seg også etter hvert til en viktig komponent i den omfattende etterkrigsarbeidsmigrasjonen som gikk i strie strømmer fra Søreuropeiske etter hvert også Nordafrikanske land, til de sterkt voksende økonomiene i nordvest Europa. Mens det meste av den postkoloniale migrasjonen hadde permanent karakter, var den bilaterale, ofte myndighetsstyrte, arbeidsinnvandringen fra 1950- og 60 årene, i utgangspunktet ment å være tidsbegrenset, noe for eksempel den tyske termen 'Gastarbeiter', gjestearbeider, er et tydelig uttrykk for. Så skjer en gradvis endring, allerede fra slutten av 1960-årene, ved et skifte fra sirkulær til kjedemigrasjon. En økende andel av immigrantpopulasjonen tok permanent opphold på sine nye bosteder. Det ble vanskeligere og vanskeligere å returnere til det opprinnelige hjemstedet bl.a. som følge av praksisen med familiegjenforening som akselererte kraftig fra midten av 1970-årene.¹⁰⁰ Og til tross for at land etter land i etterkant av konjunkturedgangen fra 1973, stengte grensene først og fremst for ufaglært

---

⁹⁷ Semmingsen 1950:470–479.

⁹⁸ Hvidt 1971:340–344. Om «prepaid tickets», se bl.a. Jerome 1926:77. Om betydningen av «Amerikapengene» i Norge, se Semmingsen 1950:454–459.

⁹⁹ Klaus J. Bade, *Migration in European History*, Blackwell Publishing, Malden, USA, Oxford, UK, Carlton, Australia, 2003:222–223.

¹⁰⁰ Bade 2003:231.

arbeidskraft, fortsatte immigrasjonen. Et anslag på mellom 300 000 til 500 000 irregulære migranter årlig kom seg inn i Europa rundt midten av 1990-årene.¹⁰¹ Den ryddige katalogiseringen i ulike typer migrasjon kollapset. Det ble vanskelig å skille mellom økonomisk motivert migrasjon, familiegjenforening, fluktdrevet eller illegal immigrasjon. «[...] Migration chains, once established, continue, even when the original policies on which they were based are changed or reversed .”¹⁰² Den begrensingen på innvandringen som de stengte grensene hadde til hensikt, fikk dels motsatt effekt.

2.2.2 Modeller

Åtti år etter at Ravenstein publiserte sine lover kom sosiologen Everett S. Lee med et verdifullt bidrag i den teoretiske debatten om fenomenet migrasjon. Artikkelen *A Theory of Migration* innledes med en gjennomgang av Ravensteins lover.¹⁰³ I artikkelen drøfter Lee det han mener er viktige faktorer i forhold til migrasjon som 1) distance, 2) stages, 3) stream and counter stream, 4) urban-rural differences in prosperity to migrate, 5) predominance of females among short distance migrants, 6) technology and migration, 7) dominance of the economic motives. Videre presenterer Lee et antall hypoteser som bekrefter Ravensteins lover, men som også utdyper disse på enkelte områder. Han stiller seg kritisk til det som har skjedd etter Ravenstein og hevder at 1900-tallet «[...] has brought no comparable excursion into migration theory» og at med «[...] the development of equilibrium analysis, economists abandoned the study of population, and most sociologists and historians are reluctant to deal with masses of statistical data.» Lee hevdet i 1960-årene, trekvart århundret etter publiseringen at Ravenstein ofte var sitert og utfordret, men mens det bokstavlig talt var utført tusenvis av migrasjonsstudier i mellomtiden “[...] few additional generalizations have been advanced.”¹⁰⁴

Lee legger til grunn en vid definisjon av migrasjon som “[...] a permanent or semipermanent change of residence.”¹⁰⁵ Her er det ikke lagt noen restriksjoner for eksempel med hensyn til lengden på flyttebevegelsen eller om den er frivillig eller tvungen. Lee skiller

---

¹⁰¹ Page Moch 2003:193, note 122.

¹⁰² Stephen Castles, *Migration and Minorities in Europe. Perspectives for the 1990s: Eleven Hypotheses in Racism and Migration in Western Europe*, eds. Wrench and Solomos, Begs, Providence, USA, Oxford, UK, 1993:18–19.

¹⁰³ Everett S. Lee, *A Theory of Migration in Demography*, 3, No. 1, 1966: 47-57.

https://www.jstor.org/stable/2060063?sid=primo&origin=crossref&seq=1#metadata_info_tab_contents lastet ned 10.05.2019. Lee presiserer at de fem første punktene var med i den første publiseringen, mens punktene seks og sju er hentet fra konklusjonen i den andre publiseringen fra 1889 med tittelen *Discussion on Mr. Ravenstein's Paper* i samme tidsskrift: “This, however, is due more to Ravenstein's way of numbering the laws and to his somewhat tentative statement of the dominance of the economic motives than to his own estimate of the importance of his conclusions.”

¹⁰⁴ Lee 1966: 48. *An Approach to a Theory of Differential Migration* av D.J. Bogue og M.M. Hagood fra 1953 og essayet *The Theory of Consequences of Mobility of Farm Population* av O.D. Duncan fra 1956 trekkes fram som to unntak sammen med S.A. Stouffers *Intervening Opportunities: A Theory Relating Mobility and Distance* fra 1960.

¹⁰⁵ Lee 1966:49. Page Moch 2003:18. “[...] a change of residence beyond a municipal boundary, be it a village or a town.”

heller ikke mellom intern og ekstern migrasjon.¹⁰⁶ I sin teori om migrasjon som handling, legger han følgende til grunn:

1. Factors associated with the area of origin
2. Factors associated with the area of destination
3. Intervening obstacles
4. Personal factors¹⁰⁷

De delene av Lees Theories of Migration, som har størst relevans for dette arbeidet, vil bli gjennomgått i det følgende. I et teoretisk perspektiv kan, ifølge Lee, hjemme- eller utfaktorene klassifiseres som positive, negative eller nøytrale det vil si "[factors] to which people are essentially indifferent." Videre hevder han og viser ved eksempler at noen av disse faktorene påvirker folk flest på samme måte, mens andre påvirker forskjellige mennesker på forskjellige måter. Han minner om at positive og negative faktorer ved både utreise- og destinasjonsområdet er oppfattet forskjellig fra migrant til migrant og blant potensielle migranter, men at en ikke desto mindre "[...] may distinguish classes of people who react in similar fashion to the same general sets of factors at origin and destination." Lee understreker hvor vanskelig det er å være eksakt. "Needless to say, the factors that hold and attract or repel people are precisely understood neither by the social scientist nor the persons directly affected."¹⁰⁸

I et hvert område vil det være forhold som gjør at innbyggere blir værende og at eventuelt nye flytter inn. Det kan være vanskelig å rangere viktigheten av de faktorene som styrer dette. De som allerede bor i området og potensielle innflyttere, enten som enkeltindivider eller grupper, gjør sine individuelle eller grupperelaterte overveielser på grunnlag av erfaringer og innsikt. Også befolkningsmessige forhold kan indirekte tenkes å være en faktor av betydning i utreiseområdet. Termer som «overbefolkning» og «befolkningspress» er brukt for å forklare både at folk drar fra et område eller lar være å flytte inn.¹⁰⁹ Noen stiller seg kritiske til å legge for stor vekt på den demografiske faktoren,¹¹⁰ men etter min mening vil det være galt å se bort fra den. En er nødt til å undersøke hva som påvirket folketallsutviklingen i et område. Var det slik at en stor intern og ekstern utflytting

---

¹⁰⁶ Lucassen/Lucassen 1999:32. Sosiologenes klassifikasjon blir kritisert. "The classifications suggested by migration sociologists such as Lee and Petersen can be useful, but should not obstruct our general view. We need to consider similarities between different forms of migration far more carefully and should therefore undertake more comparative studies."

¹⁰⁷ Lee 1966:50.

¹⁰⁸ Lee 1966:50.

¹⁰⁹ Richard A. Easterlin, *Interregional Differences in Per Capita Income, Population and Total Income, 1840–1950 in Trends in the American Economy in the Nineteenth Century*, Studies in Income and Wealth, vol. 24, Princeton: Princeton University Press, 1960. Page Moch 2003:65–68 (for Europa). Norman/Rundblom 1987:39–42 (for Norden) Semmingsen 1950:22–29 (for Norge).

¹¹⁰ Briant Lindsay Lowell, *Scandinavian Exodus. Demography and social development of 19th-century rural communities*, Brown University Studies in Population and Development, Westview Press, Boulder and London, 1987:215–216. Josef Ehmer, *The Use and Misuse of Demographic Arguments in the Historiography of Migrations: Some Critical Reflektions in European University Institute, European Forum, Centre for Advanced Studies, 1997-8 Project*, ed. C. Joppke and R. Leboutte, 1998: 11.

veide opp for naturlig befolkningsvekst og innflytting? Lucassen/Lucassen advarer mot å slå seg til ro med å dokumentere en slik balanse. De viser til migrasjonstallene for Nederland fra 1945 til 1984 for å eksemplifisere dette forholdet: "The very low migration balance of 370 000 people conceals a total emigration of 2 360 000 and a total immigration of 2 730 000. Figures from other European countries show similar orders of magnitude between net migration, immigration, and emigration."¹¹¹

Det kan være relevant å undersøke befolkningsstrukturen. Var det for eksempel slik at den skjeve kjønnsfordelingen i den oversjøiske utvandringen, førte til et betydelig kvinneoverskudd som i neste omgang gjorde fraflyttingsområdet attraktivt som ekteskapsmarked eller flyttet også kvinnene ut, men til andre flyttemål? Også områdets egen migrasjonshistorie er interessant. Kan en si at Karmsund- og Stavangerområdet, det viktigste undersøkelsesområdet i *Studie 1* og *Studie 2*, tradisjonelt hadde vært preget av mye flytting. Går det eventuelt an å si noe om hvordan denne tradisjonen påvirket og var en del av det eksisterende migrasjonsregimet i området. Ulike typer nettverk var avgjørende for dannelsen av migrasjonsmønstre og utgjorde én viktig byggestein i en regional *migrasjonskultur*. Dette begrepet er satt i fokus i Nils Olav Østrems studie av utvandringen fra Skjold og Vats som geografisk ligger i nabolaget til Karmsund- og Stavangerområdet.¹¹² Migrasjon kan ikke avgrenses til et økonomisk fenomen, som bare reflekterte endringer som skjedde med arbeidskraften i et område. Migrasjon var en manifestasjon av familiesystemer, sosiale forbindelser og regionalt samhold.¹¹³ I et forsøk på kartlegging av utreiseområder kan en likevel ikke komme utenom å ta hensyn til næringsmessige forhold. I denne studien er det derfor viktig å få svar på spørsmål som: Hva levde innbyggerne i undersøkelsesområdet av og hvordan var næringsutviklingen i de to periodene på 1800- og 1900-tallet som blir undersøkt? Hvordan var for eksempel tilgangen på ledige levebrød, hvor mange forsvant eller kom til år om annet?

En rekke stabile og skiftende forhold vil være knyttet til et utreiseområde og vevd inn i beslutningen til potensielle voksne migranter om å bli eller dra. En kan spørre hva det var over tid, som gjorde aktuelle nære og fjerne reisemål attraktive. Det vil alltid være utfordringer forbundet med et skifte av boområde som migrasjon innebærer. Hindringer knyttet til et nytt bosted vil kunne være de samme uansett sted, men de vil også variere i forhold til om det for eksempel dreier seg om internflytting eller utvandring. Noe av det viktigste å vurdere for en potensiell migrant, vil være sjansene for å skaffe seg et nytt levebrød. Her vil avstand kunne ha betydning med hensyn til hvor sikker informasjon migranter kan ha om forholdene ved aktuelle flyttemål. Betydningen av denne faktoren er svekket etter hvert som moderne kommunikasjonsmidler har sørget for rask og omfattende informasjonsflyt i et omfang og på en måte som var totalt ukjent for eksempel for 150 år siden.

---

¹¹¹ Lucassen/Lucassen 1999:34.

¹¹² Nils Olav Østrem, *Den store utferda. Utvandring frå Skjold og Vats til Amerika 1837–1914*, Spartacus Forlag, Oslo, 2015:9–11.

¹¹³ Page Moch 2003:16.

Hvis et attraktivt flyttemål lå langt borte, kunne hindringer forbundet med selve flyttingen spille en rolle. Også betydningen av denne faktoren har endret seg over tid. Noen av de hindringene migrantene i den tidligste fasen møtte på selve reisen, fikk etter hvert mindre å si eller forsvant. For eksempel gjorde transportrevolusjonen på 1800-tallet reisen til USA mindre strabasiøs. En kan spørre hvilken betydning det fikk at billettprisene sank slik at også de med dårligst råd, kunne velge bort de mest usikre transportalternativene. Hvis spørsmålet for en potensiell migrant er om hun eller han skal reise eller bli hjemme, er ikke en avveining av fordeler og ulemper hjemme og borte alltid tilstrekkelig. Balansen til fordel for flytting må være så sterk at den vinner over den naturlige tregheten som tilknytningen til hjemstedet alltid vil gi. Dessuten kommer i tillegg at "[...] between every two points there stands a set of intervening obstacles which may be slight in some instances and insurmountable in others."¹¹⁴ Lee skriver at avstand uten å være den viktigste, er den hindringen som har fått mest oppmerksomhet i forskningen. Hoerder utdyper dette poenget ved å hevde at "People who moved across space lacked the minds of geographers or the instruments of land surveyors: they did not measure distance."¹¹⁵ Lee nevner, i tillegg, fysiske, lovmessige og økonomiske hindringer knyttet til avstand, men minner om at effekten for folk alltid vil være forskjellig blant annet avhengig av hvilket stadium i livet en befinner seg på. En familieforsørger med mindreårige barn som vurderte å flytte til Amerika sammen med familien i andre halvdel av 1800-tallet, måtte regne med en mer strabasiøs reise enn en ugift, ung mann eller kvinne. Dette var i alle fall tilfellet før transporten ble modernisert med dampskip. Reallønnsvekst og lavere transportpriser reduserte den økonomiske hindringen som utlegget til billetten representerte.¹¹⁶ Endringene omtalt her, fant sted på makronivå og kan ikke uten videre forklare regionale eller lokale forskjeller i utvandringsintensitet, men det er et spørsmål om disse reduserte hindringene kan ha bidratt til å opprettholde, eventuelt forsterke, utvandringen i områder der ungdommer synes å ha vært spesielt tallrike blant emigrantene som for eksempel fra Karmsund-distriktet i de første tiårene av 1900-tallet.¹¹⁷

Én forståelse av fenomenet migrasjon innebærer at det alltid vil være et subjektivt element til stede. Det fjerde punktet hos Lee ivaretar dette perspektivet. Han peker på at det er mange personlige faktorer som påvirker den enkeltes terskel som må overvinnes, som oppmuntrer til eller reduserer omfanget av migrasjon. Noen terskler er mer eller mindre konstant til stede i den enkeltes liv, mens andre er assosiert med stadier i livssyklusen og særlig med overgangene mellom disse eksempelvis fra ungdom til voksen, fra enslig til gift. Lee minner også om at det avgjørende for om noen migrerer eller ikke, er hvordan faktorene

---

¹¹⁴ Lee 1966:51.

¹¹⁵ Dirk Hoerder, *Segmented Macrosystems and Networking Individuals: The Balancing Functions of Migration Processes*, i Jan Lucassen and Leo Lucassen (eds.) *Migration, Migration History, History, Old Paradigms and New Perspectives*, Peter Lang, Bern, Berlin, Frankfurt a. M., New York, Paris, Wien, 1999:83.

¹¹⁶ Semmingsen 1950:399. "I årene 1901–03 kostet Amerikabilletten omkring 100 kr. på emigrantplass. I 1904 da utvandringen gikk litt ned, brøt det ut fraktkrig mellom dampskipsselskapene, og i juni det året kunne man komme fra Kristiania til New York for 60 kr."

¹¹⁷ Olav Tysdal, *The Skudenes Database in Norwegian-American Essays 2001*, ed. Harry T. Cleven, Knut Djupedal, Ingeborg Kongslien, Dina Toflsby, NAHA-Norway, Oslo, 2001: 66–67.

hjemme og ute oppfattes eller persiperes. "Personal sensitivities, intelligence, and awareness of conditions elsewhere enter into the evaluation of the situation at origin, and knowledge of the situation at destination depends upon personal contacts or upon sources of information which are not universally available."¹¹⁸ Han hevder at noen personer er resistente mot all forandring også flytting, mens andre ønsker forandring velkommen for forandringens egen skyld. Ulik migrasjonsintensitet innenfor også små geografiske enheter bekrefter dette. I kapitlet med overskriften «Masseutvandringen begynner», skriver Semmingsen blant annet om hvordan det første store utvandringsskredet raste utfor og rev med seg flere mennesker fra alle kanter av landet. Hun hevder videre at til tross for at det nå var svært få steder i Norge der Amerika var ukjent land, «[...] var det fremdeles en voldsom forskjell mellom bygdene, dalene og landsdelene [...]» og at det ennå fantes bygder der det praktisk talt ikke var noen utvandring.¹¹⁹

Noe av forklaringen kan ligge i den lokale næringsstrukturen, men det er også nærliggende å trekke inn personlige, subjektive faktorer knyttet til en sterkere eller svakere utvandrertradisjon. I dette tilfellet finner vi ikke forklaringene på makronivå. Vi må kunne gå ut fra at for eksempel konjunktursvingninger og andre økonomiske forhold som lokalsamfunnet måtte forholde seg til, var like og endret seg på samme måte for alle innbyggerne i et lite lokalsamfunn for eksempel et herred. Lee hevder at en beslutning om å flytte aldri er komplett rasjonell og at for noen vil den irrasjonelle komponenten være sterkere enn den rasjonelle. Videre er det opplagt stadier i livet da de positive elementene på hjemstedet er overveldende viktige for å begrense flytting, men at også det motsatte kan være tilfellet. Barn er bundet til familien "[...] but, as one grows older, ages are reached at which it is customary to cease one stage of development and begin another. Such times are the cessation of education, entrance into the labor force, or retirement from work."¹²⁰

Det subjektive elementet knyttet til migrasjon er altså vesentlig, og det er verdt å holde fast ved for fullt ut å kunne forstå fenomenet. Dette angår også direkte drøftingen av betydningen av ulike faktorer knyttet til henholdsvis utreise- og innreiseområdet. Det vil, ifølge Lee, alltid forholde seg slik at "Persons living in an area have an immediate and often long-term acquaintance with the area and are usually able to make considered and unhurried judgements regarding them."¹²¹ På den annen side vil sjelden kunnskap om fordeler med og ulemper i et potensielt utreiseområde være eksakt ettersom en slik kunnskap ofte forutsetter at en har bodd der.

Dette resonnementet bringer oss til punktet om betydningen av nettverk og om det finnes en spesiell flyttradisjon i et område. "The choice of a destination by a prospective migrant depend on migration patterns comprising networks of friends and kin as well as fellow-villagers providing information and, sometimes, prepaid tickets." hevder Hoerder og fortsetter: "Although the immigrants were moving across the world, they did not leave their

---

¹¹⁸ Lee 1966:51.

¹¹⁹ Semmingsen 1950:81–82.

¹²⁰ Lee 1966:51–52.

¹²¹ Lee 1966:50.

networks.”¹²² Informasjon var viktig. Hvordan fikk for eksempel potensielle utvandrere fra Karmsund- og Stavangerområdet eller innflyttere til Sandnes, høre om aktuelle flyttemål? Var det brever og aviser eller personlige meddelelser som talte mest? Hvem var formidlere? Hva vet vi om hvordan informantene ble mottatt – ble de trodd eller mistrodd? Hadde noen større autoritet enn andre og i tilfelle etter hvilke kriterier.¹²³ ”In their letters, immigrants directed their fellow villagers to follow their example according to earning capacity rather than personal affection [...]” hevder Hoerder.¹²⁴ Lee peker på livsstadier som en annen viktig faktor knyttet til utreise- og destinasjonsområdet. Dette henger sammen med det forhold at migrasjon alltid er selektiv. Den angår først og fremst et utvalg i en befolkning nemlig ungdom og unge voksne. For flertallet av potensielle migranter “[...] the area of origin is that in which the formative years have been spent.” Barndommen og de tidlige ungdomsåra vil, under noenlunde trygge forhold, gi en tilknytning til hjemstedet som ofte vil virke hemmende med hensyn til å skulle velge å flytte. Man vil, ifølge Lee, overdrive de positive sidene og legge mindre vekt på de negative. I forhold til vurderinger av potensielle innreiseområder vil ofte det motsatte være tilfellet. “[...] the difficulties associated with assimilation in a new environment may create in the newly arrived a contrary but equally erroneous evaluation of the positive and negative factors at destination.”¹²⁵

Hjemlengsel av varierende intensitet vil kunne assosieres med migrasjon. Vi vet at migrasjon slett ikke alltid dreide seg om enveisbilletter. Det later også til at betydningen av så vel tilbakevandring som *fram*- og tilbakevandring som fenomen, stadig tillegges sterkere betydning i migrasjonsforskningen. Dette gjelder både i forhold til intern og ekstern migrasjon.¹²⁶ I forbindelse med masseutvandringen fra Europa til Nord Amerika var det høy tilbakevandringsprosent fra mange nasjoner og spesifikke etniske grupper. Kildesituasjonen er generelt vanskelig innenfor dette området. Hoerder minner oss dessuten om at ”Loss of relationships, sadness, and homesickness (which I prefer to call network deprivation) or happiness and social contacts defy measurement by the single scale that applies to wages.”¹²⁷

Fra begynnelsen av 1900-tallet har vi oppgaver over omfanget av tilbakevandringen fra USA til Europa. Tall fra U. S. Secretary of Labor, for perioden 1908–1923, viser at hele 89 prosent av immigranter fra Bulgaria, Serbia og Montenegro returnerte i løpet av disse årene.

---

¹²² Hoerder 1999:80.

¹²³ Semmingsen 1942:213–215. Semmingsen drøfter her spørsmålet på generelt grunnlag i forhold til de tidligste fasene i emigrasjonen fra Norge. Hun hevder at bøndene satte sine egne sambygdingers autoritet over advarsler fra prester, aviser, hyrdebrev og andre småskrifter som advarte folk mot å emigrere. Semmingsen 1950:74–84, blant annet om betydningen av amerikabrevene «[...] som et av de viktigste agitasjonsmidlene for utvandringen» og sidene 86–139 der utvandringsagentenes rolle tas opp i et helt kapittel.

¹²⁴ Hoerder 1999:80.

¹²⁵ Lee 1966:51.

¹²⁶ Norman/Rundblom 1987:107–111. Eva Morawska, *Labor Migrations of Poles in the Atlantic Economy, 1880–1914. Comparative Studies in Society and History* 31, 1989:237–272. Jan Eivind Myhre, *Hovedstaden Christiania, i Oslo bys historie*, bind 3, J. W. Cappelens forlag, Oslo, 1990:211–224 og 385–387. Mark Wyman, *Round-trip to America. The immigrants return to Europe, 1880–1930*, Cornell University Press, Ithaca and London, 1993:3–14. Page Moch 2003:155–158.

¹²⁷ Hoerder 1999:76.

Det var også høy returprosent for immigranter fra Romania og Ungarn med 66, Sør-Italia med 60 og Hellas med 46. 22 prosent eller snaut 100 000 av 450 000 immigranter fra Skandinavia (Norge, Danmark og Sverige), returnerte i årene 1908–1923. Særlig jøder, fem prosent, men også irer, skotter og walisere skiller seg ut med lav returprosent.¹²⁸ Det er ellers verdt å merke seg at de nasjonale tallene dekker over til dels store regionale og lokale forskjeller. For Norge del var 25,7 prosent av utvandrerne fra Vest-Agder vendt tilbake i 1920, mens de tilsvarende tallene for Møre, Vestfold og Rogaland, var litt i underkant av 19. Returprosenten for innlandsfylkene derimot varierte fra vel åtte til under fem for henholdsvis Telemark, Buskerud, Hedmark og Oppland.¹²⁹ Tilbakevandringen fra Nord Amerika til Sør-Karmøy, Skudenes og Skudeneshavn, er ikke systematisk undersøkt. Strukturen på emigrantpopulasjonen i perioden 1900–1930 viser at innslaget av enslige menn i gruppen 15 til 19 år var stort, noe som kan peke mot at returprosenten var høy.¹³⁰ Spørsmålet er om en dominerende ungdomsvandring i et område, kan være en delforklaring. Forholdt det seg slik at styrken på bindingen til utreiseområdet, var aldersavhengig og inntil en viss grad, ble sterkere til yngre den alenereisende emigranten var?

En fruktbar teoretisk tilnærming i forsøket på å beskrive og forstå migrasjon som fenomen, synes å være en deling mellom et system- eller strukturnivå og et individ- eller aktørnivå. Sannsynligvis vil en alltid nå lengst i forklarings- og analysebestrebelsene hvis grunnlaget kan være en kombinasjon av disse to perspektivene. Utgangspunktet for dette arbeidet er at migrasjon alltid inngår som en del av en samfunnskontekst på et system- eller strukturnivå. En kan ikke fullt ut forstå migrasjon, selve beslutningen om å bli værende eller dra, uten å kjenne samfunnsforholdene og samfunnsutviklingen hjemme og ute. Hoerder foreslår å innføre det han kaller "The Meso-Level". Han hevder at hverken økonomien eller verdens totale tilgang på arbeidskraft, forklarer kompleksiteten av økonomisk sektor eller gir innsikt i diversiteten i arbeidsmigrasjonen. «I propose dealing with a meso-level comprising segments of larger systems and networks of individuals.»¹³¹ Hoerder hevder videre at en makrotilnærming, det han kaller "the worldwide systems approach", forutsetter at en tar hensyn til lokale forhold eller spesifikke grupper. Nettverk av familier, større grupper med slektninger og nabolag integrerer enkeltindivider i lokale enheter som danner sosiale segmenter. "Migration offers spatial options in other parts of the world for specific family economies and village or neighborhood groups, for members of specific crafts, and for families active in commerce."¹³²

Utgangspunktet for denne studien er dessuten at hvis en skal få grep på migrasjon som fenomen, må en i tillegg til strukturnivået, også trekke inn individnivået, det Lee kaller "personal factors". En må tilstrebe og føre sammen det handlende subjektet og det

---

¹²⁸ Wyman 1993:11. For Norge i Semmingsen 1950:460–470. "De hjemvendte norskamerikanere" i kapittelet "Utvandringen, utvandrerne og hjemlandet" Viktigste kilde er folketellingene i 1910 og 1920 da det ble innhentet opplysninger om hjemvendte norskamerikanere.

¹²⁹ Semmingsen 1950:370.

¹³⁰ Tysdal 2001: 66–67.

¹³¹ Hoerder 1999:78.

¹³² Hoerder 1999:78.

omliggende samfunnet. Som vi har vært inne på, pekte også Hvidt på dette individperspektivet i sitt arbeid med drivkrefter bak masseutvandringen fra Danmark, publisert i 1971. Hvidt tillater seg å sukke litt over hvordan Europas emigranter i hundreåret fra 1815 til 1915, 52 millioner individuelle menneskeskjebner, på en håndfast, ofte hardhendt og generaliserende måte, sluses inn og ut av diagrammer og tabeller. Det er derfor hans oppfordring at "[...] masseutvandringen [må] behandles av historikere, der kan bevare forståelsen for, at det kollektive fenomæn trods alt er dannet af enkelttilfælde med hver sin historie."¹³³ En kan altså velge å sette i fokus "[...] the individual migrant's cognition or perception of the relative merits of the origin and destination."¹³⁴ I moderne migrasjonsforskning synes det for tida å være slik at "[...] theorists and researchers see migrants as much more "I" than reified, mechanical approaches of the past."¹³⁵

Lee hevder at spørsmål knyttet til volum er viktig. Et samfunn preget av immobilitet kan også være utfordrende å arbeide med. Vi kan da oppleve at det er forklaringsbehov knyttet til at volumet var lite. Som vi har vært inne på, hevder også Page Moch at i 1800-tallets Vest-Europa var stabilitet et privilegium.¹³⁶ Studiene i denne avhandlingen viser at volumet på emigrasjonen fra Karmsund- og Stavangerområdet var stort i 1880-årene og at Sandnes hadde betydelig innflytting fra 1965. Lee forklarer volum ved å vise til ulikheter: "The volume of migration within a given territory varies with the degree of diversity of areas included in that territory." Desto større forskjeller mellom utreise- og destinasjonsområde som for eksempel i land som ble "[...] opened up for settlement, as was the United States in the nineteenth century", desto større volum på migrasjonen. Han minner om at det under slike omstendigheter, dukker opp muligheter som er attraktive også for de som i liten grad er misfornøyde med forholdene på hjemstedet. Lee nevner gullfunn i California, sølvfunn i Colorado og åpningen av indianske områder til jordbruk som tre eksempler.¹³⁷

Vi vet at emigranter fra Norge ble tiltrukket av alle disse tre mulighetene, særlig den siste. Dette gjaldt også for emigrantene fra Karmsund- og Stavangerområdet. Mot slutten av 1800-tallet ble dessuten flere og flere av de som var rammet av sildekrise, klar over de mulighetene som lå i å utnytte de forskjellige amerikanske fiskeriene. En utvikling som for øvrig skjedde parallelt med at de hjemlige fiskeriene også etter 1870, gjennomlevde flere kriser, men også at nye muligheter og bedre utsikter dukket opp. Samtidig som volumet ble opprettholdt, endret retningen på emigrantstrømmen seg gradvis. Stadig mer av Midtvestens enorme jordvidder ble dyrket opp. Dette området nesten totalt dominerende posisjon som førstvalg for emigranter fra Norge, ble svekket. Tida var i ferd med å renne ut

---

¹³³ Hvidt 1971:54.

¹³⁴ Paul Boyle, Keith Halfacree og Vaughan Robinson, *Exploring Contemporary Migration*, Routledge, Oxfordshire, England 2013:57.

¹³⁵ Douglas S. Massey, Joaquí Arango, Graeme Hugo, Ali Kouaouci, Adele Pellegrino, J. Edward Taylor, *Worlds in Motion, Understanding International Migration at the End of the Millennium*, Clarendon Press, Oxford, 1998:15-16.

¹³⁶ Page Moch 2003:2.

¹³⁷ Lee 1966:52.

for de jordhungrende.¹³⁸ Stadig flere søkte til byene og til kystområdene.¹³⁹ Utvandringen ble rural-urban og etter hvert i økende grad, urban-urban. For å holde oss i Lees terminologi innebar denne utviklingen at Midtvesten og Norge ble to områder innenfor et "territory" der forskjellene ble mindre. For et utvalg av potensielle emigranter dukket det samtidig opp en ny "attraction" nemlig muligheten for å delta i fiskeriene på øst- og vestkysten av USA. Dette opprettholdt og økte faktisk volumet på utvandringen fra de aktuelle kystområdene som for eksempel Skudenesdistriktet.

Hoerder hevder at "Specific villages might be connected to different labour market segments in various parts of the world (depending on the gender and stage of the life of the migrants)." Han viser til et eksempel fra en landsby nær Milano som sendte unge jenter til silkemøller i nærområdene, unge menn til vei- og gravearbeid i Frankrike og til jerngruvene i Missouri.¹⁴⁰ Hoerder minner også om at menn og kvinner som migrerer, ikke inngår i en enkelt reservearbeidsstokk. "Rather, they enter a specific labour market segment of the receiving society."¹⁴¹

Lee skriver at utviklingen i fasen etter pionertida, ikke nødvendigvis betydde at forskjellene mellom områdene innenfor et territorium ble mindre. Den industrialiseringen som etter en tid ofte ble etablert som direkte følge av utviklingen av jordbruk i et område, skapte også forskjeller. Dette er en beskrivelse som passer godt for Midtvesten der norske førstegenerasjonsimmigranter og enda flere av deres etterkommere, etter hvert ble sysselsatt i industri knyttet til jordbruket.¹⁴² Spørsmålet er om noe tilsvarende for eksempel skjedde innenfor fiskerinæringen. Det vil være interessant å få vite i hvilken grad emigranter fra Norge var engasjert i fiskeindustri, både som arbeidskraft, men også som innovatører og etablerere særlig i forbindelse med foredling av råstoffet. Vi vet også at fiskerier der nordmenn var sterkt representert, måtte oppgis av forskjellige årsaker blant annet overfiske. I hvilken grad påvirket det volumet at attraktive muligheter på denne måten forsvant? La potensielle emigranter reiseplanene på hylla eller fant de alternative flyttemål innenfor eller utenfor landets grenser med andre sysselsettingsmuligheter innenfor eller utenfor fiskerinæringen?

Det andre forholdet som påvirket volumet gjelder, ifølge Lee, graden av befolkningsmessig mangfold i utreiseområdet. Det han kaller "diversity of people". "Were there is a great sameness among people – whether in terms of race or ethnic origin, of education, of income or tradition – we may expect a lesser rate of migration than where there is great diversity."¹⁴³ I alle fall i forhold til den første termen Lee opererer med, rase og etnisitet, må vi kunne si at diversiteten i Norge var lav. Til tross for at det norske samfunnet på noen områder, ble mer egalitært i den tida masseutvandringen varte, fantes det hele tida betydelige forskjeller mellom grupper. Semmingsen mente at disse kom tydeligere fram i trengselstider og var en viktig push-faktor. Dette var kanskje særlig sterkt følt blant de unge.

---

¹³⁸ Lovoll 1997:105.

¹³⁹ Semmingsen 1950:385.

¹⁴⁰ Hoerder 1999:80.

¹⁴¹ Hoerder 1999:79.

¹⁴² Lovoll 1997:235 og 238.

¹⁴³ Lee 1966:52.

For det store flertallet av disse ble for eksempel ønsket om å skaffe seg en utdanning utover folkeskolen, aldri noe mer enn en uoppnåelig drøm. Det var også lønnsforskjeller i samfunnet. Under normale forhold ville en faglært sikre seg et høyere lønnsnivå enn en ufaglært. Statistikken viser at emigrantpopulasjonen var sammensatt. Å fremstille emigrantene som en forkommen, fattig flokk av arbeidsledige ungdommer, der alle var uten yrkesbakgrunn eller utdanning, er forfeilet. Hele spekteret var representert. Utvandrerpopulasjonen besto av mennesker fra alle yrker og samfunnslag. Det som lokket i Amerika påvirket flere i 1880-årene enn det det hadde gjort 20 år før. Flokken som dro, var mer uensartet og sammensatt enn noensinne.¹⁴⁴ Semmingsen fortsetter med å sitere et samtidsvitne:

Kast et blikk utover forsamlingen skrev en mann som betraktet utvandrerskaren på Palæbrygga i 1880-årene, ”og du vil for det meste kun se staute, kjeke karle fulle av livsmot og kraft. Nesten alle hører til de simple små i samfunnet, der stolende på sine to sterke armer nu vil bryte seg sin egen vei fram til frihet og selvstendighet i det ukjente land.”¹⁴⁵

Beskrivelsen passer også for den utviklingen som fant sted i Karmsund- og Stavangerområdet i andre halvdel av 1800-tallet. Flertallet av ungdommene var i samme båt. Ingen grupper synes å ha skilt seg ut. Likevel eller kanskje nettopp derfor, dro de over havet i store skarer.

Lee fortsetter med å rette oppmerksomhet mot forholdet mellom volum og økonomi: ”The volume of migration varies with fluctuations in the economy”. Han skriver at økonomiske svingninger influerer på volumet på mange måter, men at “[...] a crucial consideration is the manner in which they affect the comparison of positive and negative factors at origin and destination.”¹⁴⁶ Økonomiske oppgangstider i et område innebar blant annet økt etterspørsel etter arbeidskraft og større sjanser for å oppnå bedre lønn. Kontrasten til områder med økonomisk stagnasjon eller tilbakegang blir tydeliggjort. Forutsatt at en positiv utvikling i et aktuelt tilflyttingsområde er kjent, fører hele denne prosessen til at det blir mindre attraktivt for potensielle migranter å bli værende på hjemstedet. Motsatt kan klare advarsler om økonomiske trengselstider holde folk tilbake og slik redusere volumet.¹⁴⁷

Hele tenkningen knyttet til begrepene ”Push and Pull” og ”The Atlantic economy” har hatt en sterk posisjon innen migrasjonsforskningen helt fra de ble lansert. Dette gjaldt ikke

---

¹⁴⁴ Semmingsen 1950:186.

¹⁴⁵ Semmingsen 1950:192.

¹⁴⁶ Lee 1966:53. Det Lee viser til her, er kjent som ekvilibrist- eller likevektsteorien og blant annet knyttet til begrepsparet ”Push and Pull”, jfr. underkap. 1.2. I forhold til internflytting i USA, se Hope T. Eldridge og Dorothy Swaine Thomas, ”Population Redistribution and Economic Growth, United States 1870-1950.”

¹⁴⁷ Olav Tysdal, Konsekvensene av utvandringen til Amerika. Amerikastoff i norske lokalaviser i *Heimen* 1999:19. Eksempel på oppslag i lokalavisen *Karmøens Tidende* 11. mai 1908: ”Ingeniør G. Fasting i New York advarte i 1908 inntrengende mot emigrasjon til Amerika. Det var for tiden det rene vanvidd skrev han, og hevdet at jobbsøking i byene og på landet var like umulig som å lage brød av gråsteinen hjemme. Det ble sitert fra flere brev med lignende innhold [i lokalavisen] mot slutten av 1907 og i 1908.”

minst i Norge. Semmingsen skriver at det nok var framgang i perioden for masseutvandringen¹⁴⁸, men oftere nevnes push-faktorer som overbefolkning, befolkningspress, trengsel, jordmangel, økonomiske nedgangstider og arbeidsledighet. "Ikke i noen del av norsk utvandring ser vi den økonomiske bakgrunn så klart og tydelig som i utvandringen fra sjøfartsdistriktene, særlig i utvandringen fra Agder." hevdet hun og fortsatte "Her finner en knapt antydning til andre motiver. Det gamle næringsgrunnlaget sviktet – et nytt måtte finnes!"¹⁴⁹ Motsatt var situasjonen i USA preget av at det var rikelig tilgang på god, billig jord og mangel på arbeidskraft. Immigrantene ble ønsket velkommen og oppmuntret til å slå seg ned. I USA var det høyere lønninger enn i Norge, generelt gode muligheter til å oppnå bedre materielle kår og dessuten større politisk og sosial frihet. Disse nevnt som kanskje de viktigste pull-faktorene etter Semmingsens oppfatning. Hun skriver at historikere med kvalifikasjoner innenfor økonomi- og statistikkfaget, hevder at masseutvandringen kan forklares ved de demografiske og ulike økonomiske forholdene i Europa og Amerika. "[...] A very good statistical study of Norwegian emigration seems to show that demographic and economic factors explain 87 percent of Norwegian emigration."¹⁵⁰

I oversiktsverk og artikler om emigrasjonen fra Norge, publisert i 1970-80 årene, ble dette perspektivet fulgt opp.¹⁵¹ Men det hevet seg også kritiske røster. Stein Tveite minnet om at 45 år etter at Ingrid Semmingsen skrev sitt første verk om utvandringa, summerte hun opp en generasjons videre arbeid med emnet. Da var det mindre å høre om befolkningspresset, før i 1860-åra. «Det er mulig at det økonomiske tilbakeslaget i 1860-årene førte Norge eller deler av landet, til randen av en befolkningskrise.» – «Selv om man regner med et vedvarende befolkningspress [...] [Drøm og dåd, 1975] Etter mitt syn er det god grunn til å være skeptisk.»¹⁵² Lovoll nyanserte oppfatningen i 1983 da han hevdet at «En kan være enig i at økonomiske, befolkningsmessige og sosiale forhold er blitt overvurdert som kausalforklaring på utvandringen i forhold til andre og mindre håndgripelige grunner.»¹⁵³

---

¹⁴⁸ Semmingsen 1978:18.

¹⁴⁹ Semmingsen 1950:224. Denne tydelig konjunkturstyrte emigrasjonen er også behandlet i Sverre Ordahl, *Emigration from Agder to America, 1890–1915*, *Norwegian-American Studies* 29, 1983:323–338.

¹⁵⁰ Semmingsen 1978:125. Undersøkelsen det vises til er fra 1970: *Demographic Developments*. *Drøm og dåd* ble publisert i 1975 i forbindelse med 150-års markeringen for starten på masseutvandringen fra Norge. Den summerer på mange måter opp Semmingsens omfattende arbeid med norsk emigrasjonshistorie særlig i de to hovedverkene *Veien mot Vest* bind 1, 1941 og *Veien mot vest* bind 2, 1950, og seinere arbeider. *Drøm og dåd* ble utgitt på engelsk med tittelen *Norway to America. A History of Migration* i 1978.

¹⁵¹ Jan Oldervoll, Kva hadde befolkningsveksten å seie for utvandringa? I *Utvandringa – det store oppbrotet*, Arnfinn Engen (red.) Det norske samlaget, Oslo, 1978:21. Kjell Haarstad, Utvandrerne fra bygdene – presset eller lokket? I *Utvandringa – det store oppbrotet*, Arnfinn Engen (red.) Det norske samlaget, Oslo, 1978:49–56. Hans Try, To kulturer en stat 1851–1884 i *Norges historie*, bind 11, Knut Mykland (red.), J. W. Cappelens forlag, Oslo, 1979:78–86. Per Fuglum, Norge i støpeskjeen, 1884–1920 i *Norges historie*, bind 12, Knut Mykland (red.), J. W. Cappelens forlag, Oslo, 1978:324–329. Arnfinn Engen, Nordland – småkårsfolks Amerika? i *Vandringar. Festskrift til Ingrid Semmingsen*, Sivert Langholm og Francis Sejersted, H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard), Oslo, 1980:71.

¹⁵² Tveite 1980:49.

¹⁵³ Lovoll 1997:25.

I innledningen til seminarrapporten *Eit bildare tilvere? Drivkrefter og motiv i den tidlegaste utvandringa frå Hordaland og Sogn og Fjordane* skriver Ståle Dyrvik og Nils Kolle etter å ha sitert to samtidskilder at disse sitatene inneholder omtrent den same tolkningen av forutsetningene for utvandringen i Norge slik som at bygdene opplevde befolkningsvekst, jordmangel, fall i levestandard og sosial status. «Sterke ord som "overfolkning" eller "naud" dukkar gjerne opp i framstillingar om emigrasjonen, og det finn me døme på her og. Men kvar har forfattarane (og me andre for den saks skuld) denne tolkinga frå?»¹⁵⁴ Dyrvik og Kolle hevder vidare at mens overbefolkning og nød fremdeles er god latin blant emigrasjonshistorikere, har de økonomiske historikerne trukket andre konklusjoner. Feltet er komplisert. «For ein lokalhistorikar er det kanskje ikkje lett å kartleggja om levestandarden i bygda steig eller fall. Men noko må vera gale dersom han nyttar armodsforklaringa i utvandringsskapitlet og sidan omtalar det eine framsteget etter det andre i kapitla om næringsliv og samferdsle.»¹⁵⁵

Fremdeles kan vi finne eksempler på framstillingar der befolkningspress med tilhørende knapphet på levebrød, har en framtrekkende plass i årsaksforklaringene til økende sosial og geografisk mobilitet på 1800-tallet.¹⁵⁶ Vi har tidlegare vist til at Josef Ehmer har stilt seg særlig kritisk til bruk av demografiske argumenter. Han spør om det i det heile tatt er fruktbart å ha årsaker til migrasjon i fokus. «One might discuss whether it is useful to deal with "the causes of migration", instead of dealing with, for example, the structures, intensities, and directions of migration.»¹⁵⁷ I artikkelen, *The Use and Misuse of Demographic Arguments in the Historiography of Migrations: Some Critical Reflections*, hevder han bl.a. at begreper som overbefolkning og befolkningspress, ikke har noen forklaringskraft selv om de brukes om førindustrielle samfunn.¹⁵⁸

Det er i forlengelsen av dette rimelig å spørre hvorfor migrasjon ofte er blitt så sterkt forbundet med krise. Lucassen/Lucassen hevder emigrasjonsforskere kan deles i to grupper avhengig av om de primært er opptatt av at folk flytter eller har fokus på selve bosettingsprosessen og temaer som integrasjon, assimilasjon, rasisme og etnisitet. "As a result, many of these scholars tend to concentrate on the negative aspect of settlement process. Immigration is not intrinsically considered problematic."¹⁵⁹ Hovedvekten i tematikken disse to forfatterne her tar opp, ligger mot hva som skjedde i tilflyttingsområdet. For den enkelte immigrant ble ikke alle erfaringene med "pull"-faktorene bare positive. På samme tid kan vi også si at det ligger nedfelt i denne tenkningen at "push"-faktorene a priori måtte være negative for ellers ville de ikke virket til å skyve folk ut.

En generell tendens til økning i volumet, både absolutt og relativt, er det neste forholdet Lee tar opp. "Unless severe checks are imposed, both volume and rate of

---

¹⁵⁴ Ståle Dyrvik og Nils Kolle, Innleiing i *Eit bildare tilvere? Drivkrefter og motiv i den tidlegaste utvandringa frå Hordaland og Sogn og Fjordane*, red. Ståle Dyrvik og Nils Kolle, Voss 1986:9–14.

¹⁵⁵ Dyrvik og Kolle 1986:10.

¹⁵⁶ Brynjulv Gjerdåker, *Norges landbrukshistorie, bind 3, 1814–1920*, Det norske samlaget, Oslo, 2002:127–128.

¹⁵⁷ Ehmer 1998: 11.

¹⁵⁸ Ehmer 1998:4.

¹⁵⁹ Lucassen/Lucassen 1999:21.

migration tend to increase over time.”¹⁶⁰ Hvis dette utsagnet skal gjelde hele perioden for masseutvandringen fra Norge, vil det ikke være gyldig. Statistikken viser at utvandringen til oversjøiske land mellom 1865 og 1930 varierte sterkt. Vi kan ikke snakke om én, men flere toppe. Hvis «minstekravet» for å komme med i en topp for eksempel settes til en utvandringsintensitet på minimum fem emigranter per 1000 middelfolkemengde, så ser vi at det var sterk økning fram mot og gjennom periodene 1866–1873, 1879–1893, 1901–1911, unntatt 1908 da tallet var 3,6. I 1920-årene var raten for utvandringen fra hele landet, høyere enn fem per 1000 middelfolkemengde i 1923, mens tallet for 1927 var 4,3.¹⁶¹

Tidsperioden for den oversjøiske masseutvandringen fra Norge regnes vanligvis fra borgerkrigens slutt i Amerika og fram til utbruddet av første verdenskrig. Ut fra visse kriterier, for eksempel målt i det relative antallet emigranter per år, vil det for Sør- og Vestlandet, være rimelig også å inkludere den siste utvandringsbølgen i 1920-årene. Dermed blir masseutvandringen en prosess som, i deler av Norge, kom til å vare i ca. 65 år, og hele utvandringshistorien til Nord-Amerika i mer enn 100 år. Samfunnsforholdene var preget av fundamentale endringer på en rekke områder i løpet av denne perioden. Som en samlebetegnelse for disse endringene brukes ofte begrepet «modernisering».¹⁶² Forholdene i Norge i midten av 1830-årene da utvandringen ble årlig, var helt annerledes enn i begynnelsen av 1900-tallet eller i 1920-årene. Det samme gjaldt for Nord-Amerika, særlig i USA, som var det viktigste reisemålet. Men det var ikke bare samfunnet eller den rammen som emigrasjonen foregikk i, som endret seg. I litteraturen er det dokumentert hvordan selve emigrasjonsprosessen skiftet karakter. Disse endringene fant sted på en rekke felt knyttet til demografi, geografi, økonomi, sosiale forhold, politikk, religion, destinasjonsvalg, retur – permanent eller midlertidig, for å nevne noen stikkord. De teknologiske endringene som førte med seg at selve overfarten etter hvert kunne planlegges og gjennomføres på en tryggere og rimeligere måte, var også viktige.

Det finnes statistisk materiale av varierende kvalitet fra land til land som, på ulikt aggregert nivå, kan fortelle om store årlige fluktuasjoner i størrelsen på emigrantpopulasjonen. Også strukturen endret seg over tid. Avhengig av kvaliteten på kildene vil den deskriptive, rent kvantitative delen av migrasjonsforløpet være enklest å

---

¹⁶⁰ Lee 1966:53.

¹⁶¹ E. Backer *Ekteskap, fødsler og vandringer i Norge 1856-1960*, Samfunnsøkonomiske studier 13, SSB, Oslo 1965:158, tab. 87. Tilsvarende tall for Sverige og Danmark for årene 1881-90: hhv 7 og 3,9 og for årene 1901-08: 4,3 og 2,8. (Hvidt 1971:29)

¹⁶² Try 1979:109–115. Fuglum 1978:133–140. Anne-Lise Seip, *Nasjonen bygges 1830-70 i Aschehougs Norges historie*, Knut Helle, red. Aschehougs & Co. (W. Nygaard), Oslo 1997:110–123. Gro Hagemann, *Det moderne gjennombrudd 1870–1905*, i *Aschehougs Norges historie*, Knut Helle, red. Aschehougs & Co. (W. Nygaard), Oslo 1997:140–159. Jostein Nerbøvik, *Norsk historie 1860–1914*, Det norske samlaget, Oslo, 1999:217–225. Knut Helle, Ståle Dyrvik, Edgar Hovland, Tore Grønli, *Grunnbok i Norges historie. Fra vikingtid til våre dager*, Universitetsforlaget, Oslo, 2013:219–223. Jan Eivind Myhre, *Norsk historie 1814–1905. Å bygge ein stat og skape ein nasjon*, Det norske samlaget, Oslo, 2015: 166–189. Ola Svein Stugu, *Norsk historie etter 1905. Vegen mot velstandslandet*, Det norske samlaget, Oslo, 2012:23–48. Lucassen/Lucassen 1999:28–30.

Lucassen/Lucassen advarer mot det de kaller “modernization-centrism” i migrasjonsforskningen der særlig den sterke koplingen mellom migrasjon og industrialiseringsprosesser i samfunnet blir kritisert: “The choice for this approach often reflects the assumption that the Industrial Revolution triggered migration on a massive scale.” Jfr. også drøftingen av begrepet i note 13.

skaffe seg oversikt over. Her er da også mye gjort. Oppsummert slik av Åkerman, Johansen, Ostergren i 1990: "[...] we have a rather good understanding of the emigrational processes that were at work in the Nordic countries during the nineteenth century."¹⁶³ Store utfordringer i migrasjonsforskningen er imidlertid knyttet til å skulle forklare de årlige svingningene, de store regionale og lokale forskjellene i intensitet og de bakenforliggende årsakene enten de lå på struktur- eller individnivå eller slik det nok forholdt seg, i en kombinasjon mellom disse to nivåene. På nasjonalt plan vil det, for Norges del, være interessant å få svar på spørsmålet om hvilke forhold det var – hjemme og ute – som fikk vel 7500 til å dra fra Norge i 1879 og over 20 000 året etter eller 22 000 i 1907 og bare vel 8000 i 1908?¹⁶⁴ Er det grunn til å tro at det var andre dominerende drivkrefter hjemme og ute i 1880-årene enn i perioden fra 1900 til 1914 eller i 1920-årene? Og hvilke konsekvenser fikk det for eksempel at returprosenten økte dramatisk i mange utreiseområder mot slutten av 1800 og på 1900-tallet?

Emigrasjonen fra Norge har tradisjonelt vært karakterisert som en konservativ, rural-rural bevegelse.¹⁶⁵ Semmingsen så på jordhungeren som den sterkeste drivkraften som drev folk ut av landet og på den andre siden, den viktigste pull-faktoren. «Det første og viktigste [...] Amerika hadde å by nordmenn [...] også i masseutvandringstiden, var jordviddene.»¹⁶⁶ Betydningen av disse push-pull faktorene blir nok opprettholdt, men bildet av 1900-talls utvandringen tegnes mer nyansert der andre indre og ytre endringer og drivkrefter, blir vektlagt.¹⁶⁷ Generelt må en kunne si at masseutvandringen blir regnet med og behandlet i sentrale oversiktsverk om norsk historie.¹⁶⁸ Også i en større sammenheng, som når verdenshistoriske oversiktsverk gis ut i Norge, blir den nordiske og norske utvandringen trukket fram.¹⁶⁹ Svakheten synes likevel å være, som vi har vært inne på tidligere bl.a. med

---

¹⁶³ Sune Åkerman, Hans Christian Johansen & Robert C. Ostergren, Long-Distance Migration in Scandinavia, 1500-1900, paper *XVIIe Congres International des Sciences Historiques, Commission Internationale de Démographie Historique*, Umeå, 1990:38.

¹⁶⁴ Backer 1965:158, tab. 87.

¹⁶⁵ William Petersen, A General Typology of Migration in *American Sociological Review*, Vol 23, No. 3, 1958:258. "Some persons migrate as a means of achieving the new. Let us term such migration *innovating*. Others migrate in response to a change in conditions, in order to retain what they have had; they move geographically in order to remain where they are in all other respects. Let us term such migration *conservative*." Robert C. Ostergren, *A Community Transplanted. The Trans-Atlantic Experience of a Swedish Immigrant Settlement in the Upper Middle West, 1835-1915*, Studia Multiethnica Upsaliensia, Uppsala, 1988. Denne studien er et godt eksempel på konservativ migrasjon med utgangspunkt i et skandinavisk materiale. Daniels 1991:173.

¹⁶⁶ Semmingsen 1975:119.

¹⁶⁷ Semmingsen 1950:357-380.

¹⁶⁸ Følgende publikasjoner kan tjene som eksempler fra de siste 40 årene: Per Fuglum, Norge i støpeskjeen, 1884-1920 i *Norges historie*, bind 12, Knut Mykland (red.), J. W. Cappelens forlag, Oslo, 1978:324-331. Try 1979:66-86. Knut Kjeldstadli, Et splittet samfunn 1905-35 i *Aschehougs Norges historie*, Knut Helle, red. Aschehougs & Co. (W. Nygaard), Oslo 1994:66-73. Hagemann 1997:74-80. Nerbøvik 1999:20-26. May-Brit Ohman Nielsen, Norvegr. *Norges historie - bind III 1840-1914*, Aschehougs & Co. (W. Nygaard), Oslo, 2012:35-42. Helle, Dyrvik, Hovland, Grønli 2013:245-247.

¹⁶⁹ Lars-Arne Nordborg, Det sterke Europa 1815-1870 i *Aschehougs verdenshistorie*, bind 11, Knut Helle, Jarle Simensen, Sven Tägil, Kåre Tønnesson (red.), Aschehougs & Co. (W. Nygaard), Oslo og Bokforlaget Bra Böcker, Malmö, opptrykk 2007:23-34.

henvisning til Lucassen/Lucassen, en manglende integrering av fenomenet i den syntetiserende fremstillingen.

Sett fra immigrantlandene og særlig fra det viktigste, USA, fortøner betydningen av den norske utvandringen seg litt annerledes. I USA steg folketallet dramatisk i løpet av 1800-tallet som følge av naturlig vekst og immigrasjon. Mens folketellingen i 1820 viste en befolkning på mindre enn 10 millioner var den i 1920 økt til over 100 millioner.¹⁷⁰ Tallet for bruttoimmigrasjonen i forbindelse med masseutvandringen fra Europa til USA for perioden fra 1820 til 1921, er satt til vel 34,4 millioner.¹⁷¹ Fra Norge er det årene 1882 og 1903 som topper statistikken for emigrasjon med henholdsvis 28 804, 15 per 1000 middelfolkemengde og 26 784, tilsvarende 11,7 per 1000 middelfolkemengde.¹⁷² Absolutt flest hadde USA som reisemål. Antall norske immigranter registrert av immigrantmyndighetene i USA i 1903 var 24 461.¹⁷³ Samla immigranttall til USA i de samme to årene var henholdsvis 788 992 og 857 046.¹⁷⁴ Legger vi de absolutte tallene til grunn, ser vi med andre ord at det norske bidraget også da emigrasjonen var på det sterkeste, likevel var beskjedent med mellom tre og 3,5 prosent av totalen i 1882 og under tre prosent i 1903.

Skulle vi videre tenke oss at de norske immigrantene ble spredt likt etter en matematisk fordeling over hele USA, så ville vel sjansene for at de «forsvant» i den amerikanske smeltedigelen ha vært ganske stor. Historien viser at det ikke skjedde. Flertallet av nordmennene synes tidlig etter at de første steg i land i New York i 1825, å ha hatt klare preferanser for hvor de ville slå seg ned. «Fra det året Cleng Peerson førte sluppefolkene ut til Fox River i det nordlige Illinois og la grunnen til det første nybygget vest for Chicago, hadde Midtvesten vært målet for den alt overveiende delen av norske utvandrere.” skriver Semmingsen i *Veien mot vest*, bd. 2.¹⁷⁵ Antallet norskfødte farmere i USA, etter folketellingen i 1910, er oppgitt til 59 742. Til sammenligning var antallet svenske farmere 67 453, dette til tross for at emigrasjonen fra Sverige i absolutte tall, hadde vært nesten en halv gang så stor som fra Norge.¹⁷⁶ Betydningen av det norske bidraget i amerikansk jordbruk ble da også lagt merke til. Blant de norske immigrantene var mange av husholdningsoverhodene knyttet til jordbruksnæringen. En prosentandel på nesten 60 slik det ble rapportert i 1922, var høyere enn for noen annen etnisk gruppe som levde i bygdesamfunn. De hadde helt fra starten foretrukket jordbruksnæringen framfor industrien. Drivemåten deres var preget av variasjon og allsidighet styrt av økonomiske og naturgitte forutsetninger etter hvor de hadde skaffet seg jord. “Some 97 per cent. of the Norwegians in agriculture are settled in the North

---

¹⁷⁰ Daniels 1991:124.

¹⁷¹ Jenks/Lauck Chart II. Immigrants into the United States from the different countries and total from all countries during the past 102 years, 1922:621. Appendix I

¹⁷² *Ekteskap, fødsler og vandringer i Norge 1856-1960*:158, tab. 87 (gjelder utvandringen fra Norge til oversjøiske land). Dette innebar at antall emigranter var høyere enn fødselsoverskuddet i 1882 og 85 % av fødselsoverskuddet i 1903.

¹⁷³ Jenks/Lauck 1922.

¹⁷⁴ Jenks/Lauck 1922: 612.

¹⁷⁵ Semmingsen 1950:240, Semmingsen 1960:157. “[...] at the turn of the century, 80 per cent of the Norwegian born were concentrated in six states: Illinois, Wisconsin, Iowa, Minnesota and the Dakotas.”

¹⁷⁶ Jenks/Lauck 1922:80.

Central States and the State of Washington. They took up unbroken, forested valleys or prairie land in Minnesota and the Dakotas.”¹⁷⁷

Studier av migrasjon som samfunnsfenomen i tid og rom har engasjert og engasjerer forskere i hele verden slik tilfellet har vært siden Ravenstein publiserte sine “Laws of Migration” i 1885. Migrasjonsstudier har i dag betydelig plass i en rekke samfunns- og humanistiske fag, og er kanskje mer aktuelle ved inngangen til 2020-årene enn noens gang tidligere. Målt etter hvor mange som har bidratt i årenes løp eller hvor mange forskningsfeltet angår i dag, vil studier innenfor norsk emigrasjons- eller immigrasjonshistorie, kunne oppfattes som smalt, temaer som først og fremst angår de spesielt interesserte. Like fullt er det gjennom årene, både i Norge og i USA, lagt ned en betydelig innsats på dette feltet i alt fra oppretting av kildesamlinger av diverse slag, innsamling og digitalisering av statistisk materiale, utgivelser av biografiske arbeider og monografier og publisering av større beskrivende og syntetiserende oversiktsverker. Også når den europeiske masseutvandringen til USA på 18- og 1900-tallet blir vurdert i et amerikansk immigrasjonshistorisk perspektiv, er det norske bidraget regnet med. Temaet kan være behandlet separat eller slått sammen i større geografiske enheter som Skandinavia eller Norden.

---

¹⁷⁷ Jenks/Lauck 1922:82.

Studie 1

«Demografiske konsekvenser etter kollapsen i vårsildfisket i 1870», publisert i *HEIMEN*, nr. 1-2013.

Studie 1 har som utgangspunkt det omfattende fisket etter kjønnsmoden vårsild som fant sted på Vestlandet på 1800-tallet. Etter flere tiårs opphold ble det, fra 1808, igjen fart i dette fisket. De eventyrlige mengdene sild som ble fanget, virket på ulikt vis inn på livene til folk i bygd og by. Mens den var på sitt mest intense, representerte vårsildeeksporten en stor mulighet til å høyne levevilkårene i samfunnet.

Det første forskningsspørsmålet i avhandlingens *Studie 1* er å si noe om hvilken betydning vårsildfisket fikk for befolkningsutvikling, migrasjon og bosettingsmønster i Karmsund- og Stavangerområdet. Det andre hovedspørsmålet er rettet mot hva som skjedde da vårsilda ble borte, og fisket kollapse i løpet av svært kort tid. Gjennomgangen av den næringsmessige og økonomiske betydningen av sildefisket i undersøkelsesområdet er i hovedsak basert på sekundærlitteratur. Fremstillingen av befolkningsutviklingen bygger i hovedsak på trykt materiale hentet fra SSB. Folketellingene har vært en særlig viktig kilde for den egenproduserte statistikken presentert i Microsoft Office programmet *Excel*. Noe av grunnlagsmaterialet for befolkningsstatistikken er også framkommet ved hjelp av familierekonstruksjonsmetoden. Kvalitativt materiale bl.a. fra Amtmannsberetningene er også brukt.

Bortfallet av ressursgrunnet for en næring og i en økonomi som mange steder var totalt dominert av vårsildfisket, er en viktig variabel. Korrelasjon mellom befolkningsmessige forhold før og etter kollapsen åpner bl.a. for drøftinger knyttet til spørsmål rundt kontinuitet og endring. Fangstområdet strekte seg fra Flekkefjord i sør til Sunnmøre i nord. Fisket holdt fram årvisst med et betydelig omfang til 1870, riktignok med vekslende intensitet fra område til område. Det arbeidsintensive fisket foregikk fra tusenvis av båter ute på feltene. I tillegg kom arbeidskrafts- og utstørsbehovet knyttet til den sammensatte virksomheten med bearbeiding og omsetning av fangsten. Føringen, saltingen og eksportvirksomheten skapte grunnlaget for en livlig handelsvirksomhet også på bygdene.

Til tross for et noe ustadig preg kom flere former for næringsvirksomhet knyttet til vårsildfisket, til å representere et viktig økonomisk fundament for mange familier i bygd og by utover på 1800-tallet. Det var derfor heller ikke merkelig at det ble krisestemningen mange steder da silda plutselig forsvant i 1870. Fiskerne kom hjem fra feltene med tomme båter. Sildesaltnes sjøhus og saltebrygger ble nærmest verdiløse. Fraktefarten skrumpet til et minimum. Dette er eksempler på umiddelbart merkbare økonomiske konsekvenser som følge av kollapsen.

Veksten og sammenbruddet i 1800-tallets omfattende vårsildfiske på Vestlandet danner bakteppet for avhandlingens *Studie 1*. I studien er de demografiske konsekvensene satt i fokus. Casestudien har Karmsund- og Stavangerområdet i Rogaland fylke, inntil 1919 Stavanger Amt, som det primære undersøkelsesområdet. Norge som helhet hadde en betydelig folkevekst gjennom hele 1800-tallet, sterkest i første halvdel av århundret. Blant fylkene på Vestlandet viste undersøkelsen at Rogaland klart hadde den prosentvis sterkeste veksten i perioden 1825–1875. Sammenlignet med de andre fylkene skilte Rogaland seg også ut ved at denne veksten ble noe svakere i tiåret 1865–1875. Det samme gjaldt for Sogn og

Fjordane fylke som etter en beskjeden vekst mellom 1825 og 1865, hadde nedgang i folketallet mellom 1865 og 1875. For dette fylket er økt emigrasjon en del av forklaringen på nedgangen i folketallet, men på samme måte som i Rogaland, påvirket også kollapsen i vårsildfisket utviklingen.

Skiftet i den demografiske utviklingen etter at vårsilda forsvant, kommer enda tydeligere fram hvis tallene brytes ned til lokalt nivå. Det gjaldt for eksempel for Karmsundområdet i Rogaland, Kinn/Florø i Sogn og Fjordane, Herøy i Møre og Romsdal og Austevoll og Bømlo i Hordaland. I de rurale distriktene av Karmsundområdet, der vårsildfisket spilte størst rolle, var folketapet mellom seks og 1,5 prosent i perioden 1866–1875. For første gang på flere tiår var disse områdene preget av netto utflytting, og med unntak av for Avaldsnes, forsvant hele fødselsoverskuddet. Nordland fylke hadde, parallelt med Rogaland, en sterk befolkningsvekst fra 1815. Det var likevel forskjeller mellom de to fylkene. I motsetning til i Rogaland der veksten ble noe svakere i tiåret fra 1865 til 1875, økte den ytterligere i Nordland. *Studie 1* viser at det var en sammenheng mellom vårsildfisket og befolkningsutviklingen i flere områder langs kysten på Vestlandet. Veksten var «silledrevet». Alt peker mot at det var tilsvarende årsaker som lå bak befolkningsveksten, både i Nordland fylke sett under ett og i Vefsn og Bodø, i det samme fylket. Forskjellen var at i Nordland som ikke opplevde at sildefisket kollapset, holdt veksten i folketallet fram også i tiåret 1866–1875.

Denne studien har vist at det materielle næringsgrunnlaget som vårsilda representerte, var én av forutsetningene for vekst og da silda forsvant, nedgangen i folketallet i undersøkelsesområdet. De lokale eksemplene passer inn i et større bilde der svakere befolkningsvekst, dels nedgang i folketallet, kan brukes som en kriseindikator. Da vårsildfisket kollapset i områder der næringen var svært viktig, gikk folketallet tilbake eller veksten stagnerte. Der sildefisket så noenlunde ble opprettholdt eller i områder der storsildfisket kom i tillegg til eksisterende fiskerier, fortsatte den sterke befolkningsveksten.

En hypotese om at byene Haugesund og Stavanger var de viktigste flyttemålene for internmigrantene i området, ble delvis bekreftet i studien. En veldig lav heimfødingsprosent i Haugesund både i 1865 og i 1875 var et tydelig uttrykk for at den sterke befolkningsveksten i denne byen, skyldtes en omfattende nettoinnflytting. Befolkningsstrukturen var dominert av et stort innslag unge, noe som etter hvert førte til at fødselsoverskuddet sto for tre fjerdedeler av veksten i folketallet i byen. Motsatt viste folketellingene både i 1865 og 1875 en høy heimfødingsprosent særlig i ladestedet Skudeneshavn, men også i Skudeneshavns herred. Resultatet for Skudeneshavns vedkommende er delvis historisk betinget. Da «havnen» som ligger strategisk plassert lengst sør på Karmøya, fikk ladestedsrettigheter i 1857, hadde plassen siden 1700-tallet hatt strandstedsfunksjoner. I 1835 var for eksempel innbyggertallet 174, mens Haugesund til sammenligning, kun hadde 37 innbyggere. Dette forklarer noe av den tydelige forskjellen i heimfødingsprosenten i de to «sildebyene».

Vi fant altså en noe overaskende høy heimfødingsprosent i Skudeneshavn, særlig i 1865. En forklaring er knyttet til den betydningen næringen hadde for volumet på migrasjonen. I tiårene før kollapsen var vårsildfisket intenst i disse delene av Karmsundområdet. Den høye heimfødingsprosenten både i de to viktige vårsildfiskeherredene Skudeneshavn og Bokn og i ladestedet Skudeneshavn, viser at deltakelsen i selve fisket i mindre grad førte til at fiskerne slo seg ned permanent. I stedet for innflytting

dreide det seg mest om høy mobilitet – en formidabel sesongstilstrømming av folk i den korte, hektiske sesongen selve fisket sto på. Mobilitet brukes ofte synonymt med migrasjon. Som vi har tatt opp i teoridelen, viser Charles Tilly at forskjellen mellom de to begrepene er knyttet til distanse og grad av brudd med opprinnelsessted. At noen fysisk forflytter seg i det geografiske rommet er altså i seg selv ikke nok til at det kan regnes som migrasjon. Som eksempel viser han til innbyggere i landsbyer som i årevis kan ha hatt sitt arbeid på plasser langt fra det som har vært disse pendlernes egentlige hjemsted. Kanskje særlig i forbindelse med migrasjonsstudier som omfatter små geografiske enheter, er det nyttig å være klar over og ta hensyn til denne distinksjonen mellom migrasjon og mobilitet. Når det gjelder undersøkelsesområdet, skal det føyes til at en heller ikke kan se bort fra at etableringsmulighetene i dette etter hvert ganske tett befolkede området helt sør i Karmsundet, ble mer begrenset i løpet av de siste 10–15 årene før kollapsen noe som også virket inn på heimfødingsprosenten.

Den naturlige befolkningsveksten bidro til at folketallet i Skudeneshavn økte med ni prosent mellom 1865 og 1875. Til tross for netto utflytting og selv om heimfødingsprosenten i Skudeneshavn ble liggende godt over snittet for landets byer på drøyt 50, sank den fra 73 til 61 i den samme tiårsperioden. Dette kan virke selvmotsigende, men har sannsynligvis naturlige forklaringer. I og med at startpunktet for observasjonene er 1865 og sluttpunktet 1875, er det et grovmasket bilde av utviklingen vi får fram i løpet av disse ti årene. Statistikken er på et høyt aggregert nivå. Detaljene er vanskelige, til dels umulige, å fange opp. Vi må ta i betraktning at bruttolflyttetallene omfatter både inn- og utflytting. Til tross for netto utflytting fra Skudeneshavn kan den synkende heimfødingsprosenten i perioden 1866–1875, oppfattes som et uttrykk for at den lille byen gradvis begynte å komme på fote etter kollapsen i vårsildfisket. I næringsmessig sammenheng innebar det deltakelse i andre fiskerier og oppgang innenfor skipsfarten. I landdistriktet sør på Karmøya, representert ved Skudenes herred, var utviklingen motsatt. Folketallet sank med 1 ½ prosent mellom 1865 og 1875, og en veldig høy heimfødingsprosent på over 90, økte ytterligere i løpet av tiårsperioden. Nettoutflyttingen var på 745 personer i løpet av disse årene. Det var høyere enn fødselsoverskuddet, men utelukker ikke at bruttolflyttetallene også kunne omfatte innflytting om enn trolig i beskjedent antall.

Omfanget på migrasjonen i undersøkelsesområdet er kartlagt ved å subtrahere fødselsoverskuddet og den registrerte befolkningsveksten. Funnene i de 12 administrative geografiske enhetene som undersøkelsesområdet består av, viser en tydelig tendens. I fem av de rurale områdene og i to av byene var netto utflytting høyere enn den naturlige befolkningsveksten. I fire av disse ble en normalsituasjon med befolkningsvekst snudd til nedgang i folketallet i løpet av tiåret 1866–1875. Det gjaldt herredene Bokn, Torvastad, Rennesøy og Skudenes. Unntaket var Avaldsnes herred med en folkauke på snaut 14 prosent.

Landet sett under ett viser at 1800-tallet var preget av en tiltakende sentralisering. Eksisterende byer og tettsteder vokste i areal og innbyggertall, mange nye kom til, den geografiske spredningen ble større slik at byer og tettsteder ble vanlige i alle deler av landet. Det gjaldt også de områdene der vårsildfisket preget økonomien. Riktignok var selve fisket primært knyttet til bygdene, men byen hadde også en viktig rolle. Bare i Rogaland ble det opprettet fire formelle byer alle med sterk tilknytning til vårsildfisket, mellom 1845 og 1866.

I tillegg vokste det fram flere tettsteder uten formell bystatus, men med ulik grad av bykarakter.

Spørsmålet om og hvordan kollapsen i vårsildfisket påvirket migrasjonsmønstrene og i neste omgang urbaniseringsprosessen, er interessant. Samtidig blir verdien av en, i geografisk sammenheng, regional og lokal tilnærming i slike studier bekreftet. Vi viser til Tilly som i sitt oversyn over det migrasjonshistoriske forløpet i Europa i løpet av de siste 500 årene, slår fast at de fleste migrantene flyttet over kortere avstander og at mesteparten av flyttingene kom som svar på demografisk ubalanse og endrede muligheter for å finne levebrød. Tilly minner om at flytteavstanden i den førindustrielle verden, i overveiende grad, var kort. I bind II av *Norges fiskeri- og kysthistorie* blir det slått fast at til tross for det eventyrlige vårsildfisket, så var befolkningen på Vestlandet forholdsvis stedbundet, og at kortveismigrasjonen dominerte.¹⁷⁸

For å kunne si noe kvalifisert om eventuelle sammenhenger mellom kollapsen i vårsildfisket og de regionale og lokale migrasjonsmønstrene, omfatter *Studie 1* en kartlegging av internflyttemønstre i undersøkelsesområdet. Utgangspunktet var hypotesen om at Haugesund og til en viss grad Stavanger, var de viktigste flyttemålene for bygdefolk i Karmsundområdet som flyttet fordi vårsilda «plutselig» ble borte. Hypotesen ble testet ved en sammenligning av antallet innflyttere fra de tre prestegjeldene på Karmøya, inkludert de områdene som lå på fastlandet, i 1865 og 1875, altså før og etter kollapsen i 1870. Antallet karmøybuer i Haugesund økte med 144 personer i tiåret. Innflyttingen fra det nærmeste omlandet dominerte. Vi må likevel konkludere med at hypotesen ikke ble bekreftet. Riktignok var det relativt sett flere innflytter fra de hardest rammede områdene, dvs. Skudenes og Skudeneshavn, men den relative andelen karmøybuer i Haugesund sank i løpet av disse ti årene.

I kartleggingen av internflyttemønsteret der husholdningsoverhodene ble skilt ut som egen gruppe, ble bildet annerledes. Mens 136 familieoverhoder i Haugesund var født i et av de tre prestegjeldene på Karmøya i 1865, var antallet steget til 233 ti år senere. Også den relative andelen økte. Én mulig forklaring kan være at for den gruppen av skadelidende som var sterkest knyttet til bearbeidings- og omsetningsleddet i vårsildfisket, har Haugesund fremstått som flyttemålet med de beste framtidsutsiktene. Bl.a. som en følge av liberaliseringen av handelslovgivningen hadde deler av denne virksomheten foregått utenom byene. Jakteiere begynte som eksportører av sild på Østersjøen for egen regning og risiko. Da silda ble borte, forsvant grunnlaget for denne bygdebaserte næringsvirksomheten. Vi kan tenke oss at mange av aktørene var yngre menn som enten ikke var eller nylig var etablert med familie, og som tok med seg sine små familier og flyttet til Haugesund. Et slikt flyttemønster fra kjerneområdet for vårsildfisket ville bidra til å blåse opp andelen husholdningsoverhoder blant innflytterne i forhold til det totale antallet innflyttere.

Studien omfatter en tilsvarende undersøkelse av internflytting fra Karmsundområdet til Stavanger. Den viste at 116 personer i fylkets største by i 1865 med en befolkning på nesten 17 000, var født i et Karmøy-prestegjeld. Tallet tilsvarte en relativ andel på 0,7 prosent av innbyggerne. Men Stavanger ble etter hvert et mer attraktivt flyttemål og

---

¹⁷⁸ Arnljot Løseth, Eksportfisket omformar kystsamfunna 1815–1880 i *Norges fiskeri- og kysthistorie*, bind II, red. Nils Kolle, Fagbokforlaget, Bergen, 2014:451.

andelen innbyggere som var født i Karmsundområdet, økte til 1,3 prosent i løpet tiåret fram til 1875. I denne gruppen var økningen størst for innflyttere født i Skudenes prestegjeld og Kopervik-delen av Avaldsnes. Dette passer inn i bildet hvis vi har internmigranter etter kollapsen i vårsildfisket, i fokus. Da kunne Stavanger, på noenlunde samme måte som Haugesund, være et interessant alternativ. Den relative andelen i gruppen husholdningsoverhoder i Stavanger som var født i Karmsundområdet, økte med 0,5 prosent mellom 1865 og 1875.

I denne studien av demografiske konsekvenser etter kollapsen i vårsildfisket var det forventet at emigrantene som gruppe, ville vokse betydelig etter hvert som skaren av skadelidende ble større. Slik gikk det ikke. I studien ble det ikke dokumentert noen massiv økning i emigrasjonen til USA, det klart foretrukne reisemålet. I forhold til neoklassisk migrasjonsteori ville bortfallet av en så dominerende næring som den vårsildkollapsen innebar, umiddelbart «pushe» ut mange av de som ble rammet. Her finnes historiske paralleller å vise til. Utvandringssbølgen som tok til i 1900, er et klassisk eksempel på en konjunkturstyrt og krisedrevet emigrasjon som berørte hele landet og med hovedtyngden konsentrert om Agderfylkene og Rogaland.¹⁷⁹ Det var overraskende at ikke noe tilsvarende skjedde i undersøkelsesområdet etter 1870. Emigrasjonsratene var lave sammenlignet med andre distrikter utenfor, dels innenfor Rogaland fylke.

Noe av forklaringen kan knyttes til konjunkturedgangen som rammet USAs økonomi fra begynnelsen av 1870-årene, og bidro til å svekke pull-effekten. Statistikken viser likevel at denne konjunkturedgangen i ulik grad, har virket inn på emigrasjonen fra Norge. Områder som hadde hatt en omfattende emigrasjon over lang tid, ble mindre berørt. Emigrantene herfra flyttet innenfor godt etablerte nettverk som i mindre grad, lot seg påvirke av makroøkonomiske faktorer. For fiskerne fra undersøkelsesområdet som opplevde at vårsilda ble borte, var situasjonen annerledes. Dels manglet de emigrantnettverk, dels var deres eksisterende nettverk som de eventuelt kunne støttet seg på, svake. Da så konjunkturedgangen kom i tillegg, ble emigrasjon mindre aktuelt. Riktignok økte omfanget noe i løpet av de første årene etter kollapsen, men det falt tilbake til det samme lave nivået allerede i 1874-75. Det altoverskyggende vårsildfisket hadde, til tross for sin ustadighet, i årtier erstattet emigrasjon som alternativ. Manglende nettverk kombinert med dårlige tider satte masseutvandringen fra Karmsund- og Stavangerområdet på vent til 1880-årene.

Denne studien har vist at kollapsen i vårsildfisket i Karmsundområdet i 1870 fikk konsekvenser for den demografiske utviklingen. Utflyttingen fra de rurale områdene førte til at lang trend med befolkningsvekst ble brutt. Migrasjonen var dominert av internflytting og Haugesund var det mest populære flyttemålet. Emigrasjonen fikk et lite oppsving i de første årene etter at krisen inntraff, men økningen ble kortvarig.

---

¹⁷⁹ Semmingsen 1950:224. Ordahl 1983:323–338.

Studie 2

«Population figures, gender distribution, patterns of settlement and migration in area of Karmsund strait and Stavanger in the second half of the nineteenth century» publisert i *Cogent Social Sciences*, ed. J. Halsall, University of Huddersfield, UK, 2017.

I avhandlingens *Studie 2* videreføres tematikken fra *Studie 1*. Det primære undersøkelsesområdet er identisk, men casestudien er utvidet kronologisk til 1890-årene. Hovedmålsettingen har vært å klarlegge sammenhenger mellom befolknings- og næringsutviklingen i undersøkelsesområdet, og vise at innbyggernes «jakt på levebrød» var en sterk endringskraft i befolkningsutviklingen. De viktigste analyseenhetene i studien er for det første folketallsutviklingen i hele undersøkelsesområdet sett under ett og i de ulike geografiske enhetene det er satt sammen av. Det neste spørsmålet er knyttet til befolkningsstrukturen. Hva skjedde med kjønnsfordelingen? Og hva skjedde med bosettingsmønsteret som også ble påvirket. Det siste undertemaet er spesielt knyttet til utviklingen av emigrasjonsmønsteret i området.

Langt på vei er valgene av kildekategorier de samme i *Studie 2* som i *Studie 1*. Et omfattende trykt, dels uttrykt, materiale særlig fra folketellinger, er samlet, statistisk bearbeidet og presentert i tre tabeller i den løpende teksten, tre tabeller i Appendix og 13 grafiske fremstillinger. Også fra NOS VII.25 *Utvandringstatistikk, Foreløpig instilling, utvandringslovgivningen* og fra *Amtmannsberetningen 1836-40*, fra Stavanger Amt, er det hentet data.

Heller ikke metodevalgene i *Studie 2* skiller seg i vesentlig grad, fra de som ble benyttet i *Studie 1*. Befolkningsstatistikken er egenprodusert. Den er samlet og satt sammen på grunnlag av et mangfold av opplysninger i digitaliserte, trykte og utrykte kilder tilgjengelig på SSBs hjemmesider. Hele empirien er basert på dette statistiske råmaterialet. Både i det konkrete innsamlingsarbeidet og i presentasjonen av resultatet etter bearbeidingen, har Microsoft Office programmet *Excel* vært til uvurderlig hjelp.

Det generelle bildet av den økonomiske utviklingen i Norge på 1800-tallet viser vekst fra 1840-årene. Jordbruksnæringen som sysselsatte flest, var under omforming. Andelen av den totale arbeidsstokken som hadde sitt levebrød innenfor jordbruket, gikk ned. Også i *Studie 2* får 1800-tallets vårsildfiske på Vestlandet oppmerksomhet. I tillegg får den ekspanderende skipsfartsnæringen stor plass. Foretaksomme folk i bygd og by ble engasjert i en lukrativ nasjonal og internasjonal fraktestor. I tillegg kom en sterk satsing på skipsbygging, en omfattende virksomhet fra 1830-40 årene, som ga sysselsetting og underhold til mange familier bosatt på store og små tettsteder og i byer. I 1880-årene ble skipsfartsnæringen rammet av en alvorlig krise på grunn av stor overkapasitet og sterkt fall i fraktratene. Mens sildefisket kollapset fordi naturressursen, vårsilda, forsvant, skyldtes sammenbruddet for skipsfartsnæringen en internasjonal økonomisk krise og konjunkturedgang. Et viktig tema i denne avhandlingen er å synliggjøre forbindelser mellom næringsutvikling og befolkningsutvikling. Er det mulig, på samme måte som etter kollapsen i vårsildfisket, å dokumentere endringer i variabler som folketallsutvikling, befolkningsstruktur, bosettings- og migrasjonsmønstre etter krisen i skipsfartsnæringen?

Den økonomiske betydningen av fisket og sjøfartsnæringen som i 1875 sysselsatte om lag 15 prosent av den totale arbeidsstyrken i Rogaland, var forholdsvis mye større enn bidraget fra de 37 prosent sysselsatt i den arbeidsintensive jordbruksnæringen. Deltakelse i

vårsildfisket var så viktig for karmøybuen at observatører mente det til tider gikk på bekostning av jordbruket. Da silda forsvant i 1870-årene, rammet katastrofen hardest i sør. Det tradisjonelle flersysleriet kjennetegnet med en blanding av jordbruk og deltakelse i fisket, ble utfordret. Mange husholdninger ble stilt overfor to valg. Enten kunne de satse mer ensidig innenfor jordbruksnæringen eller de kunne bli profesjonelle heltidsfiskere med deltakelse i alternative fiskerier i nye områder, som erstatning for vårsildfisket.

Mellom 1854 og 1866 ble det etablert tre nye byer i Karmsundområdet, Haugesund, Skudeneshavn og Kopervik. Alle hadde vårsildfisket som sitt økonomiske fundament. Dette fisket var også svært viktig for fylkets eldste og største by, Stavanger, og for enda en byoppkomling én mil lengre sør, nemlig Sandnes. Kollapsen i vårsildfisket gikk hardest utover Skudeneshavn og Kopervik, men innbyggerne i byene viste alle vilje til omstilling. Det ble satset på alternative virksomheter som deltakelse i andre fiskerier og ikke minst, innenfor sjøfartsnæringen med fraktestart og skipsbygging.

Befolkningsvekst, endret bosettingsmønster, intern migrasjon og emigrasjon er nøkkelord i en fremstilling av den demografiske utviklingen i Norge på 1800-tallet. Rundt 1850 var befolkningsveksten i hele landet 1,4 prosent i årlig gjennomsnitt, som svarte til en dobling av folketallet i løpet av en 50-års periode. Befolkningsveksten var likevel betydelig høyere både i Stavanger Amt og særskilt i undersøkelsesområdet for casestudien *Studie 2*, der den i perioden fra 1835 til 1865, var tre ganger høyere enn landsgjennomsnittet og dobbelt så høy som i Stavanger Amt. For eksempel var den årlige gjennomsnittlige veksten i tiåret 1856-1865 på hele 3,4 prosent, eller 1200 nye innbyggere per år og en dobling av folketallet på ca. 20 år. Så er det viktig å merke seg den sterkt reduserte veksten i området etter 1865, med en gjennomsnittlige årlige tilvekst i perioden 1875-1890 på beskjedne 300. De 15 årene som fulgte etter 1875, var i varierende grad fortsatt preget av kollapsen i vårsildfisket. I tillegg ble området rammet av en ny alvorlig næringskrise i 1880-årene. At befolkningsveksten ble redusert til en tredjedel, peker mot at det var klare sammenhenger mellom demografien og det som skjedde med næringsutviklingen og økonomien.

Bosettingsmønsteret i hele landet ble endret i løpet av 1800-tallet. Flertallet av innbyggerne bodde på bygdene, men byene vokste raskt i antall og størrelse og ble etablert i områder som tidligere ikke hadde hatt byer. At det ble opprettet fire nye byer i undersøkelsesområdet mellom 1854 og 1866, er et uttrykk for den urbaniseringsprosessen som pågikk. Med hensyn til de befolkningsmessige sidene er utviklingen i bygd og by i undersøkelsesområdet interessant. Alle fylkets byer opplevde sterk befolkningsvekst rundt midten av århundret. Så avtok veksten kraftig i løpet av tiåret 1866-1875 og særlig i perioden 1875-1890. Noe av den samme utviklingen gjaldt de rurale områdene, men med lavere relative tall.

De lange linjene som preget befolkningsforholdene i Karmsund- og Stavangerområdet på 1800-tallet, passer ikke inn i det tilsvarende bildet for hele landet sett under ett. Befolkningsveksten i første halvdel var betydelig høyere, og motsatt var stagnasjonen, i andre halvdel, sterkere enn i landet ellers. Dette dramatiske fallet i løpet av en 30-40 års periode fra gjennomsnittlig høye vekstrater til det motsatte, skjerpet nysgjerrigheten. Hvorfor fant denne utviklingen sted her?

Den første næringskrisen i undersøkelsesområdet inntraff da vårsilda forsvant i 1870. Den sterke befolkningsveksten før krisen var koplet tett på dette svært framgangsrike fisket.

Det var derfor heller ikke overraskende å finne «avtrykk» i demografien da det kollapset. Funn fra casestudien viser at det ble en direkte nedgang i folketallet. De lokale eksemplene passer inn i det store bildet der svakere befolkningsvekst, dels nedgang i innbyggertallet, kan brukes som kriseindikator. Da fisket kollapset i de områdene der næringen var svært viktig, gikk folketallet tilbake eller veksten stagnerte. Der det så noenlunde ble opprettholdt eller i områder der storsildfisket kom i tillegg til eksisterende fiskerier som i Nordland fylke, fortsatte den sterke befolkningsveksten.

Næringskrisen på bygdene økte omfanget på den innenlandske migrasjonen. Byene ble det foretrukne flyttemålet for flertallet. For eksempel viste en svært lav heimfødingsprosent både i Haugesund og Sandnes i 1865 og 1875 at disse nyetablerte byene vokste først og fremst på grunn av netto innflytting. Én konsekvens var at de populære innflytterbyene fikk en ung befolkning som etter hvert bidro til en ytterligere befolkningsvekst.

De næringsmessige skadevirkningene etter kollapsen i vårsildfisket ble begrenset i mange områder takket være ekspansjon i sjøfartsrelatert virksomhet. Denne næringen var, i langt større grad enn et fiskeri, basert på lokalt tilgjengelig råstoff, prisgitt den økonomiske utviklingen utenfor landets grenser. Da 1880-årene ble innledet med en internasjonal konjunkturkrise, fikk sjøfarten i Norge etter hvert store problemer. Hva som skjedde med folketallsutviklingen, befolkningsstrukturen med vekt på kjønnsfordelingen, bosettingsmønsteret og emigrasjonen som følge av krisen for sjøfartsnæringen, er temaet for siste del av *Studie 2*.

Den gjennomsnittlige årlig befolkningsveksten i undersøkelsesområdet i perioden 1875–1891 var på dryge 0,5 prosent. Det var lavere enn snittet for hele landet i den samme perioden, men hvor sterk nedgangen var, kommer tydeligere fram hvis en sammenligner med det høye nivået i perioden fra 1830-årene og fram til 1865. Denne tidligere sterke veksten ble redusert med to tredjedeler mellom 1875 og 1891. Nedgangen rammet hele området, men bygdene sterkest. Blant byene klarte Haugesund og Sandnes seg best. De forholdsvis nyetablerte «sildebyene» Skudeneshavn og Kopervik mistet også innbyggere, henholdsvis ti og litt over fem prosent av 1875-tallene. Totalt økte bybefolkningen i undersøkelsesområdet med elleve prosent mellom 1875 og 1891, mens alle landets byer økte sin befolkning med 43 prosent i den samme perioden. Av herredene hadde Torvastad, naboherredet til Haugesund, den sterkeste veksten. Folketallet på bygdene samlet økte med beskjedne 3,6 prosent. I flere av de områdene der vårsildfisket hadde vært spesielt viktig, sto folketallet stille eller gikk tilbake.

Studien gjorde det også mulig å si noe om hva som skjedde med befolkningsstrukturen i Karmsund- og Stavangerområdet mellom 1845 og 1891. Andelen kvinner og menn i befolkningen ble endret. For å få fram et mest mulig fullstendig bilde, er det nødvendig å behandle bygdene og byene hver for seg. Funnene er sammenlignet med tilsvarende tall for hele landet og Rogaland fylke.

På bygdene i undersøkelsesområdet var kvinnene i mindretall i 1845, i snaut flertall i 1855 og i 1865 var det like mange kvinner som menn i området. Gjennom hele denne perioden dominerte kvinnene i kjønnsfordelingen på bygdene landet sett under ett. Utviklingen fram mot 1891 snudde dette på hodet. Samtidig med at kvinnedominansen på bygdene i hele landet bare økte moderat i perioden, var utslagene store i mennenes disfavør på bygdene i

undersøkelsesområdet. I 1875 og i 1891 var det her henholdsvis 32 og hele 108 flere kvinner enn menn per tusen innbyggere.

Landets byer hadde en kvinnedominert befolkning gjennom hele perioden. I 1845 som i 1891, var det om lag 1150 kvinner per tusen menn. Med unntak av i 1845 var utviklingen i byene i undersøkelsesområdet temmelig lik den for alle landets byer, og det gjaldt enda tydeligere for Stavangers vedkommende. I de yngste byene var skjevfordelingen i kjønns sammensetningen til fordel for kvinnene, mindre markant. Særlig gjaldt dette for Sandnes, mens Kopervik representerte unntaket med en sterk kvinnedominans både i 1885 og i 1891.

Kvinner og menn preget, på ulikt vis, folketallsutviklingen i undersøkelsesområdet mellom 1875 og 1891. I denne perioden var hele åtte av ti «nye» innbyggere kvinner. Kvinneandelen på bygdene økte med 21 prosent, mens antallet menn ikke endret seg i det hele tatt. At det faktisk bodde *to* færre menn på bygdene i 1891 enn femten år tidligere, viser at den kjønnsmessige skjevfordelingen var ganske dramatisk. I alle herredene og byene som hadde befolkningsvekst, var kvinnene i flertall. Motsatt var nedgangen for menn sterkest i alle områdene med folketap. I herredene Skudenes og Avaldsnes utlignet flere kvinner at det ble færre menn slik at folketallet ikke ble endret. I de tre største tapsområdene, Bokn, Rennesøy og Skudeneshavn, bidro menn mest, men og kvinnene, til en reell nedgang i folketallet.

Denne gjennomgangen av befolkningsutviklingen i undersøkelsesområdet fra slutten av 1860- til 1890-årene åpner for noen spørsmål. Hvorfor stagnerte veksten i folketallet så markert? Hva skyldtes de tydelige forskjellene mellom bygdene og byene? Hvorfor ble skjevfordelingen mellom kjønnene tydeligere her enn i resten av landet? Og hvor ble mennene av? De økte ikke i antall på bygdene og bare i beskjeden grad i byene. I tillegg til betydningen av lavere fødselsoverskudd, er det åpenbart at *migrasjon* var en sterk drivkraft bak de befolkningsmessige endringene som er kartlagt innledningsvis i *Studie 2*.

Den økende emigrasjonen fra Norge fra midten av 1860-årene har fått stor oppmerksomhet. Samtidig er det viktig å minne om at det parallelt, dels innvevd i masseutvandringen, gikk en enda sterkere intern strøm av mennesker fra bygd til by. Begge disse migrasjonsstrømmene kom på hvert sitt vis, til å sette sitt preg på samfunnsutviklingen i hele landet i andre halvdel av 1800-tallet. Migrasjon kom til å legge ekstra sterke føringer for befolkningsutviklingen i undersøkelsesområdet mellom 1875 og 1891.

Stagnasjon dels nedgang i folketallet i noen områder, endret bosettingsmønsteret. For å få fram et bilde av internflyttingen, som spilte hovedrollen i denne utviklingen, omfatter studien en kartlegging av innbyggernes fødested hentet fra folketellingen i 1865 og senere. Den hjemmehørende befolkningen ble sortert i fire kategorier: født i bostedskommunen, såkalte «heimfødinger»; født i et annet herred; født i en annen by eller født i utlandet. Funnene skal tolkes slik at en lav heimfødingsprosent i et område, for eksempel ned mot 30, betyr at det har funnet sted en betydelig innflytting. Motsatt indikerer en høy heimfødingsprosent stor grad av stabilitet eller immobilitet i en befolkning. Funnene var entydige på den måten at i de herredene der vårsildfisket hadde betydd mest, var heimfødingsprosenten høyest og med Skudenes øverst på listen. De bynære herredene, både nord og sør for Boknafjorden, hadde lavest heimfødingsprosent. Dette er forståelig på

bakgrunn av at den andelen av befolkningen som bodde i byer og tettsteder, nesten ble doblet i Stavanger Amt mellom 1845 og 1875.

I undersøkelsesområdet hadde strømmen fra landsbygd til by gått mye striere enn ellers i landet i tiårene før 1875. Mønsteret kan vi kjenne igjen ved den til dels betydelig lavere heimfødingsprosenten i byene enn i herredene. Haugesund, der kun én av tre innbyggere i 1865 var født i byen, skilte seg ut som den mest populære innflytterbyen. Skudeneshavn, med en heimfødingsprosent på 73 i 1865, plasserer seg i den andre enden av skalaen. Tatt i betraktning Skudeneshavns strategiske plassering omtrent midt i «vårsildfatet», var dette funnet overraskende. Noe av forklaringen kan knyttes til at tildelingen av de formelle byrettighetene i 1857, mest dreide seg om en forsinket registrering av en allerede eksisterende bybefolkning. For Haugesund med kun 37 innbyggere i 1835, hadde innflyttingen til å begynne med «alt» å si for den voldsomme økningen i innbyggertallet. En lav, men etter hvert stigende heimfødingsprosent, blir en nødvendig konsekvens av dette utviklingsløpet.

Sildekrisen førte ikke umiddelbart til mer emigrasjon. Den ble satt på vent til begynnelsen av 1880-årene og etter hvert betydelig forsterket i forbindelse med krisen innenfor skipsfartsnæringen. Hele landet fikk økt emigrasjon i 1880-årene. Undersøkelsesområdet skiller seg likevel ut ved at økningen her skjedde forholdsvis brått og at veksten fikk veldig stor kraft. En tre-firedobling av emigrasjonen etter 1880 er dermed det mest markerte nye trekket i befolkningsutviklingen mellom 1876 og 1891. Til sammen forlot ca. 11 000 innbyggere undersøkelsesområdet i løpet av disse 15 årene. Stagnasjonen i den tidligere sterke befolkningsveksten ble én direkte konsekvens av økt emigrasjon fra området. Den rammet byene hardest, men gikk også ut over befolkningsveksten på bygdene. Den årlige økningen i befolkningen på 0,9 prosent i tiåret 1855–1865, ble redusert til 0,2 prosent mellom 1876 og 1891.

Konklusjonen i *Studie 2* er klar. Kollapsen i vårsildfisket tidlig i 1870-årene og krisen i skipsfartsnæringen i 1880-årene fikk hver for seg og sammen store konsekvenser for befolkningsutviklingen i Karmsund- og Stavangerområdet. Den sterke befolkningsveksten ble borte. Den konjunkturvare emigrasjonen økte dramatisk, bidro både til at befolkningsveksten stagnerte og påvirket samtidig befolkningsstrukturen. Fordi flertallet av dem som forlot landet var menn, ble kjønnsfordelingen veldig skjev. Utslaget var sterkest på bygdene som, i «sildetiden», hadde vært preget av tilnærmet kjønnsbalanse. Den interne migrasjonen og emigrasjonen bidro til å endre bosettingsmønsteret. Sildekrisen forsterket flyttestrømmen til byene. Den økte emigrasjonen tappet byene relativt sett for flest innbyggere. Mye tyder også på at etappeflyttingen spilte en stadig viktigere rolle.

Studie 3

Studie 3, Befolkningsmagneten, er publisert i tobindsverket *Sandneshistorien, Fra husklynge... til stor by* (2010). Det er en demografisk casestudie fra Nord-Jæren i Rogaland, og med bykommunen Sandnes som det geografiske kjerneområdet. Slik sett er rammen for *Studie 3* (og *Studie 4*) et tydeligere definert lokalsamfunn enn det som er tilfellet for undersøkelsesområdet i *Studie 1* og *Studie 2*.¹⁸⁰ Kronologisk omfatter studien utviklingen i tiårene etter kommunereformen i 1965 og fram til et snaut tiår inn på 2000-tallet. Byhistorieverket ble utgitt i forbindelse med 150 års markeringen av Stortingets vedtak om å gi byrettigheter til strandstedet Sandnes i 1860.

Metodene nyttet i *Studie 3*, skiller seg ikke vesentlig fra slik det ble arbeidet med empirien i *Studie 1* og *Studie 2*. Befolkningsdata publisert på SSBs hjemmesider gjorde det mulig å lage en finsiktet statistikk for befolkningsutviklingen i Sandnes for den aktuelle perioden. En kartlegging av endringer i bosettingsmønsteret innenfor kommunegrensen var et viktig delmål for studien. For å få dette til, måtte bl.a. folketallsutviklingen i de 13 bydelene identifiseres. Videre krevdes en kartlegging av migrasjonen som foregikk i området, se bl.a. den separate studien presentert i underkapittelet «Fem hundre flyttehistorier». Med basis i dette systematiserte materialet ble flyttestatistikken produsert. Neste runde i forskningsprosessen var å bruke denne statistikken til å si noe kvalifisert om interne og eksterne flyttemønstre i Sandnes i de aktuelle årene.

Det er også nyttet et kvalitativt kildemateriale i *Studie 3*, bl.a. flere lokalaviser som var tett på små og store saker på dagsordenen i lokalsamfunnet. Den sterke befolkningsveksten i Sandnes var ikke problemfri. Stor etterspørsel gjorde at kommunen måtte legge til rette for boligbygging i stor skala, og forholdene måtte legges til rette slik at Sandnes ble en attraktiv kommune for en hurtig ekspanderende oljenæring.

Det er lagt vekt på komparasjon i framstillingen. Det var av særlig interesse å parallellføre sider ved den demografiske utviklingen i Sandnes med hva som skjedde i Stavanger. Befolkningsstatistikken for begge byene, gjennom hele undersøkelsesperioden fra 1965 til 2008, omfatter bl.a. fødselsoverskudd, nettoflytting, folketallsutvikling og folkevekst. Metoden gjør det mulig å komme tett på endringer som fant sted i den demografiske utviklingen i Sandnes og Stavanger i den aktuelle perioden.

Arbeidsmigrasjonen har fått særlig oppmerksomhet i den Sandnes- og Stavanger-konteksten som Befolkningsmagneten har som utgangspunkt. For å sette utviklingen på Nord-Jæren i et større perspektiv, er også sider ved befolkningsutviklingen i Suldal kommune presentert. Kommunen, lengst øst i Rogaland, opplevde en vekstboom knyttet til den gigantiske Ulla-Førre-kraftutbyggingen i en femårsperiode midt i 1970-årene. Ett resultatet var høyere innbyggertall drevet fram av økt naturlig befolkningsvekst og netto innflytting. Det som skjedde etter at utbyggingsperioden var slutt, er likevel mest interessant. Den alminnelige fødselsraten i 1985 ble mer enn halvert fram til 2007. Sammenligningen viser tydelig den sterke koplingen det kan være mellom endringer i næringsutvikling og demografien i et lokalsamfunn.

---

¹⁸⁰ Mikkelsen Tretvik 2004:9. Et lokalsamfunn er «Eit geografisk avgrensa busetnadsområde med visse felles politiske/administrative primærinstitusjonar der innbyggjarane har mangesidig kontakt med kvarandre.»

Studie 3, Befolkningsmagneten, innledes med en bred presentasjon av befolkningsutviklingen i Sandnes i perioden fra 1965 til 2007. Det beskjedne arealet ladestedet Sandnes «fikk» av Høyland herred ved opprettelsen, var under én kvadratkilometer i utstrekning. Innbyggertallet på 6-700 i 1860 økte til 1000 ifølge folketellingen i 1865. Den funksjonelle byen Sandnes som også omfattet de sentrumsnære områdene med bykarakter som lå i nabokommunen Høyland, hadde om lag 10 000 innbyggere i 1950 og 15 000 i 1960. Byen hadde lenge følt på problemer med det lille arealet. Det ble for alvor fart i arbeidet med en grenseutvidelse etter at krigen var slutt.

Proessen fram til at en grensejustering var på plass, var preget av konflikt.¹⁸¹ For naboherredet Høyland gjaldt det enten kommunesammenslåing eller ingenting. 1. januar 1965 var det etablert en ny, stor bykommune på Nord-Jæren, bestående av ladestedet Sandnes, Høyland herred, Høle herred og halve arealet til Hetland herred og der Riska sogn var størst. Dette området var skilt fra de vestlige delene av Hetland kommune, den såkalte Stavangerhalvøya, av Gandsfjorden. Sandnes fikk utvidet sitt areal fra under én kvadratkilometer til over 300. Folketallet økte til litt i overkant av 27 000. Resultatet var ikke unikt i forbindelse med reformen som reduserte kommunetallet i landet fra 744 i 1957 til 443 i 1974. Til sammenligning ble Trondheims areal utvidet til 328 kvadratkilometer i 1964 og Bergens til 485 kvadratkilometer i 1972. Nabobyen Stavanger måtte nøye seg med en forholdsvis beskjeden utvidelse til ca. 70 kvadratkilometer. Det er ellers verdt å merke seg at den voldsomme økningen i arealet til Nye Sandnes kommune, ble gjennomført mot ønsket til politikerne i ladestedet. Slik utviklingen gikk, skulle det vise seg at denne utgangen likevel ble snudd til noe positivt for byen. De ekspansjonsmulighetene som det store, arealet representerte, ble et sterkt konkurransefortrinn bl.a. med tanke på mulighetene for næringsutvikling og etablering av boområder. Da oljeboomen satte inn med full styrke fra 1980-årene, gikk det ikke lenge før det meste av tilgjengelige arealer i Stavanger var utnyttet. Da var ikke veien lang over kommunegrensen i sør, verken for bedrifter eller ansatte og deres familier.

Mellom 1965 og 2008 steg folketallet i Sandnes til over 62 000, en veldig sterk vekst etter norske forhold. Bak økningen lå en kombinasjon av fødselsoverskudd og netto innflytting, og der den siste faktoren ble spesielt viktig fordi det var en overvekt av ungdom og unge voksne som søkte seg til byen. Mens den alminnelige fødselsraten per 1000 middelfolkemengde i 1985 og 2007 var 12 på landsbasis, var tallene for Sandnes, i de samme to årene, henholdsvis 16 og 15. Det er de underliggende demografiske prosessene bak folkeveksten og endringene i bosettingsmønsteret i Sandnes fra 1965 og ett tiår inn på 2000-tallet, som er satt i fokus i *Studie 3, Befolkningsmagneten*. Videre som i avhandlingens *Studie 1* og *Studie 2*, har det vært sentralt i gjennomgangen å behandle ulike sider ved koplingen mellom næringsutvikling og arbeidsmigrasjon.

De første to-tre tiårene etter krigen var næringsmessig preget av en internasjonal og nasjonal konjunkturoppgang, som også Sandnes var med på. Det førte bl.a. til at byen fortsatte å vokse langt utover grensen fra 1861. Optimismen var stor i begynnelsen av 1970-årene, men utover i tiåret ble industrien rammet av nedgangstidene. Det gjaldt også for

---

¹⁸¹ Proessen er grundig drøftet i Olav Tysdal, Alt eller ingenting i *Sandneshistorien. Fra husklynge...* bd. 1, kap. 10, Fagbokforlaget, Sandnes 2010:307–327.

industriflaggskipet Jonas Øglænd A/S i Sandnes. I løpet av 1980-årene ble det tradisjonelt familiekontrollerte konglomeratselskapet oppløst, organisert i egne aksjeselskap og kjøpt opp. I denne prosessen var sterke utenbys interesser viktige aktører. Lokalpolitikerne måtte maktesløst se på at byens industristolthet etter hvert forsvant.¹⁸²

I 1970 arbeidet mer enn 80 prosent av de som var sysselsatt i industrien, innenfor tradisjonell industrivirksomhet. I 2001 var andelen sunket til 47 prosent. Når utviklingen likevel ikke bar helt galt av sted, skyldtes det oppkomsten av en ny, stor og viktig næring, nemlig petroleumsvirksomheten. Nærmest i ren klondykestil åpnet det seg, både innen og i tilknytning til oljesektoren, store utviklings- og vekstmuligheter også for Sandnes. Tempoet i boligbyggingen kan illustrere noe av det som skjedde. Mellom 1980 og 1990 ble det tatt i bruk mer enn 400 nye boliger hvert år, toppåret var 1988 med 676 nye boliger. Men trass i at kommunen hadde store arealer til disposisjon, var ikke veksten problemfri. I underkapittelet «Jordvern og utbygging» i *Studie 3*, er konfliktlinjene mellom disse to stadig mer betente interessefeltene, drøftet.

Storbynaboen i nord var i førersetet i starten av oljeboomen, men det viste seg tidlig at blant annet Stavangers svært begrensede utbyggingsarealer ble en hemsko. Det regnet på presten og dryppet rikelig på klokkeren. Sysselsettingsstatistikken er ett klart uttrykk for hva som skjedde. Mens én prosent av industriarbeidsstokken i Sandnes var sysselsatt i olje/bergverksnæringen i 1970, var denne andelen steget til over 26 prosent i 2001. Sandnes trakk til seg arbeidssøkende i stor skala innenfor både den direkte og indirekte oljerelaterte virksomheten.

Statistikken viser at Sandnes var blant de raskest voksende byene i landet i den perioden som er kartlagt i Befolkningsmagneten fra 1965 til 2008. Folketallet økte jevnt og trutt hvert år slik at innbyggertallet i 2008 var litt over 62 000, hele 127 prosent høyere enn i 1965.¹⁸³ Økningen var klart størst med en vekst på over 1000 per år i begynnelsen av 1990-årene og, med noen unntak, i årene etter årtusenskiftet. Størst tilvekst i innbyggertallet på ett år fikk Sandnes i 2006 da folketallet økte med 1560. Til sammenligning var den samla veksten i Stavanger i den samme perioden, på mer beskjedne 53 prosent. Til tross for ulik folkemengde opplevde Sandnes i flere år at også veksten i absolutte tall, var høyere enn i nabobyen.

Økning i folketallet i et område skjer enten ved naturlig befolkningsvekst og/eller netto innflytting. Noe av forklaringen på tallene vi har vist for Sandnes' vedkommende, er knyttet nettopp til en sterkere naturlig befolkningsvekst mellom 1965 og 2008. At fødselsoverskuddet blir større når folketallet øker, er ikke overraskende. Andelen unge i befolkningen stiger, flere gifter seg og får barn. Det årlige fødselsoverskuddet var lavest i 1979 med 329 og høyest i 2008 med 638. Også på denne teigen av den demografiske utviklingen lå lillebror Sandnes, med sitt mye lavere innbyggertall, hele tiden i hælene på storebror Stavanger, dog uten, forståelig nok, å oppnå like høye tall. Når vi likevel har sett at Sandnes mellom 1965 og 2008, prosentvis hadde en tre ganger sterkere befolkningsvekst

---

¹⁸² Lars Gaute Jøssang, Dansen gjennom skuggeheimen i *Sandneshistorien. ...til stor by*, bd. 2, kap. 5, Fagbokforlaget, Sandnes 2010:153–202.

¹⁸³ Folketallet 1. januar 2018 var 75 638. Beregna folkevekst i løpet av året var satt til 1,2%, lavere enn for eksempel Trondheim og Tromsø, men 0,4% høyere enn Stavanger.

<https://www.ssb.no/befolkning/statistikker/folkemengde/aar-berekna> Hentet 02.04.2019

enn Stavanger, da står vi igjen med migrasjon som den avgjørende forklaringsfaktoren. Sandnes var innflytterbyen. «Befolkningsmagneten» var sterk og virksom.

Hva vet vi om den rollen migrasjonen spilte i befolkningsutviklingen i en ekspansiv kommune som Sandnes etter kommunereformen i 1965? Dette er et viktig spørsmål som blir drøftet i *Studie 3*. Undersøkelsen er konsentrert om flyttemønstre inn og ut av kommunen sett i et snaut 50-års perspektiv. I tillegg er det gitt plass til en spesialstudie av internflyttemønstre i perioden mellom 1945 og 1993.

Med et unntak, i 1978, viser statistikken at Sandnes hadde netto innflytting hvert år mellom 1965 og 2008. Til sammenligning hadde Stavanger netto utflytting i ni av disse 43 årene. Og i motsetning til det som var tilfellet rundt midten av 1800-tallet, fant mange av utflytterne fra oljehovedstaden veien til Sandnes. Etter 1965 gikk altså den strieste flyttestrømmen fra nord til sør, og med Stavanger som det viktigste leverandørområdet av nye innbyggere i Sandnes. I tillegg kom flyttingen fra nabokommunene på Jæren, Klepp, Gjesdal, Time og Hå, der tallene varierte år om annet mellom netto inn- og utflytting. Dette er for øvrig også en parallell til 1800-tallets flyttemønstre for Sandnes' vedkommende. Flyttestatistikken mellom 1998 og 2007 viser at merkelappen «innflytterbyen» passet bedre enn noen gang tidligere for den perioden som er undersøkt i denne studien. Innflyttingen var i disse årene over 3000 hvert år, og med en rekord på godt over 4000 i 2007.

En studie av internflyttemønsteret er presentert i underavsnittet «Fem hundre flyttehistorier». En personkortdatabase fra Sandnes folkeregister der flyttebevegelser var registrert, gjorde det mulig å kartlegge individuelle flyttehistoriene til 500 beboere i fem tilfeldig valgte gater spredt over hele byen. For å få et generelt bilde av migrasjonsmønsteret, ble materialet systematisert etter hvor mange ganger hver enkelt person hadde flyttet. Heimfødningene, de som aldri flyttet, i én kategori. Deretter de som kun hadde flyttet én gang osv. opptil fem flyttinger. Til sist gruppen der de som hadde flyttet seks ganger eller mer, ble plassert. Rekorden i antall flyttebevegelser var 20. Flyttemønsteret relatert til alder og yrke til alle innbyggerne som var omfattet av undersøkelsen, ble også undersøkt.

Også endringer i bosettingsmønsteret er kartlagt. Studien viser en betydelig sentralisering. De perifere områdene i Sandnes kommune kommer befolkningsmessig hele tiden dårligst ut. Dette var ikke på noen måte et spesifikt Sandnes-fenomen i etterkrigstidens Norge. Sentralisering foregikk på alle nivåer. Hovedstadsområdet, regionsentrene og kommunesentrene vokste.¹⁸⁴ Mens 22 prosent av innbyggerne i Sandnes bodde i de spredtbygde delene av kommunen i 1970, var denne andelen sunket til sju prosent i 2007. Det store bildet viser at sentraliseringen var sterkest og spredte seg nærmest som ringer i vannet, ut fra og rundt det opprinnelige sentrumsområdet i Vågsbunnen. Sammenlignet med 1970 var innbyggertallene i de sentrumsnære bydelene Austrått, Lura, Hana, Stangeland og Sandved mye høyere i 2007. Taperne var utkantbygdene Høle, Sviland og Malmheim med helt ubetydelig vekst i løpet av denne nesten 40 år lange perioden av byens historie.

Det er hevet over enhver tvil at oljeboomen var viktig for folketallsøkningen i Sandnes fra 1970-årene og framover. Befolkningsveksten var oljesmurt. Dette åpner for historiske paralleller. I avhandlingens *Studie 1* er det vist at en sterk befolkningsvekst fram til

---

¹⁸⁴ Stugu 2006:459–463.

1870-årene i de kystnære delene av Stavanger Amt, var silledrevet. Avhandlingens *Studie 2* har vist at en boom for sjøfartsnæringen, særlig fraktefarten og seilskipsbyggingen, dempet noen av de negative befolkningsmessige konsekvensene etter kollapsen i vårsildfisket. Da krisen i 1880-årene også rammet skipsfartsnæringen, ble utvandring til Amerika løsningen for mange. På en tilsvarende måte kom økonomiske nedgangstider og internasjonal konkurranse fra 1970-årene, til å utfordre eksistensgrunnlaget for industribyen Sandnes. Stabiliteten var truet. Det lå an til at tilgangen på levebrød ville stoppe med økende arbeidsløshet som resultat. Også den en gang blant de største industribyene i landet, Stavanger, fikk problemer. Hermetikkindustrien, lokomotivet i byens næringsliv siden slutten av 1800-tallet, lå an til å tape.

I begge disse byene fikk oljenæringen svært mye å si for utviklingen fra 1970-80 årene. Folk fikk godt betalte jobber, kommunene fikk solide skatteinntekter samtidig som utbyggingen av nødvendig infrastruktur, tilrettelegging av utbyggingsområder til boligformål og næring, bygging av skoler, barnehager, helse- og kulturinstitusjoner osv. krevde sitt. En sterk befolkningsvekst var blant konsekvensene etter at Nord-Jæren ble det sentrale området for oljevirkomheten i Norge. Ledige levebrød lokket arbeidsmigranter til Nord-Jæren og Sandnes. Det er sider ved den historien som er satt under lupen i *Studie 3, Befolkningsmagneten*.

Studie 4

Avhandlingens *Studie 4*, *Innvandrerbyen*, er som *Studie 3*, *Befolkningsmagneten*, hentet fra bind 2 i *Sandneshistorien*. Tematikken i de to studiene er nært beslektet. Det er lenge siden det var noe spesielt at lokalhistoriske monografier, det være seg byhistorier eller bygdebøker, ble innledet med en gjennomgang av befolkningsutviklingen, slik det her er redegjort for i *Studie 3*. I de tradisjonelle gards- og ættesogene er livshistorier, rekonstruert fra det demografiske kildematerialet, det primære, men trenden har vært at det er blitt mer vanlig også å behandle mer overordna demografiske forhold i denne typen litteratur.¹⁸⁵ I *Sandneshistorien* valgte man å gå lengre ved å gi også byens innvandringshistorie et eget kapittel. I *Innvandrerbyen* er historien om de fremmede fra andre land som kom til byen, satt i fokus. Hva skjedde i løpet av den 30-40 års perioden, da utlendinger fra å være så godt som helt fraværende, kom i et økende antall? Hva var de viktigste kjennetegnene ved dette immigrasjonsmønsteret og hvordan utviklet det seg?

Metodevalgene i *Studie 3* og *Studie 4* har naturlig nok mye til felles. Med grunnlag i et stort datamateriale, i hovedsak hentet fra trykte kilder publisert av SSB, er det presentert en detaljert statistikk som dokumenterer innvandringen til byen. For å åpne muligheter for komparasjon, er også tall for Stavanger tatt med i deler av denne statistikken. Kvantitativ metode gjør det mulig for forskere å kartlegge status og endringer i små og store immigrantpopulasjoner knyttet til karakteristika som volum og struktur for eksempel fordelingen med hensyn til kjønn, alder, ekteskadelig status osv. Kartleggingen kan videre vise hvordan utlendingene fordelte seg i ulike etniske grupper, deres utdanningsnivå, deltakelse i opplæringsprogrammer, sysselsettingsgrad, inntekter og inntektsfordeling, boforhold osv.

I de første par tiårene etter krigen var innvandring et ikke-tema i Norge. I løpet av de siste 30-40 årene, ble dette bildet snudd. I dag hevder mange at tema knyttet til migrasjon og innvandring, er blant de viktigste som det rapporteres om og ikke minst som debatteres i samfunnet. I denne utviklingen har media spilt en viktig rolle. Det er derfor helt på sin plass at aviser er representert i rikt monn i kildelisten til *Innvandrerbyen*. Bak de mange tallene som blir presentert i *Studie 4*, skjuler det seg mennesker. Hvis målet med studien var å gi et bidrag til historien om *innvandrerbyen* Sandnes, måtte vi, i tillegg til å «telle», også sørge for å møte noen. Vi ønsket å få vite mer om mennesker bak tallene i statistikken. Derfor er det også benyttet informanter. To innvandrere, ei kvinne og en mann, har gjennom intervju fortalt om sine dramatiske opplevelser på flukt og som nyankomne flyktninger i Norge og Sandnes.

Innledningsvis er det nødvendig å plassere tematikken i *Innvandrerbyen* i en større migrasjonshistorisk kontekst. Det store bildet viser at i forhold til interkontinental migrasjon, kom Europa til å endre karakter etter andre verdenskrig. Kontinentet hadde særlig på 1800-tallet, vært preget av perioder med sterk utvandring. Så snudde denne trenden for Vest-Europas del, etter 1945. I tillegg til en omfattende immigrasjon fra frigitte kolonier, vokste også antallet såkalte fremmedarbeidere i mange land i rekordtempo. Den sterke økonomiske

---

¹⁸⁵ Mikkelsen Tretvik 2004:103.

veksten i den vestlige verden mellom 1950 og 1970-årene, kombinert med lave fødselstall gjennom hele 1900-tallet og millioner av krigsofre, førte til mangel på arbeidskraft. Løsningen flere land valgte, var en massiv innvandring av arbeidere. Midt i 1970-årene hadde over åtte millioner menn, kvinner og barn flyttet nord- og vestover fra landene rundt Middelhavet. Blant de nordiske landene ble Sverige det viktigste reisemålet for arbeidsinnvandrere i denne fasen

I kombinasjon med den internasjonale oljekrisen, inflasjonen og resesjonen som satte inn fra 1973, bidro den sterke volumøkningen til på å skjerpe mange europeeres negative syn på arbeidsinnvandrere. Gjennom forskjellig språk, religiøse praksiser, måter å kle seg på, særegne matvaner osv. skilte stadig flere og større grupper nykommere seg ut fra de som regnet seg som de opprinnelige innbyggerne i et land. Da de økonomiske pilene i tillegg begynte å peke nedover og etterspørselen etter arbeidskraft avtok, ble det et økende press for å sette i verk begrensende tiltak. I november 1973 stoppet Vest-Tyskland innvandring fra land utenfor EEC, og i løpet av ett år ble lignende bestemmelser innført i flere land.¹⁸⁶

Så hva med oss? Med Arbeiderpartiet i førersetet var det politisk konsensus om at industrien skulle bli den motoren i næringslivet, som skulle skape det moderne Norge. Utviklingen førte til økt behov for arbeidskraft. Burde ikke vi på lik linje med mange andre europeiske land, drive en aktiv innvandringspolitikk. Den første stortingsmeldingen om en samlet arbeidsmarkedspolitikk, som ble lagt fram våren 1969, var sterkt preget av optimisme i forhold til vilkårene for å utnytte arbeidskraften på den beste måten og av liberale holdninger til internasjonal arbeidsmigrasjon.¹⁸⁷ Det blir vist til at det i praksis, var fri innvandring til Norge og at slik burde det fortsette.

Antallet var lavt, men 1970-årene ga varsler om en at en ny tid var på vei også for Norges del. Det viktigste nye var endringene i sammensetningen av immigrantpopulasjonen. Andelen som kom fra Sør-Europa og den tredje verden, Latin-Amerika, Afrika og Asia minus Oseania, økte mest. Det er også et poeng i denne sammenhengen at flertallet av arbeidsinnvandrerne slo seg ned i Oslo-området der de riksdekkende avisene og de sentrale politiske myndighetene, kunne registrere utviklingen på nært hold.¹⁸⁸ Det var likevel forhold utenfor landets grenser som først og fremst skulle legge premissene for Norges innvandringspolitikk i årene framover. Etter hvert som stadig flere land vedtok restriksjoner på den frie flyten av arbeidskraft, økte frykten stor for at volumet på innvandringen til vårt land kunne komme ut av kontroll.

Det er mot dette bakteppet Sandnes' rolle som innvandrersby skal ses. Framstillingen om byens innvandringshistorie kan grovt ordnes i to hovedlinjer som dels følger hverandre, dels overlapper kronologisk. Langs den ene linjen finner vi den klassiske arbeidsmigrasjonen. Den er representert ved enkeltindivider eller gruppedlemmer som kom til Sandnes for å finne seg et levebrød. Dette var migranter som flyttet av fri vilje. Flertallet kom, med noen unntak, fra våre nærmeste naboland. Langs den andre hovedlinjen finner vi flyktninger og asylsøkere. De som i frykt for eget eller familiemedlemmers liv, var tvunget til å migrere.

---

¹⁸⁶ Page Moch 2003:189.

¹⁸⁷ *Stortingsmelding nr. 45 (1968–1969)*:63.

¹⁸⁸ Tjelmeland 2003:119. Av de 4115 pakistanerne i Norge i 1975, bodde åtte av ti i Oslo og Akershus.

Opprinnelseslandene til denne gruppen var spredt over hele verden. De kom til Norges grense, søkte om og fikk opphold fordi de behøvde beskyttelse. Det er denne praksisen som er nedfelt i asylinstituttet, og som har sitt egentlige opphav i FNs *Flyktningkonvensjon* fra 1951.¹⁸⁹ Til Sandnes kom representanter fra begge disse to kategoriene.

Den kronologiske perioden som er behandlet i *Studie 4*, Innvandrerenbyen, går fra 1965 til 2010. Bildet viser at volumet på arbeidsmigrasjonen til byen, endret seg totalt i løpet av disse 45 årene. Antallet var helt marginalt i 1960-70 årene. At en del av de 5-600 italienske anleggsarbeiderne som bygde Shells oljeraffineri i Risavika i Sola kommune i 1966 og 1967, bodde i Sandnes, representerer unntaket. Videre viser statistikken fra noen tilfeldig valgte år mellom 1970 og 2007, en forholdsvis beskjedne netto arbeidsinnvandring helt fram til 1990-årene. Bak nettotallene skjuler det seg likevel en betydelig inn- og utvandring. Så, etter 1990, økte innslaget av utlendinger i befolkningen i Sandnes konstant. I 2007 var bruttoinnflyttingen til byen på hele 4175 personer, nettoinnflyttingen på 954 og av disse kom 859 eller 90 prosent fra utlandet. En betydelig innflytting som totalt var dominert av innvandrere.

For mange industribedrifter i Sandnes ble motgangen i 1980-årene direkte livstruende. Så skjer det ingen kunne forutse. Et oljefunn i Nordsjøen i 1969 forandrer hele bildet. Norge utviklet seg etter hvert til å bli en betydelig oljeprodusent, og sentrumet for virksomhetene knyttet til den nye næringen, ble liggende på Nord-Jæren. Etterspørselen etter alle kategorier av arbeidere, ufaglærte og faglærte, var stor. Lokket av et lønnsnivå hinsides det folk var vant til, ble «Lykkelandet» skapt i reneste Klondykestil. I tillegg fulgte store ringvirkninger i det øvrige næringslivet i regionen.¹⁹⁰

Oljevirkosomheten har like siden starten, vært preget av et stort innslag av utenlandske selskaper. Næringen var helt avhengige av ekspertarbeidskraft som det var umulig å finne i Norge. Også i den «norske» delen var det behov for å knytte til seg utenlandske eksperter. Mange av oljeeksperterne bosatte seg i Sandnes. Ettersom det dreide seg om høyt kvalifisert og etterspurt arbeidskraft, fikk innvandringsstoppen fra 1975 liten virkning på dette migrasjonsmønsteret. Den var tenkt å redusere eller stoppe innvandringen fra helt andre grupper.

Norge har vært en del av Schengen-samarbeidet siden slutten av 1990-årene. Målsettingen er å avvikle grensekontrollen mellom medlemslandene i EU. For arbeidsinnvandringen til Norge fikk EUs utvidelse østover i 2004 stor betydning og bidro i vesentlig grad, til at volumet økte. For arbeidssøkende i de nye EU-landene var Norge interessant. I Sandnes var 11,3 prosent av befolkningen innvandrere i 2007. I 2008 var gruppen med 597 polakkene den største blant dem, som noe misvisende, er regnet som ikke-vestlige innvandrere. Polakkene var arbeidsinnvandrere, lokket bl.a. av jobbmulighetene og et høyere lønnsnivå enn i hjemlandet. Mens majoriteten var unge menn, var trenden at flere og flere, som hadde familie, også tok koner og barn med seg til Sandnes.

---

¹⁸⁹ Bade 2003:265.

¹⁹⁰ Kristin Øye Gjerde, Oljeboom og pressproblemer i *Stavanger bys historie. Oljebyen 1965–2010*, red. K. Helle og H. Hamre, Wigestrands Forlag, Stavanger 2012:187–207.

Hittil har denne framstillingen vært konsentrert om arbeidsmigrantene. Men Sandnes har også tatt imot mange flyktninger. Det er en historie som kronologisk i hovedsak, hører til i den yngste delen av innvandringshistorien, dvs. fra 1990 og utover. For migrantflyktninger er sikkerhet for eget liv den viktigste motivasjonen. En bitteliten andel av verdens flyktninger har også funnet veien til Norge. I tillegg til båtflyktningene kom noen politiske flyktninger fra Ungarn og Tsjekkoslovakia i 1950- og 60-årene, og noen fra Chile etter militærkuppet der i 1973. I utgangspunktet var flyktninger unntatt fra innvandringsstoppen. Etter hvert ble asylinstituttet etablert, og antallet flyktninger- og asylsøkere økte. Med krigen på Balkan i 1990-årene kom problemer som kriger skaper, nærmere oss. Antallet innbyggere med flyktningbakgrunn har også økt i Sandnes etter tusenårsskiftet. De utgjorde 2,9 prosent av totalbefolkningen i begynnelsen av 2006. Det var flest flyktninger fra Vietnam, Bosnia-Hercegovina, Irak og Serbia og Montenegro.

Innvandringsstatistikken for Sandnes for årene mellom 2010 og 2015, skilte seg ikke mye fra det som var hovedtrenden i det første tiåret av 2000-tallet. Antallet utlendinger som årlig slo seg ned i byen i disse årene, varierte fra mellom litt over 1100 til nesten 1400.¹⁹¹ Så kom et merkbart fall til i underkant av 700 i 2016 og 2017. Utvandringen var årlig pluss-minus 500. Det var altså netto innvandring i perioden, høyest i 2012 med 942 personer. Så i 2016, opplevde byen noe så sjelden som at det dro flere utlendinger enn det kom. I 2017 var tallet igjen på plussiden, om enn så vidt.¹⁹² Oljeprisfallet og konjunkturedgangen fra 2013-2014 som, ikke overraskende, også fikk store konsekvenser for oljenæringen, kan være noe av forklaringen. Samtidig skulle man kanskje forventet at en økning i antall flyktninger etter den såkalte «flyktningkrisen» i 2015, også ville vist igjen i totaltallene for innvandringen til Sandnes.¹⁹³ Det skjedde ikke.

Nøkkeltallene for Sandnes per 1.1. 2019 viser at folketallet var 77 246. Fødselsoverskuddet i 2018 var 603. Mens 4063 flyttet inn til kommunen, flyttet 3761 ut. Netto innflytting ble da 302. Det gir en total vekst i befolkningen i kommunen i 2018 på 905.¹⁹⁴ Det er verdt å merke seg at den naturlige befolkningsveksten i 2018, hadde større betydning for befolkningsutviklingen enn innflyttingen. Det må likevel ikke forlede oss til å redusere migrasjonens betydning for folketallsutviklingen. Godt og vel 4000 innflyttere i 2018 viser det. Samtidig flyttet 3761 innbyggere ut. Dette er et forholdsvis høyere tall enn det som var det vanlige nivået mellom 2000 og 2010.

Det viktigste målet i forskningsarbeidet, presentert i *Studie 4*, Innvandrerbyen, var en kartlegging av den rollen innvandringen har spilt for befolkningsutviklingen i Sandnes mellom 1965 og 2010. Funnene var entydige. I starten av denne perioden var den marginale innvandringen dominert av noen få arbeidsmigranter fra nabolandene. Fra 1980-årene bidro også utlendinger i betydelig grad, til at Sandnes ble en av landets raskest voksende byer.

---

¹⁹¹ Tallene som er med i statistikken etter 2010, gjelder både arbeidsmigranter og flyktninger.

¹⁹² <https://www.ssb.no/statbank/table/05426/tableViewLayout1/> Hentet 05.04.2019.

¹⁹³ «Flyktningkrisen» dette året fikk denne benevnelsen etter at presset mot Europa økte kraftig bl.a. som følge av uroen i Midtøsten og særlig krigen i Syria. Antallet flyktninger som kom via Tyrkia eller over Middelhavet fra Nord-Afrika bare i løpet av dette ene året, var ifølge den Internasjonale organisasjonen for migrasjon, IOM, 878 000.

¹⁹⁴ <https://www.sandnes.kommune.no/aktuelt/arsrapport-2018/innledning/> Hentet 05.04.2019.

Blant immigrantene var det mange spesialister. Det var likevel på en annen måte at innvandringen bidro til at Sandnes ble en helt annen by i 2010 enn den var i 1965. I 1960 og -70 årene var sjansen for å møte en person med ikke-vestlig bakgrunn i byen, veldig liten. I 1975 var det færre enn 50 statsborgere fra Afrika, Asia eksklusive Japan, eller Mellom- og Sør-Amerika blant byens godt og vel 33 000 innbyggere. Så blir dette bildet snudd på hodet. Statistikken som er gjengitt i underkapittelet «Den nye menneskeveven», viser at de 1055 innvandrerne i 2007, kom fra 83 forskjellige land – en geografisk spredning av globale dimensjoner. Nabokommunene Gjesdal, Klepp, Time og Sola som rekrutterte flest innflytterne på 1800-tallet, var byttet ut med Grønland, Angola, Burundi, Aserbajdsjan, Taiwan, Indonesia, Sør-Korea, Macao, Saudi-Arabia og Fiji. I løpet av det ene året, 2007, var altså byen innerst i Gandsfjorden, reisemål for innvandrere fra disse ti og 73 andre land. I begynnelsen av 2008 bodde det innvandrere fra i alt 130 ulike nasjoner i Sandnes. Denne historien viser at byen var blitt et «mini»-FN med et etnisk, kulturelt og religiøst mangfold det ikke var noen gitt å spå om i 1965.

Studie 1

Demografiske konsekvenser etter kollapsen i vårsildfisket i 1870

Av Olav Tysdal

Universitetet i Stavanger

Denne studien har befolkningsutvikling og flyttemønstre i fokus. Undersøkelsen viser at en langtidstrend med sterk befolkningsvekst i Karmsundområdet, flatet ut i perioden 1866–1875. Selv om folk ikke var ukjent med at mengden fanget sild varierte over tid, ble det krisetilstander i mange lokalsamfunn da vårsilda «plutselig» forsvant i 1870.¹ For første gang på flere tiår ble de rurale delene av kjerneområdet for vårsildfisket på *Søra-feltet* preget av netto utflytting. Hvor tok folk veien? Første del av artikkelen er konsentrert om den nesten totalt dominerende internflyttingen. Videre drøftes utvandringens rolle. Den sterke økningen i utvandringen fra deler av landet som tok til i 1900, er et klassisk eksempel på konjunkturstyrt og krisedrevet emigrasjon. Skjedde en tilsvarende utvikling etter kollapsen i vårsildfisket i 1870?

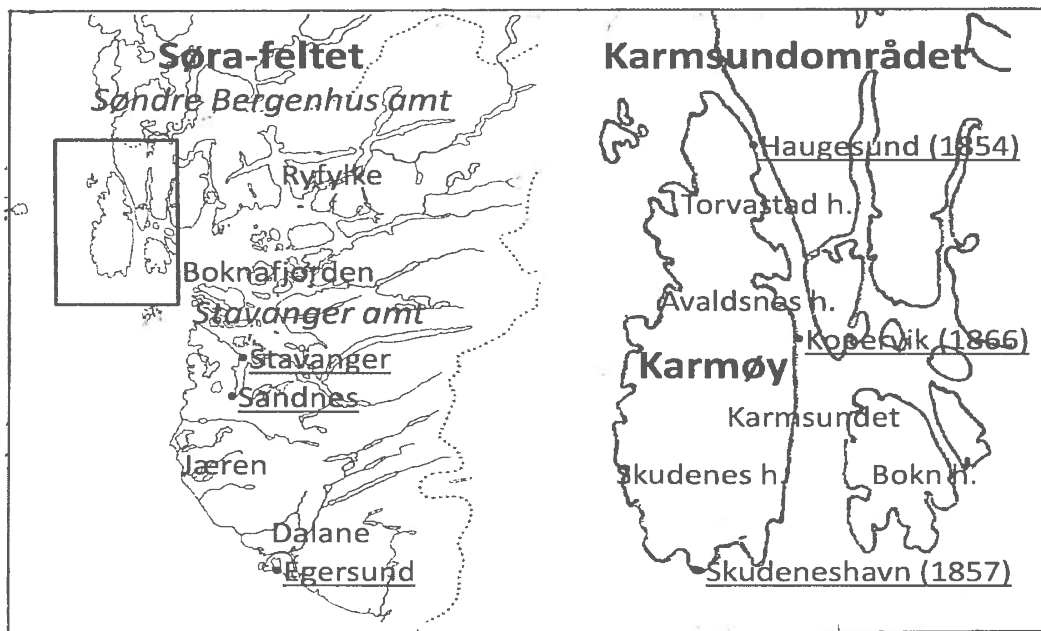
Vårsildfiskeriet bryter sammen

Vårsildfiskeriet er betegnelsen på fangsten av kjønnsmoden sild i området fra og med Flekkefjord i sør til og med det sørlige Sunnmøre i nord i perioden 1808–1870/73.² På 1800-tallet representerte vårsildeeksporten fra Vestlandet en mulighet til å høyne levevilkårene i bondesamfunnet. Innsiget av sild flyttet seg langs Vestlandskysten i distriktene *Søndre*, *Nordre* og *Sunnmøre*.³ Fangstvolumet varierte betydelig i

tid og rom mellom og innenfor de tre hoveddistriktene. *Søndre* distrikt ble gjerne brukt som en fellesbetegnelse for fisket ved kysten av Stavanger Amt og Søndre Bergenhus, og der strekningen fra Skudenes på Karmøy til Espevær på Bømlo var viktigst. Fisket i Søndre distrikt var mest omfattende i periodene 1808–1828 og 1838–1851. *Nordre* distrikt strakte seg fra Askvoll i sør til Stad i nord. Kinn var hovedsenteret særlig etter at nordafisket fikk sitt gjennombrudd i 1850-årene.⁴ Vårsildfisket i Romsdals amt foregikk i alt vesentlig på Sunnmøre på strekningen Sande–Rundøy, og med to korte, men forholdsvis stabile perioder i årene 1828–1838 og 1862–1872.⁵

I perioden 1844 til 1851 var sørafisket på topp.⁶ Tallet på fiskere kunne ligge høyt over antallet menn i aldersgruppen 15–60 år i området der fisket fant sted. I tillegg kom tilvirkere og sildeførere. Ifølge Solhaug var det sesongvandring østfra som gjorde at dette var mulig.⁷

Føringen, saltingen og eksportvirksomheten skapte grunnlaget for en livlig handelsvirksomhet på bygdene, og bygdefolket ble på et tidlig tidspunkt trukket inn i omsetningsprosessen i samarbeid med byborgerne. Liberaliseringen av handelslovgivningen la forholdene til rette for en slik utvikling.⁸ Den kapital som ble akkumulert hos dyktige fiskere, og de erfaringer man fikk i handel og omsetning, stimulerte til

Figur 1: Søra-feltet eller søndre distrikt ble brukt som fellesnevner for fisket ved kysten av Rogaland fylke og Søndre Bergenhus Amt, spesielt strekningen mellom Skudenes–Espevær på Bømlo. Betegnelsen «kjerneområdet for vårsildfisket» innenfor Søndre distrikt, som brukes i dette arbeidet, gjelder Karmsundområdet (jfr. kartutsnittet til høyre).

omlegging og kommersialisering av jordbruket når fisket avtok eller silda ble borte.⁹

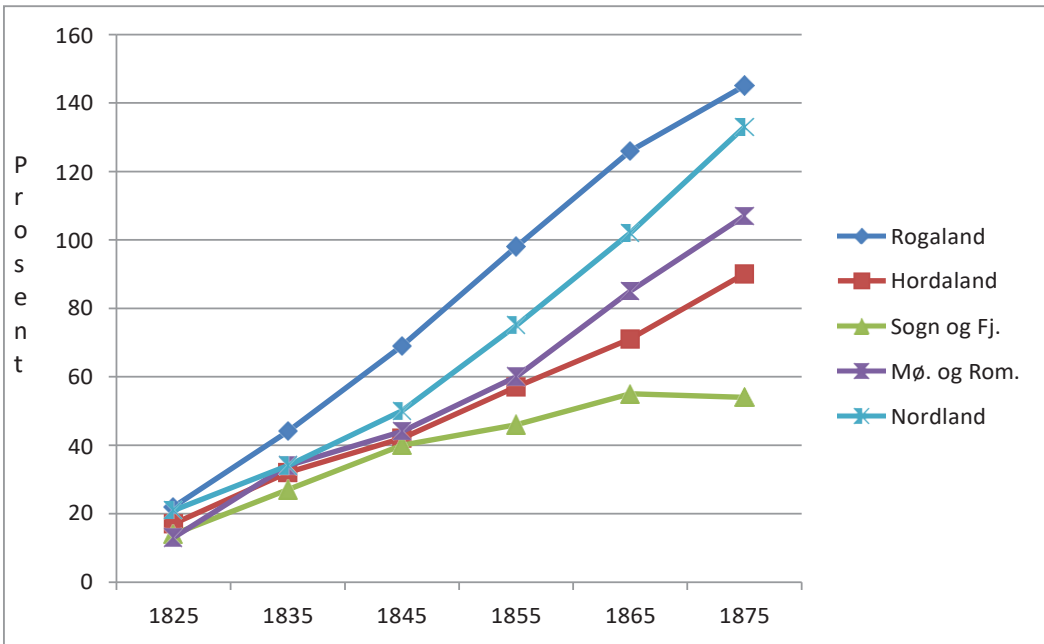
Til tross for at vårsildfisket i Søndre distrikt og Karmsundområdet hadde kulminert fra 1850-årene, var fisket viktig helt frem til 1870. Fiskerihistorikere har trukket frem det dramatiske i at et fiskeri med så lang tradisjon, var slutt.

Den perioden vi nå forlater, dannet en verdig avslutning ikke bare på vårsildfisket for kortere eller lengre tid, men på en riktignok ofte avbrutt, men i sin form ensartet epoke. Den hadde vart i tusen år uten i historisk målestokk å by på særlig endrede former.¹⁰

Det mislykkede fisket ble katastrofalt for mange.¹¹ Lærer P. Reinertsen i Skudeneshavn

forteller om en gårdbruker i Åkra som satt i trange kår med en liten jordvei og stor barneflokk. Han var avhengig av hjelp fra gode venner for å kunne delta på fisket vinteren 1871. «Det saa just ikke rummelig ut for familien hjemme; men man fikk håpe at fisket kom til at slaa til, og da var det ingen sak.» Slik gikk det ikke. Reinertsen skriver at folk den vinteren var ute på fiskeværene i seks uker uten å se ei sild.¹²

Til tross for ustadigheten hadde folk i mange distrikter gjort seg avhengige av vårsildfisket.¹³ Sildesalternes sjøhus og saltebrygger ble nærmest verdiløse.¹⁴ Om vårsildfisket var viktig for landdistriktet, var det helt avgjørende for ladestedet Skudeneshavn. Med sildesalttingen som fundament vokste skipsfart, handel og håndverk.¹⁵ Ifølge observasjoner fra så seint som i slutten av 1880-årene ga opphøret av vårsild-

Figur 2: Befolkningsvekst i prosent av folketallet i 1815 i Rogaland, Hordaland, Sogn og Fjordane og Møre og Romsdal og Nordland i 1825, 1835, 1845, 1855, 1865 og 1875. Geografisk enhet: fylkesgrensen 1. januar 2002. Tallgrunnlag: vedlegg 1.

fisket i 1870 Skudeneshavn «et knæk, som den ikke hidtil har kunnet forvinde.»¹⁶ Sildeeksportten, som tidligere hadde gitt byen gode inntekter, ble kraftig redusert.¹⁷ Mange hadde satset mye på ett kort – silda.

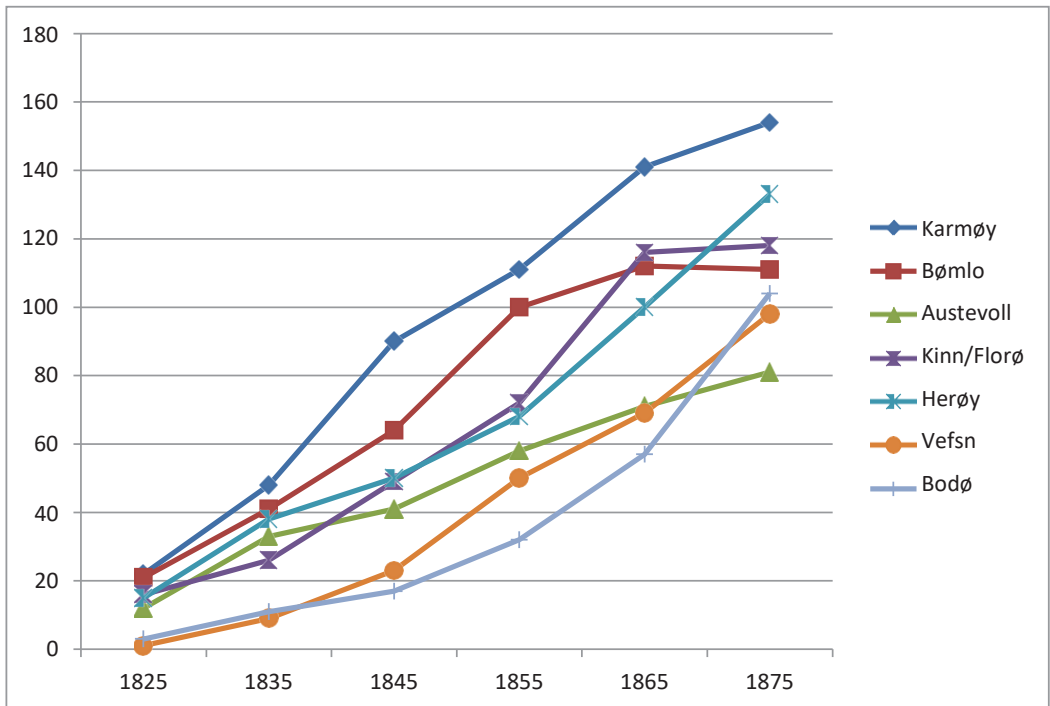
Når det gjelder de næringsmessige reaksjonene på krisen som ikke blir behandlet her, ser det ut som at to alternativer pekte seg ut. De som mistet levebrødet, kunne satse mer ensidig på jordbruk eller de kunne være med på å utvikle og delta i alternative fiskerier. Begge deler innebar en tydeliggjøring av yrkesrollen.¹⁸ Mange av de som hadde vært med på det tradisjonelle vårsildfisket, var mer bønder enn fiskere.¹⁹ Forholdet ble bekreftet i amtmannsberetningen for femåret 1866–1870, som omfattet det første kriseåret. Grunnen til at det dårlige fisket ikke hadde fått så alvorlige konsekvenser, var at mesteparten av de som deltok i fisket, var bønder

eller sysselsatt i jordbruksnæringen. Amtmannen uttrykte samtidig en forsiktig bekymring om fisket også i fortsettelsen skulle feile.²⁰ Også Visnes kopperverk i Avaldsnes herred, som startet opp i 1865, ga sysselsettingsmuligheter for «overtallige» vårsildfiskere i Karmsundområdet.²¹

Vekst og stagnasjon

Med en årlig vekstrate på 1,3 prosent ble folketallet i Norge nær doblet mellom 1815 og 1865.²² Større fødselsoverskudd som følge av lavere mortalitet, er én del av forklaringen. «Man opplevde at døden slapp taket.»²³ For Rogalands vedkommende gikk den alminnelige dødsraten ned fra omtrent tjue per 1000 mid-delfolkemengde i femåret 1811–15 til under femten i 1856–60.²⁴

Rogaland hadde prosentvis sterkest

Figur 3: Befolkningsvekst i prosent av folketallet i 1815 i Karmøy, Bømlo, Austevoll, Flora, Herøy, Vefsn og Bodø i 1825, 1835, 1845, 1855, 1865 og 1875. Geografisk enhet: kommunegrensen 1. januar 2002. 1815 = 0. Tallgrunnlag: vedlegg 2.

befolkningsvekst blant fylkene på Vestlandet i perioden 1825–1875, men veksten var litt svakere mellom 1866 og 1875 enn i de foregående tiårene (figur 2).²⁵ Motsatt hadde Sogn og Fjordane lavest vekst og folketallet sank mellom 1866 og 1875. Denne nedgangen henger bl.a. sammen med økt utvandring.²⁶ Det er også grunn til å tro at kollapsen i sildefisket i de ytre delene av fylket, bidro til nedgangen. Samtidig er det interessant at befolkningsveksten i Nordland var sterkest fra 1866 til 1875. Det er fristende å peke på det gode storsildfisket i perioden som én underliggende årsak.²⁷ På kort tid vokste det opp stor bebyggelse på nakne, tidligere ubebodde holmer, med salterier, losjehus og kaier.²⁸ Ryktene om det gode sildefisket på Helgelandskysten hadde nådd Sverige. Etter

1867 begynte «[...]den svenske invasjonen.» Innflytterne kom til Mo prestegjeld fra Täarna, Sorsele, Arjeplog og Skellefteå. Hjemme var det nød og barkebrødstid.²⁹

Komparativt perspektiv

Hvis en leter etter forklaringer på folketallsutviklingen i et område, er kunnskap om næringsutvikling og tilgang på levebrød viktig. Spørsmålet er om vi kan hevde at det i noen områder fant sted en «sildedrevet» folkevekst som stoppet opp da fisket kollapset. Figur 3 viser befolkningsutviklingen mellom 1815 og 1875 i fem kystkommuner i vårsilddistriktet på Vestlandet og i to kommuner i Nordland, der fisket etter storsild var omfattende fra midten av 1860-årene og til 1875.³⁰

Alle de geografiske områdene hadde befolkningsvekst av ulik styrke frem til 1865. En økning fra 1815 til 1865 på hele 141 prosent bekrefter koplingen mellom utnyttelsen av vårsildressursene og en sterk befolkningsvekst i det området som i dag utgjør Karmøy kommune.³¹ Så skjedde et brudd i utviklingen på Karmøy og i enda større grad på Bømlo mellom 1866 og 1875. Veksten på Karmøy flatet mer ut enn for Rogaland sett under ett. Folketallet på Bømlo gikk tilbake, mens det i Hordaland forøvrig var vekst. Uten vårsild forsvant den ene bærebjelken i næringsstrukturen i Bømlosamfunnet.

Tilpasningen mellom fiske og jordbruk kom i ubalanse. Tilbakeslaget kunne merkes på mange områder bl.a. i folketallsutviklingen. Endringene kom tydeligst frem på Søre Bømlo, der folketallet først nådde 1865-nivå igjen i 1900.³²

Også i Kinn/Florø i ytre delen av Sunnfjord i Sogn og Fjordane, stoppet folkeveksten opp mellom 1866 og 1875. På grunn av fangst og omsetning av sild fikk Florø ladestedsrettigheter i 1860.³³ I drøftingene rundt tildelingen av ladestedrettigheter hadde flere pekt på at fiskeriene var periodiske og derfor risikable å bygge virksomhet på. Det viste seg at pessimistene fikk rett. Florø og omegn ble et mindre attraktivt område med en betydelig stagnasjon i folkeveksten som resultat.³⁴ Byen hadde ikke rukket å stable et «[...]mobilt sildeapparat» på beina, og ble liggende i bakevja da vårsilda forsvant fra Sogn og Fjordane i 1870.³⁵

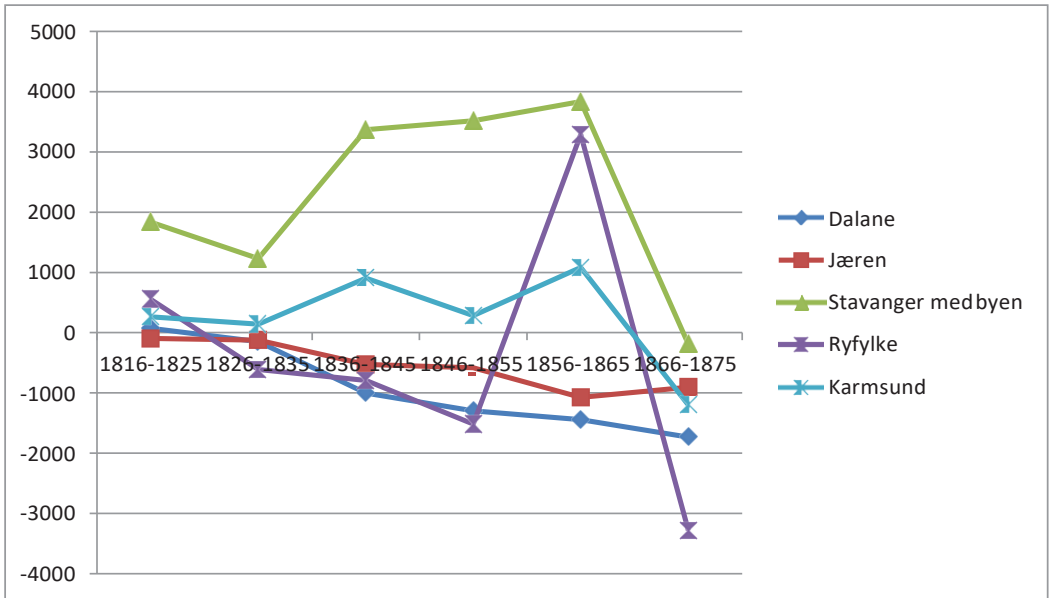
Det var omfattende deltakelse i vårsildfisket fra Nord- og Midt-Hordaland. Annerledes ble det da fisket sviktet i 1870–80-årene. Store distrikt dro seg ut av fisket. Deltakerne i fiskeriene ble i økende omfang rekruttert fra de typiske kystbygdene.³⁶ Amtmannen meldte i sin beretning for 1866–1870 at vårsildfisket i 1869 og 1870 hadde vært direkte tapsbringende for distriktets innbyggere.³⁷ Den negative utviklingen holdt frem. Dette fisket som for et sneis år siden

hadde brakt velstand til mange deltakere, hadde i årene 1871–1875 medført betydelig tap for de som deltok.³⁸

Vårsildfisket på Sunnmøre, der strekningen Sande-Rundøy var viktigst, var ustabil og vekslende og kom i betydning aldri opp mot distriktene lengre sør.³⁹ I Herøydistriktet der førsteinnsiget som oftest kom, var 1860-årene gode fiskeår. I årene som fulgte, sviktet fisket med pengemangel og nød som resultat. Til tross for de skiftende tidene fikk likevel forretningslivet et feste i distriktet. Det var tilstrømming av fiskere vinterstid som gjorde det livlig mellom knausene.⁴⁰ Det ble storfiske i 1872. Da var fangstene på Nora-feltet og Sørå-feltet blitt redusert til det rent bagatellmessige.⁴¹ Fangsten varierte noe i årene som fulgte. Torsken var hele tida viktigst, og silda sviktet aldri helt. Vi finner ingen katastrofebeskrivelser av den typen vi for eksempel kjenner fra Karmsund-distriktet.

Disse lokale eksemplene passer inn i bildet der svakere befolkningsvekst kan brukes som en «kriseindikator». Da vårsildfisket kollapset i områder der næringen var svært viktig, gikk folketallet tilbake som på Bømlo, mens den flatet ut i Kinn/Florø. I Austevoll og på Karmøy var det fortsatt vekst, men svakere enn tidligere. I Herøy der sildefisket så noenlunde ble opprettholdt eller i områder der storsildfisket kom i tillegg til eksisterende fiskerier, som i Vefsn og Bodø, fortsatte den sterke befolkningsveksten.

Eksemplene bekrefter neoklassisk økonomisk *mikroteori*. Bedre sysselsettingsmuligheter, tilbud om høyere lønn kombinert med individuelle karakteristika [individual human capital] fører til utflytting fra regioner og land til andre fristende reisemål. De samlede nettoflyttetallene vil være lik summen av de *kost/nytte*-kalkulasjonene som innbyggerne i et område foretar. Teorien kan samtidig bidra til å forklare hvorfor noen blir og andre drar, selv om forutsetningene på makronivå som større sjanser for sysselset-

Figur 4: Nettoflytting i prostiene i Rogaland i tiårsperioder 1816-1875. Absolutte tall. Tallgrunnlag vedlegg 3.

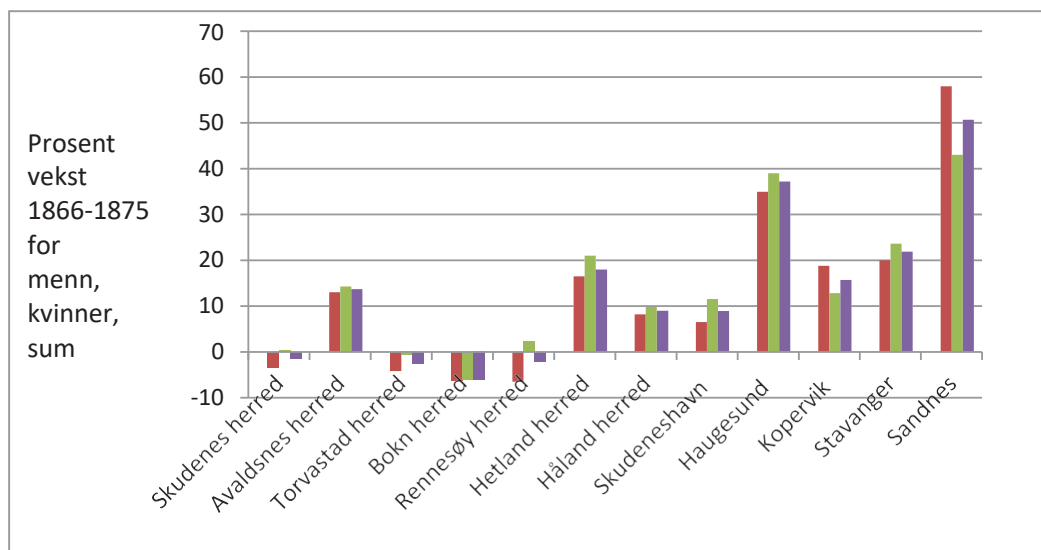
ting og utsikter til høyere lønn, er like.⁴²

Samtidig er det viktig å minne om kritikken mot de neoklassiske migrasjonsteoriene, at de tenderer mot å betrakte migranter utelukkende som atomiserte, mulighetsmaksimerende enkeltindivider. Teoriene har en tendens til å diskreditere andre motiver for migrasjon, og at migrantene alltid er en del av sosiale grupper som husholdninger, familier og samfunn.⁴³ For bedre å kunne forstå migrasjonsmønstre som utvikler seg i en stadig mer globalisert verden, er andre teorier utviklet i løpet av de siste 20–30 årene. Det nye i «new economics of migration» er nettopp en sterkere erkjennelse av at en beslutning om å migrere, ikke i så stor grad tas av enkeltindivider alene, men i større enheter som for eksempel familien eller husholdet. Hensikten er å maksimere gevinsten og minimalisere risikoen. Teorien legger opp til en drøfting av konsekvenser for migrasjonsmønstre etter sammenbrudd i et samfunns næringsgrunnlag. Selv om empirien stort sett er

av nyere dato, finnes interessante paralleller til denne studien. Teorien viser hvorfor inntektssvikt i en husholdning kan få langt større konsekvenser for migrasjonen i et underutviklet enn i et utviklet land. I et utviklet land vil som regel ulike forsikrings- eller velferdsordninger bøte på skadevirkningene. I utviklingsland vil mekanismene som trer inn for å takle kriser, ofte være ufullkomne, fraværende eller uopnåelige, «[...] giving them incentives to diversify risks through migration».⁴⁴

Det er flere likhetspunkter med hensyn til krisehåndtering mellom det vi forstår med et underutviklet land og 1870-årenes Norge. Hvis det oppsto kriser, manglet de velferdsordningene og forsikringssystemene vi i dag tar for gitt. For å komme ut av en vanskelig situasjon kunne enkeltpersoner og familier velge å flytte. Én hypotese har vært at kollapsen i vårsildfisket førte til befolkningsnedgang pga. økt netto utflytting.

Figur 5: Folketallsutvikling. Vekst i prosent mellom 1866 og 1875. Utvalgte herreder og byer i Rogaland fylke. Menn, kvinner og summerte tall. Tallgrunnlag vedlegg 4.

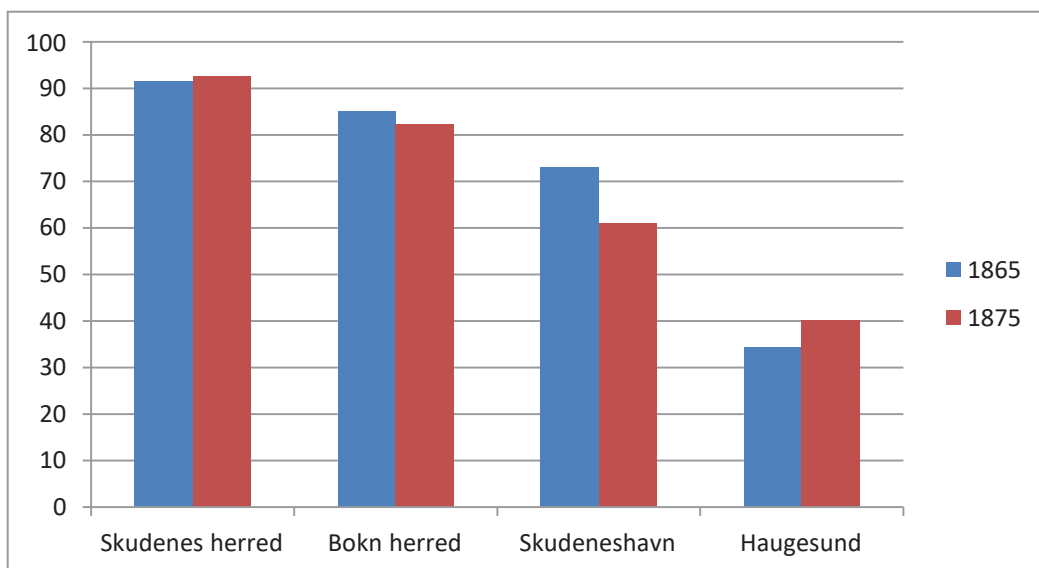
Flytting og byvekst

Det *lange* perspektivet viser et entydig mønster i nettoflyttingen mellom *prostiene* i Rogaland perioden 1816–1875 (figur 4). Dalane, Ryfylke og Jæren hadde netto fraflytting hver tiårsperiode mellom 1816 og 1865, for Ryfylkes del med unntak av årene 1856–1865. Kjøpstaden Stavanger med nærmeste omland og Karmsund var «vinnerne». Tiåret 1866–1875 markerte et klart brudd i dette mønsteret. Alle områdene opplevde netto fraflytting, minst fra kjøpstaden Stavanger med omland, størst fra Ryfylke. At det i Karmsund ble registrerte en netto fraflytting på nesten 1200 personer etter 40 år med netto innflytting, peker mot en klar sammenheng med at vårsildfisket sviktet i 1870.

Bearbeiding og salg av vårsild ble stadig mer konsentrert i tettbygde strøk.⁴⁵ Rogaland opplevde en kraftig byvekst, særlig etter 1840.⁴⁶ Andelen innbyggere som bodde i byer og tettsteder økte fra 17 til 41 prosent mellom 1840 og 1900.⁴⁷ Stavanger vokste mer enn

noen gang tidligere. Haugesund, kjent som byen «bygd på sildebein»⁴⁸, la i disse årene grunnlaget for en posisjon som regionhovedstad for Nord-Rogaland og deler av Sunnhordland.⁴⁹ Skudeneshavn vokste med 8,4 prosent per år på det meste *før* 1870.⁵⁰ Det dårlige fisket kan «leses» i befolkningsstatistikken. Målt etter folketallet ble de rurale delene av kjerneområdet hardest rammet (figur 5). Det er også verdt å merke seg at nedgangen var sterkest for menn, unntatt i Bokn der nedgangen var omtrent lik. Selv om sildefisket også hadde gitt sysselsetting for kvinner, var menn mest utsatt da silda forsvant.

Folketellingene fra 1865 gjør det mulig å hente ut opplysninger om fødested. Dermed kan vi regne ut «heimfødingsprosenten», hvor stor del av befolkningen som er født i området de bor i på tidspunktet for folketellingen. I strøk med lite flytting blir heimfødingsprosenten høy, gjerne 80 prosent eller mer, mens den i tilflyttingsområder som i de raskest voksende byene, kan være rundt 50 prosent og enda lavere.

Figur 6: Innbyggere i Skudenes herred, Bokn herred, Skudeneshavn og Haugesund født i hjemkommunen («Heimfødinger») i 1865 og 1875. Prosent. Tallgrunnlag: vedlegg 5.

Figur 6 viser fødestedet for innbyggerne i Skudenes og Bokn herreder, Skudeneshavn og Haugesund i 1865 og 1875. Fødested er delt inn i følgende kategorier: *hjemkommune*, *annet norsk herred*, *annen norsk by* og *utlandet*. Begge de to herredene merket seg ut med en høyere prosent heimfødinger både i 1866 og 1875 enn gjennomsnittet for bygdene i Norge.⁵¹ I årene rundt 1865 ble sildefisket drevet intenst i dette området. Aktiviteten førte til en stor tilstrømming av folk i den korte, hektiske sesongen fisket pågikk. Den høye heimfødingsprosenten kan tyde på at deltakelse i fisket i mindre grad førte til at fiskerne ble værende permanent, heller at det for det meste dreide seg om sesongflytting. Samtidig kan en sterkere utflytting etter 1870 være en del av forklaringen på 1875-tallene. Andelen heimfødinger i Skudeneshavn gikk ned mellom 1866 og 1875. Byen ble mer populær, men ladestedets marginale posisjon som attraktivt flyttemål blir tydelig sammenlignet med «konkurrenten» Haugesund. Sju av ti haugesundere

var født utenbys i 1865. Det plasserte byen nær norgestoppen.⁵²

Hvis den høye heimfødingsprosenten i de to viktige vårsildfiskeherredene Skudenes og Bokn, samt i ladestedet Skudeneshavn, er representativ for hele kjerneområdet for vårsildfisket på Sørafeltet, er dette et overraskende funn. Det rokker ved påstanden om betydelig nettoinnflytting av permanent karakter som en følge av vårsildfisket, i alle fall i løpet av de siste 10–20 årene det foregikk.⁵³ I stedet for innflytting dreide det seg mest om høy *mobilitet* – en formidabel sesongtilstrømming av folk i forbindelse med fisket.⁵⁴ Da står vi igjen med fødselsoverskuddet som hovedårsak til den sterke befolkningsveksten i området *for* sammenbruddet i vårsildfisket.

Flyttemål

Den sterke befolkningsveksten på 1800-tallet skyldtes økt fødselsoverskudd. Også for folketallsutviklingen i byene mellom 1845 og 1920 var fødselsoverskuddet det stabile elementet.⁵⁵

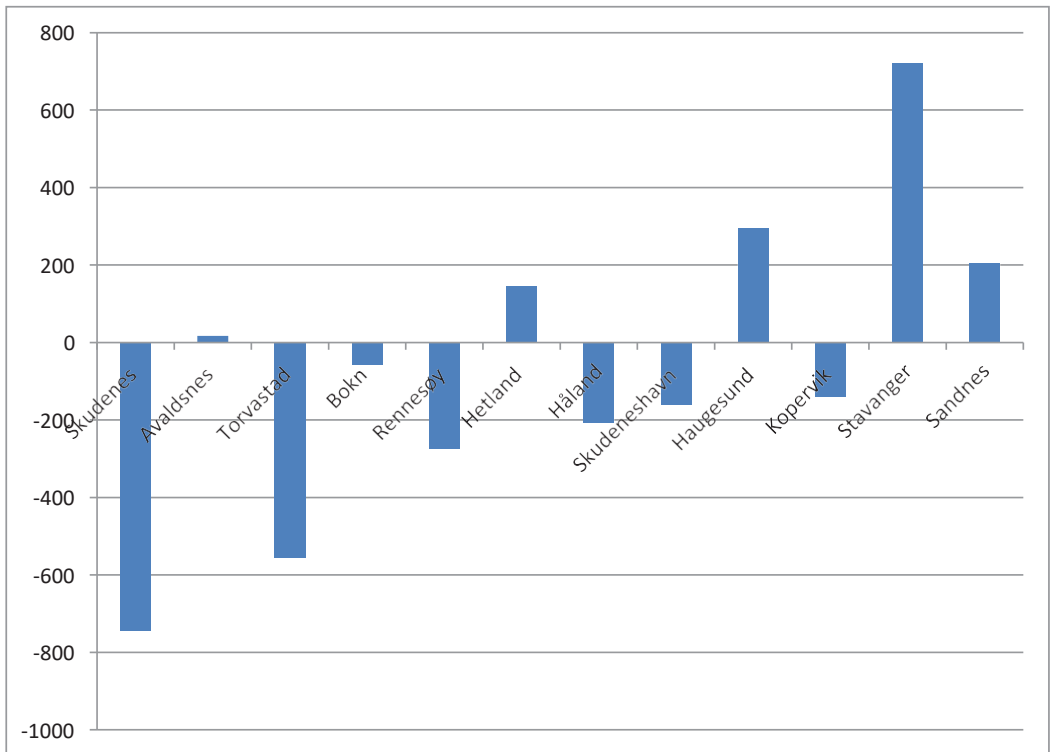
Tabell 1: Befolkningsvekst, fødselsoverskudd (fødte minus døde) og netto flytting i utvalgte herreder/byer i Rogaland fylke, 1866-1875. Absolutte tall.			
	Befolkningsvekst	Fødselsoverskudd	Netto flytting
Skudenes	-72	673	-745
Avaldsnes	647	630	17
Torvastad	-91	466	-557
Bokn	-65	123	-58
Rennesøy	51	326	-275
Hetland	939	794	145
Håland	255	461	-206
Skudeneshavn	108	270	-162
Haugesund	1200	904	296
Kopervik	116	258	-142
Stavanger	3641	2919	722
Sandnes	507	301	206
Den naturlige veksten i 1866 og 1867 er beregnet. Kilde: SSB.			

Ved å subtrahere fødselsoverskuddet fra befolkningsveksten får man, med visse reserverasjoner,⁵⁶ frem nettoflyttingen i de enkelte områdene, høyre kolonne i tabell 1 og figur 7. Skudenes kan brukes som eksempel. Til tross for et fødselsoverskudd på 673 i løpet av de ti årene mellom 1866 og 1875 hadde herredet et folketapp på 72. Det betyr at et antall tilsvarende hele fødselsoverskuddet pluss 72 fra den «opprinnelige befolkningen» forlot herredet i løpet av disse ti årene. Tendensen i materialet er tydelig. Sju av de tolv områdene hadde en tilsvarende utvikling som Skudenes, der mer enn hele fødselsoverskuddet ble borte i løpet av dette tiåret. I seks av områdene var utslagene klare. På grunn av netto utflytting ble altså befolkningsvekst snudd til folketap i de rurale delene av Karmsundområdet i perioden 1866–1875. Unntaket var Avaldsnes som hadde en vekst på snaut 14 prosent. Hva vet vi om hvor folk flyttet?

I 1865 var 645 av innbyggerne i Haugesund født i et av de tre prestegjeldene på Karmøy.

I løpet av de neste ti årene økte antallet, men den relative andelen gikk ned. Vi har sett at det var netto utflytting fra de fleste administrative enhetene i kjerneområdet på Sør-feltet etter 1870. Det har også vært antatt at mange utflyttere slo seg ned i Haugesund. Selv om det er registrert en økning i det tross alt beskjedne antallet innflyttere fra Skudenes herred og Skudeneshavn ladested, var det derfor overraskende at den relative andelen karmøybuer i Haugesund *sank* mellom 1865 og 1875. Byen trakk til seg innflyttere fra et stort omland, ikke minst østfra,⁵⁷ men at andelen innbyggere som var født på den «kriserammede» Karmøya relativt sett gikk ned, er uventet. Av tabell 1 gikk det frem at Skudenes herred hadde en nettoutflytting i perioden på 745 personer. Vi kan ikke si noe sikkert om hvor mange av disse som var født i Skudenes, men trekker vi fra de 82 født i Skudenes prestegjeld som bodde i Haugesund i 1875, står vi, som et tankeeksperiment, igjen med å skulle «gjøre rede for» hvor de resterende 663 tok veien.

Hvert femte *husholdningsoverhode* i Haugesund i 1865 kom fra Karmøy (tabell 2). Dette tallet hadde økt til litt flere enn hvert fjerde ti år seinere. Også dette var et overraskende resultat. Én forklaring kan være knyttet opp mot hvilke grupper som ble hardest rammet av krisen. For mange av de skadelidende som var «selvstendig næringsdrivende», kan Haugesund ha fremstått som et flyttemål der fremtidsutsiktene nettopp for deres nisje innenfor vårsildfisket, syntes mest lovende. Bl.a. som en følge av liberaliseringen av handelslovgivningen foregikk deler av denne virksomheten utenom byene. Vestlandsbøndene ble trukket inn i pengehusholdningen ikke bare som deltakende fiskere, men også som sildeførere, saltere og handelsmenn.⁵⁸ Silda dannet grunnlaget for en handelsvirksomhet der jakteiere i Sunnhordland og Ryfylke begynte som eksportører av sild på Østersjøen for egen

Figur 7: Nettoflytting 1866-1875. Utvalgte herreder/byer i Rogaland fylke. Absolutte tall. Tallgrunnlag: høyre kolonne i tabell 1.

regning og risiko.⁵⁹ Samtidig med at silda ble borte, forsvant grunnlaget for denne typen bygdebasert næringsvirksomhet. Vi kan tenke oss at mange av disse var yngre menn som ikke var etablert med familie eller som nyetablerte, tok med seg sine små husholdninger til Haugesund. Et slikt flyttemønster fra kjerneområdet for vårsildfisket ville bidra til å blåse opp andelen husholdningsoverhoder blant innflytterne i forhold til det totale antallet innflyttere. Mens 0,7 prosent av Stavangers befolkning i 1865 var født i et Karmøy-prestegjeld, var det tilsvarende tallet ti år seinere 1,3 prosent.⁶⁰ I forhold til Stavangers store befolkning var den relative andelen karmøybuer liten, men den var omtrent dobbelt så stor i 1875 som ti år tidligere. Stavanger var attraktiv i kraft av sin størrelse, men en kan

heller ikke se bort fra at opphøret i vårsildfisket var en medvirkende årsak til økningen. En oppsplitting av tallene kan delvis styrke denne antagelsen. Hvis utgangspunktet er at Skudenes herred og Kjøpervik-delen av Avaldsnes herred ble hardest rammet, så ser vi at økningen av innflyttingen til Stavanger mellom 1865 og 1875 var størst nettopp herfra.⁶¹ Andelen husholdningsoverhoder i Stavanger som var født på Karmøy, økte med en halv prosent fra 1866 til 1875 (tabell 3). Vi merker oss at i Stavanger som i Haugesund, var andelen husholdningsoverhoder født på Karmøy, klart høyere enn den andelen karmøybuene utgjorde av det totale innbyggertallet.

Med en økning i folketallet på nesten 14 prosent mellom 1866 og 1875 gikk utviklingen

Tabell 2: *Alle* innflyttere og *husholdningsoverhoder* i Haugesund i 1865 og 1875 født i prestegjeldene Torvastad, Avaldsnes, Skudenes og ladestedene Skudeneshavn og Kopervik. Abs. tall og prosent.

	Alle				Husholdningsoverhoder			
	1865		1875		1865		1875	
	Abs. tall N=3218	Prosent	Abs. tall N=4456	Prosent	Abs. tall N=608	Prosent	Abs. Tall N=868	Prosent
Torvastad	299	9,3	349	7,8	64	10,52	90	10,37
Avaldsnes	271	8,4	304	6,8	62	10,19	120	13,8
Skudenes	46	1,4	82	1,8	9	1,48	17	1,96
Skudenesh.	1	0	17	0,4	0	0	1	0,11
Kopervik	28	0,9	37	0,8	1	0,16	5	0,57
Sum	645	20	789	17,6	136	22,36	233	26,84

Kilde: <http://digitalarkivet.uib.no/> og SSB

i Avaldsnes mot strømmen i de rurale delene av Karmsundområdet (figur 5). Herredet lå strategisk plassert i forhold til vårsildfisket og ble også rammet av sammenbruddet i 1870. To forhold peker likevel mot at innbyggerne her var mindre avhengig av dette fisket. Også i Avaldsnes hadde deltakelsen i vårsildfisket ført til at jordbruket ble forsømt.⁶² Da fisket var slutt, kan det se ut som at en i større grad satset på jordbruk her enn lengre sør, men dette bildet er ikke entydig. For eksempel lå Torvastad og Skudenes langt fremme med nydyrking i 1870-årene.⁶³

Det andre forholdet som forklarer folketallsøkningen i Avaldsnes i tiåret 1866–1875, var at kopperverket på gården Visnes kom i drift i 1865. I 1875 utgjorde befolkningen ved «Vignæs Værk» tusen mennesker.⁶⁴ «Visnesbyen» vokste sterkt og var i 1891 med sine 1389 innbyggere, større enn byene Kopervik og Skudeneshavn, men mindre enn Haugesund.⁶⁵ Den lokale rekrutteringen til kopperverket økte etter åpningen i 1865. I 1875 var fjerdeparten av den mannlige arbeidsstokken født i Avaldsnes eller Torvastad. Kvinneandelen var enda høyere, mer

enn tredjedelen kom fra disse to prestegjeldene på Karmøy.⁶⁶ Noe overraskende ser det ut til at få fra Sør-Karmøy søkte seg til Visnes. I 1875 bodde bare to personer fra Skudenes-området i gruvesamfunnet.⁶⁷

USA

Å flytte, søke lykken andre steder i eget land eller i utlandet, var et grep folk til alle tider hadde tatt for å komme over kriser. I svartåret i vårsildfisket i 1839 var Eilert Sundt i Flekkefjord vitne til at fiskerne kom hjem uten sild.

Jeg sto på Bryggen engang og saa Folkene saaledes for 3die Gang gaa i Baadene og sætte sig til Aarene for at ro op imod en bidende Nordvest i Februar – og jeg saa dem, da de kom hjem efter forgjæves Reise. Nogle af netop denne Baads Mænd reiste til Amerika – og mange med dem.⁶⁸

Undersøkelser av sammenhenger mellom næringsmessige forhold og interne og eksterne flyttemønstre har hatt en sentral plass i migrasjonsforskningen like fra E. G. Ravesteins *Laws of Migration* fra 1885.⁶⁹ Harry Jerome m.fl.

Tabell 3: *Alle* innflyttere og *husholdningsoverhoder* i Stavanger i 1865 og 1875 født i prestegjeldene Torvastad, Avaldsnes, Skudenes og ladestedene Skudeneshavn og Kopervik Abs. tall og prosent.

	Alle				Husholdningsoverhoder			
	1865		1875		1865		1875	
	Abs. tall N=16646	Prosent	Abs. tall N=20288	Prosent	Abs. tall N=3509	Prosent	Abs. tall N=4095	Prosent
Torvastad	13	0,08	25	0,1	4	0,11	6	0,14
Avaldsnes	54	0,3	113	0,6	24	0,68	42	1,02
Skudenes	25	0,15	82	0,4	17	0,48	21	0,51
Skudenesh.	4	0,02	0	0	0	0	0	0
Kopervik	20	0,12	50	0,2	5	0,14	10	0,24
Sum	116	0,7	270	1,3	50	1,4	79	1,9

Kilde: <http://digitalarkivet.uib.no/> og SSB

utviklet teorien om *push og pull* i 1920-årene. Jerome viste at industriproduksjonen i USA var den viktigste pullfaktoren, mens befolkningsvekst og ledig arbeidskraft i Europa var den viktigste pushfaktoren. Basert på denne empirien formulerte han det berømte postulatet om at *the pull is stronger than the push*.⁷⁰

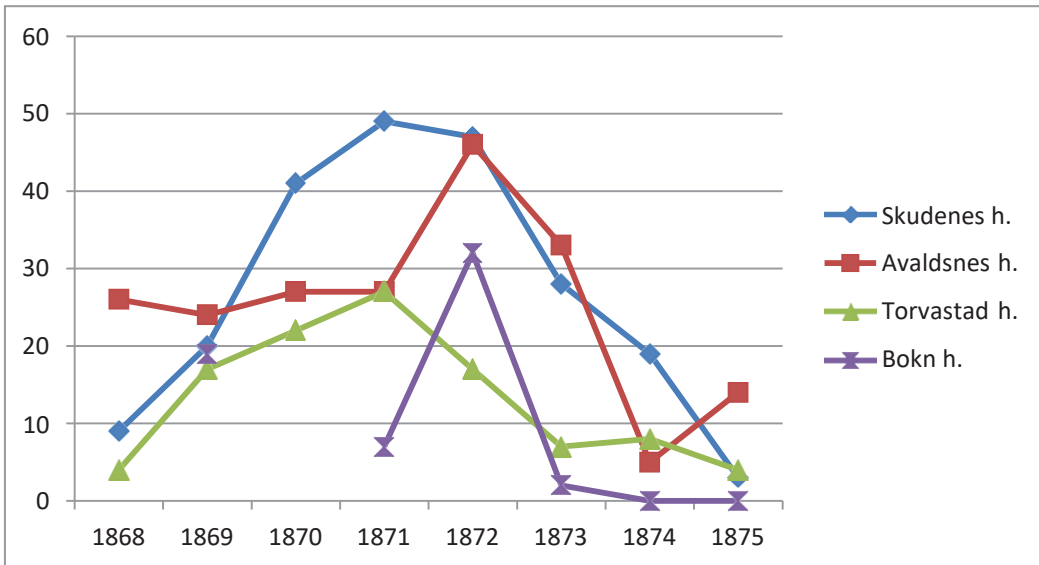
Utvandringsbølgen som tok til i 1900, er et klassisk eksempel på konjunkturstyrt og krisedrevet emigrasjon. Sommeren 1899 brøt høykonjunkturen sammen. I 1900 dro nesten 11000, i 1902 var tallet økt til 20000.⁷¹ Hele landet ble berørt, men økningen var størst i de to Agderfylkene og Rogaland.⁷² Når Semmingsen skal forklare hva som lå bak tallene, peker hun på at de stagnerende byene langs Sørlandskysten var verst rammet. Krisen i seilskipsfarten «[...]gir en stor del av forklaringen på denne stigningen.»⁷³ I den andre delen av forklaringen trekker Semmingsen inn pullfaktorene. Helt fra starten av utvandringen hadde nordmenn med kjennskap til sjø og fiske, funnet arbeidssjanser i Amerika, muligheter som ble ytterligere forsterket i forbindelse med konjunkturoppgangen

i USA fra begynnelsen av 1900-tallet.⁷⁴

I forhold til å vurdere utvandring som grep etter sammenbruddet i vårsildfisket i 1870, er det naturlig å rette oppmerksomheten mot befolkningsnedgangen på 3,5 prosent i Skudenes herred, som hadde vært i sentrum for vårsildfisket på Sør-feltet fra 1840-årene. Emigrasjonen var liten, men det var flere som dro i årene 1870–1873 sammenlignet med helt i begynnelsen og slutten av perioden 1868–1875 (figur 8). En sammenheng med krisen for vårsildfisket virker sannsynlig. Det er likevel overraskende at så få valgte denne løsningen.

I Skudenes var utvandrerrenten 5,7 i årene 1868–1875.⁷⁵ Til sammenligning var raten i perioden 1866–1875 for hele Rogaland 5,6. I Oppland fylke var raten 18,1. I forhold til folketallet var utvandringen fra fylkene Sogn og Fjordane, Telemark og Hedmark dobbelt så høy som fra Skudenes herred disse årene.⁷⁶ Dette viser at emigrasjon «fantas» som et alternativ for folk. I forhold til pushfaktoren «kollaps i vårsildfisket» ble denne muligheten lite benyttet.

I tiåret 1866–1875 utvandret i alt ca. 99 000

Figur 8: Utvandring fra bygdene 1868–1875. Skudenes herred, Avalsnes herred, Torvastad herred og Bokn herred. Absolutte tall. Tallgrunnlag: vedlegg 6.

fra bygdene i Norge. I løpet av perioden 1868–1875 kom 216 av disse fra Skudenes herred. I 1880-årene dreide det seg om langt høyere tall. Da var effekten av kollapsen i vårsildfisket trolig sterkt redusert, kanskje med unntak av i Skudeneshavn og Kopervik. To forhold kan forklare hvorfor det var slik. For det første: Til tross for at utvandringen fra Karmøy kom forholdsvis tidlig i gang, var omfanget lite frem til 1870-årene.⁷⁷ Selv om skipsfartsnæringen gjorde at mange var på farten, hadde Karmsundet i motsetning til Ryfylke og Dalane, liten tradisjon for utvandring.⁷⁸ Det rike sildefisket hadde i årevis gitt potensielle utvandrere et levebrød. Da krisen kom, var det ikke Amerika som først dukket opp som alternativ.

Manglende nettverk⁷⁹

Det andre forholdet er knyttet til pullfaktorene. Etter borgerkrigen fikk USA en konjunkturoppgang, men fra tidlig i 1870-årene pekte de økonomiske pilene nedover. Virkningen på

immigrasjonen fulgte umiddelbart.⁸⁰ Likevel betydde ikke dårlige tider at utvandringen fra Norge stoppet helt opp. Distrikter med lang tradisjon for og stort volum på utvandringen var langt mindre konjunkturvare enn distrikter som tradisjonelt hadde hatt liten utvandring. En viktig del av migrasjonsprosessen handler om nettverk som det tar tid å bygge opp.⁸¹ Mens «hele» de ytre delene av Rogaland var opptatt med å fiske sild, utvandret og etablerte bønder fra Oppland, Sogn og Fjordane, Telemark og Hedmark nettverk i USA. Disse nettverkene var intakt og fungerte som pullfaktorer også i nedgangstider.

Semmingsen beskriver hvordan utvandringslysten allerede i 1830–40 årene slo over fra Voss til Sogn. De samme utviklingslinjene med kontakten hjemover, særlig per brev, som utløsende faktor, kan følges på Østlandet der bl.a. Hallingdalsbygdene og Valdres ble hardt angrepet av «utvandringssyken».⁸² Nettverksbyggingen kom til uttrykk bl.a. ved at nykom-

merne slo seg ned der det bodde sambygdingene. Hvis de grunnla nye settlementer, gjorde de alt de kunne for å få flere til å komme etter. På den måten vokste det opp bygdesamfunn på prærien som beholdt et sterkt norsk preg.⁸³

Sune Åkerman deler opp det svenske oversjøiske migrasjonsmønsteret på 1800-tallet i fire faser: Introductory phase, Growth phase, Saturation phase og Regression phase.⁸⁴ Det kan pekes på flere faktorer som er viktige i den innledende fasen, men som ikke nødvendigvis har så stor betydning når det gjelder å opprettholde et mønster. Andre underliggende faktorer kan komme til underveis i migrasjonsforløpet og utvikle seg til å bli migrasjonsskapende i seg selv. «[...]migrant networks spread, institutions supporting transnational movements develop[...] The general thrust of these transformations is to make additional movements more likely, a process known as cumulative causation.»⁸⁵

Det er altså viktig å understreke betydningen av nettverk knyttet til ekstern migrasjon. Etter Åkermans inndeling vil det særlig gjelde i «growth phase». Migrantnettverk er forbindelser som knytter sammen migranter, tidligere migranter og fastboende i utreise- og innreiseområdet. Nettverkene er viktige fordi de kan bidra til å redusere kostnadene og risikoen og samtidig øke sjansene for gevinst ved migrasjon. Å være en del av et nettverk blir en form for sosial kapital av spesielt stor betydning i den første tiden. Da er for eksempel det å skaffe seg et sted å bo og lønnet arbeid, viktig.⁸⁶

Til tross for at forholdene lå til rette og at en skulle forventet økt utvandring av «sildefiskere» fra Karmsundområdet, skjedde det ikke. Manglende nettverk kombinert med økonomiske nedgangstider i USA fra begynnelsen av 1870-årene, dempet emigrasjonen derfra i større grad enn fra andre steder. Omfanget var beskjedent sammenlignet med de områdene i landet som sendte ut flest emigranter. Det er vanskelig å si

noe sikkert om det var en sammenheng mellom opphøret i vårsildfisket på Søra-feltet og den økte utvandringen i 1872–73. Det kan ikke utelukkes. Samtidig blir det vanskelig å forklare hvorfor så få dro i årene som fulgte. Da skulle en forventet at effekten av sammenbruddet i resurstilgangen, næringsnød og mangel på levebrød, var på det sterkeste.

Emigrasjonen fra byene

I hver femårsperiode mellom 1870 og 1960 var utvandringen målt i relative tall, størst fra byene.⁸⁷ Tallene for utvandringen fra byene i Rogaland 1868–1875 er gjengitt i vedlegg 6. Etter lave tall i begynnelsen av denne perioden var utvandringen fra Stavanger i 1871 og 1872 omtrent dobbelt så stor som landsgjennomsnittet.⁸⁸ Også fra Haugesund økte emigrasjonen i årene fra 1871 til 1873 til godt over snittet for byene i landet. De lave tallene for de to andre «sildebyene», Skudeneshavn og Kopervik, var overraskende.

Det er umulig å vurdere den rollen emigrasjonen fra byene spilte, uten å ta hensyn til etappeflyttingen. Området er lite utforsket.⁸⁹ Befolkningsveksten i byene var generert fra bygdene. Der bodde flertallet av befolkningen,⁹⁰ og der ble det meste av befolkningsoverskuddet skapt, selv om den naturlige befolkningsveksten målt i relative tall, var størst i byene etter 1866–1870.⁹¹ Flertallet av byborgerne hadde røttene sine på bygdene. Med hensyn til kartleggingen av etappeflytting, var det derfor avgjørende hvor lang tid det måtte gå før innflytteren skulle regnes som byborger.⁹² Det er nærliggende å anta at den registrerte økningen i emigrasjonen fra Haugesund i årene 1870–1873 og fra Stavanger i årene 1871 og 1872, også skyldtes mer etappeflytting som følge av innflytting fra det nære omlandet til Haugesund og fra hele Karmsundområdet til Stavanger, og at sammenbruddet i vårsildfisket i 1870 hadde vært én medvirkende årsak.

Konklusjon

Det var sterk befolkningsvekst i vårsildområdet på Vestlandet mellom 1815 og 1865. I perioden 1866–1875 flatet veksten noe ut i Rogaland, mens Sogn og Fjordane hadde nedgang i folketallet. I begge disse fylkene er den reduserte veksten koplet til kollapsen i vårsildfisket i 1870. Dette var tydeligst for Rogalands vedkommende. Resultatet ble *nedgang* i folketallet fra seks til 1,5 prosent i de ulike administrative enhetene av de rurale delene av Karmsundområdet. For første gang på flere tiår var det meste av kjerneområdet for vårsildfisket på *Søra-feltet*, preget av netto utflytting. Med unntak av i Haugesund og Avaldsnes forsvant hele fødselsoverskuddet i perioden 1866–1875.

Nordland fylke hadde også en sterk befolkningsvekst mellom 1815 og 1865, og her fortsatte veksten i tiåret 1866–1875. Det var sammenheng mellom vårsildfisket og befolkningsvekst i flere områder langs kysten av Vestlandet. Mye peker også mot at befolkningsveksten i Nordland mellom 1866 og 1875 dels var «sildedrevet».

Undersøkelsen har vist at det materielle næringsgrunnlaget som vårsilda representerte, var en forutsetning for vekst og etter hvert nedgang i folketall. De lokale eksemplene passer inn i et større bilde der svakere befolkningsvekst, dels nedgang i folketallet, kan brukes som «kriseindikator». Da vårsildfisket kollapset i områder der næringen var svært viktig, gikk folketallet tilbake eller veksten stagnerte. Der sildefisket så noenlunde ble opprettholdt eller i områder der storsildfisket kom i tillegg til eksisterende fiskerier, fortsatte den sterke befolkningsveksten. Eksemplene bekrefter neoklassisk økonomisk mikroteori der bl.a. bedre sysselsettingsmuligheter, kanskje også håp om større fortjeneste, får folk til å flytte til andre steder. Dette vil i særlig grad være tilfelle ved bortfall

av næringsgrunnlaget i lite utviklede samfunn som i Norge på 1800-tallet. Velferdsordninger og forsikringssystemer som kunne sikret de som ble rammet, fantes ikke. Flytting ble løsningen for enkeltpersoner og hele familier.

Hypotesen om at Haugesund og Stavanger var de viktigste flyttemålene, ble delvis bekreftet. Bl.a. viste en veldig lav heimfødingsprosent både i 1865 og 1875 at veksten i Haugesund hadde sitt grunnlag i en omfattende netto innflytting. Samtidig bekrefter den høye heimfødingsprosenten særlig for Skudeneshavn, men og for Skudenes herred, «skadevirkningen» da silda forsvant. En konsekvens var at Haugesund fikk en ung befolkning, som i neste omgang førte til at fødselsoverskuddet sto for tre fjerdedeler av veksten i folketallet. En del flyttet til Stavanger, der utviklingen var mye den samme som i Haugesund. Med den tradisjonelt tette forbindelsen til Karmsundområdet var det ventet at enda flere hadde flyttet over Boknafjorden. Det var noe overraskende at Avaldsnes herred hadde befolkningsvekst mellom 1866 og 1875 ettersom denne delen av Karmøya også var rammet av kollapsen i vårsildfisket. Gruvedriften på Visnes fra midten av 1860-årene ga nye levebrød. Sammen med en sterkere satsing på jordbruk kompenserte dette for det mislykkede vårsildfisket.

Etter gjeldende migrasjonsteori skulle en endring i de næringsmessige forutsetningene som opphøret av vårsildfisket innebar, ført til økt emigrasjon. En interessant historisk parallell er den konjunkturstyrte og krisedrevne emigrasjonsbølgen fra 1900. Det var noe overraskende at det ikke fant sted en tilsvarende utvikling fra dette området etter 1870. Emigrasjonsratene var lave sammenlignet med andre distrikter utenfor, dels og innenfor, Rogaland fylke. Noe av forklaringen kan knyttes til den konjunkturedgangen som rammet USAs økonomi fra begynnelsen av 1870-årene. Statistikken tyder på at

denne konjunkturedgangen i ulik grad har virket inn på emigrasjonen fra Norge. Områder som hadde hatt en omfattende emigrasjon over lang tid, ble lite berørt. Konjunkturedgangen stoppet ikke emigrasjonen fra distrikter i Oppland, Sogn og Fjordane, Telemark og Hedmark. Emigrantene herfra flyttet innenfor godt etablerte nettverk som i mindre grad lot seg påvirke av makroøkonomiske faktorer. For de fiskerne i Karmsundområdet som «plutselig» var uten sild, var situasjonen en annen. Dels manglet de emigrantnettverk, dels var de nettverkene de eventuelt kunne støttet seg på, svake. Da konjunkturedgangen kom i tillegg, ble emigrasjon et mindre attraktivt alternativ.

Det viser seg altså at emigrasjon spilte en underordnet rolle i undersøkelsesområdet også etter 1870. Omfanget økte riktignok noe, men det falt tilbake til det samme lave nivået allerede i 1874–75. Det altoverskyggende vårsildfisket hadde, til tross for sin ustadighet, i årtier erstattet emigrasjon som alternativ. Etter Åkeremans faseinndeling var Karmsundområdet ikke kommet ut av introduksjonsfasen da kollapsen inntraff. Så snart silda forsvant, økte nettverksbyggingen i USA. Fra tidlig i 1880-årene er området på full fart inn i vekstfasen med omfattende emigrasjon. Nettverkene bygges ut, og da de økonomiske pilene i USA fra slutten av 1870-årene igjen pekte oppover, plasserte emigrantene fra dette distriktet seg øverst på statistikken. Pullfaktorene er sterkere enn pushfaktorene. Mest avgjørende var likevel de etablerte emigrantnettverkene. Så lenge folk levde godt på rikelig med sild, var USA mindre interessant. Manglende nettverk kombinert med dårlige tider satte masseutvandringen fra Karmsundområdet på vent til 1880-årene.

Denne studien har vist at kollapsen i vårsildfisket i Karmsundområdet 1870 fikk konsekvenser for den demografiske utviklingen på flere måter. Netto utflytting fra de rurale områ-

dene førte til at en lang trend med dels betydelig befolkningsvekst ble brutt. Internflyttingen var dominerende. Haugesund var det mest populære flyttemålet. Den registrerte økningen i emigrasjonen ble kortvarig. Samtidig peker det frem mot den voldsomme utvandringen som ble et varemerke for Karmsundområdet fra 1880-årene og som har preget Karmsundområdet helt frem til våre dager.

Olav Tysdal

Førstelektor

Adr.: Inst. for kultur- og språkvitenskap
Universitetet i Stavanger
4036 Stavanger
E-post: olav.tysdal@uis.no

Noter

- 1 Østensjø 1958:233–234. I desember 1869 dukket det opp sildestimer av en karakter som besto av vårsild, feitsild og storsild, og som fikk betegnelsen «blandsild». Fangstene i sesongene 1870–1872 var små. En kan derfor si at i året 1870 sluttet den vårsildperioden som hadde begynt i 1808.
- 2 Solhaug 1977:338.
- 3 Ibid:346. Vea 2009:93–94.
- 4 Solhaug:354–355.
- 5 Ibid:356–357.
- 6 Ibid:348.
- 7 Ibid:370. I 1868 fikk man en meget omfattende og relativt pålitelig telling av deltakerne i vårsildfiskeriet.
- 8 Ibid:378–379. Det kommersielle fiskeriet brakte pengeinntekter som skapte endringer i livsvaner og levemåter.
- 9 Ibid:378. Langhelle 1987:380–381.
- 10 Fasting 1960:63. Selv om det åpnet seg nye ervervsmuligheter for de fleste i jordbruk, skipsfart og industri, var det utenfor all tvil at de som var i «smeltedigelen under omkastet», hadde en hard påkjenning.
- 11 Ibid:235–236.
- 12 Reinertsen 1915:54–56.
- 13 Langhelle 1987:345. Gamfiskerne var særlig ille ute fordi båtene var for små til at de kunne brukes i storsildfangst.
- 14 Østrem 2010:241.
- 15 Svendsen 1996:95.
- 16 Strøm 1888:163.

- 17 Fasting 1960:57–58.
- 18 Østensjø 1958:242. Omlegging fra vårsildfiske i hjemlige farvann til storsild- og fetsildfiske i Nord-Norge førte til større spesialisering i fiskerinæringen. Solhaug 1976:674. Solhaug peker på at selve det usikre og sykliske preget til vårsildinnsiget på Vestlandet kom til å virke utviklingsfremmende i en viss forstand, og stimulerte viljen til å finne på noe nytt og løsrive seg fra det hjemlige farvann når forholdene tilsa det. Østrem 2010:247 (Tysdal, O 2006, upublisertmanus).
- 19 Vea 2009:349.
- 20 C. No. 2. Amtmannsberetningen 1871–1875. A. Landdistrikterne:10. Fordi så mange av bygdebefolkningen som deltok i fisket, næringsmessig hadde flere bein å stå på, ble skadevirkningene ikke så store. «Fiskerne vare for en stor Del Jordeiere og havde almindelig, om end deres Brug til dels vare smaa, heri et Middel til at undgaa den mest overhængende Trang.»
- 21 Østrem 2010:287.
- 22 Sejersted 1978:97
- 23 Ibid:112.
- 24 Dyrvik 1987:321.
- 25 Etter fylkesgrensene slik de var per 1. januar 2002. Det er ikke tatt hensyn til endringer i geografisk inndeling etter 1800-tallet. Statistikken viser hovedtendensene i utviklingen for områdene.
- 26 Solhaug 1976:376. Sunde 1986:87. Backer 1965:164, tabell 91. I disse årene hadde fylket en utvandningsrate på 10,4 per 1000 middelfolkemengde, nest høyest i landet. Til sammenligning var raten i de andre fylkene i vårsilddistriktet hhv. 1,9 i Møre og Romsdal, 5,6 i Rogaland, 5,7 i Hordaland. I Nordland var raten 2,9.
- 27 Solhaug 1976:388–392. Jacobsen 1976:117.
- 28 Coldevin 1966: 225.
- 29 Coldevin 1955:43.
- 30 Statistikken dekker det geografiske området innenfor kommunegrensen slik den var per 1. januar 2002. Resultatet er derfor ikke umiddelbart overførbart til forholdene på 1800-tallet. Det nyttige i denne sammenhengen er å se på hovedtendensene.
- 31 Solhaug 1976:673. Østrem 2010:67–71.
- 32 Kolle 1989:5. Da silda sviktet, stoppet strømmen av innflyttere. Samtidig flyttet mange nykommere som hadde inntektene sine fra sildefisken.
- 33 Hole 1935:5.
- 34 Ibid:50. Da næringsgrunnlaget forsvant, måtte en søke etter alternativt sysselsetting, som for eksempel deltakelse i storsildfisket i Nordland.
- 35 Helgaas 1999:52.
- 36 Johansen 1999:158.
- 37 Asphaug (red.) 1997:23.
- 38 Ibid:51.
- 39 Solhaug 1976:356.
- 40 Rabben 1973:82–83.
- 41 Ibid: 105. Solhaug 1976:357.
- 42 Massey et al. September 1993: 433–435.
- 43 de Haas 2010:231
- 44 Massey et al. 1993:436.
- 45 Solhaug 1976:377.
- 46 Myhre 2006:277.
- 47 Myhre 1977:19, tabell 3.
- 48 Østensjø 1950:131.
- 49 Østensjø 1958:236. Befolkningsveksten var særlig sterk frem til 1870 med et årlig gjennomsnitt i tiåret 1856–1865 på ti prosent av middelfolkemengden, redusert til 4,4 prosent i femåret 1866–1870. Mellom 1866 og 1875 var den gjennomsnittlige veksten på 3,7 prosent per år. Pga. økt utflytting var den gjennomsnittlige tilvekstprosenten per år i perioden 1870–74 mye mindre enn den hadde vært i perioden 1866–69 og alle år inntil 1869.
- 50 Solhaug 1977:380. Langhelle 1987:344.
- 51 Myhre 1977:35, tabell 10.
- 52 Ibid:35, tabell 11. Haugesund ble bare «slått» av Hamar, 26 prosent, Lillehammer hadde 33 prosent. Ti år seinere var heimfødingsprosenten økt til 40. Det var ti prosent under snittet for byene i landet det året, og for øvrig omtrent den samme prosenten som en annen sterk innflytterby i distriktet, Sandnes. Tysdal 1990:156.
- 53 Solhaug 1977:371. Østrem 2010:67 og 80–81.
- 54 Tilly 1978:50–51. Tilly skiller mobilitet og migrasjon etter graden av oppbrudd fra hjemstedet. Det kan derfor dreie seg om en underregistrering i kildene som ikke fanget opp den delen av migrasjonsmønsteret som denne internflyttingen representerte.
- 55 Myhre 1977:34.
- 56 Dyrvik 1983:172. Reservasjonene gjelder bl.a. innflyttere født i området som vender tilbake uten at de identifiseres og innflyttere som døde mellom tellingene.
- 57 Østrem 2002:384–400.
- 58 Halleraker 1997:21–24.
- 59 Solhaug 1976:380.
- 60 Innflyttere fra Bokn sogn er ikke tatt med i dette materialet ettersom sognet skiftet tilhørighet fra Skudenes prestegjeld til Tysvær prestegjeld.
- 61 Tallene for Skudeneshavn bryter dette mønsteret. Null innflyttere i 1875 er mistenkelig og kan peke mot en mulig tellefeil ved at innflyttere født i Skudeneshavn,

- ikke ble skilt ut fra innflyttere født i Skudenes prestegjeld som Skudeneshavn tilhørte.
- 62 Langhelle 1987:373.
- 63 Ibid:375.
- 64 NOS *Folketellingen i Norge 1. januar 1875*, Tabel No. 7:45.
- 65 Østrem 2010:285.
- 66 Strøm 1888:311.
- 67 Østrem 2010:288.
- 68 Her etter Solhaug 1977:365.
- 69 Ravenstein 1885:198. I den første av lovene hevdet Ravenstein at majoriteten av migranter flytter en kort avstand. Dette til tross har langdistanseflyttingen alltid fått mest oppmerksomhet.
- 70 Jerome 1926.
- 71 Semmingsen 1950:360–361.
- 72 Backer 1965:165, tabell 91.
- 73 Semmingsen 1950:362 og 366. Slettan 1998:28–37.
- 74 Ibid:372–380.
- 75 De absolutte tallene fra Karmsundområdet som denne gjennomgangen bygger på, er lave. De relative tallene må derfor tolkes med forsiktighet.
- 76 Backer 1965:165.
- 77 Gjersvik 1984:115–126. Østrem 2010:78. Mellom 1846 og 1859 dro til sammen 375 personer fra alle de tre prestegjeldene på øya.
- 78 Det var for eksempel høy utvandring fra indre deler av Ryfylke før 1870. Solheim Pedersen, 1982:21–22. Næss 1984:104.
- 79 Massey 1999:44. Massey bruker betegnelsen *social capital*: «[...]Each act of migration creates social capital among people to whom the new migrant is related, thereby raising the odds of their migration.» (Massey et al.1987; Massey, Goldring, and Durand 1994). De fleste/alle former for migrasjon har en nettverkskomponent. Det betyr at migrasjonsmønstre skapes innenfor svake eller sterke nettverk av familie, slekt, naboer og bekjente. Også ved nærflytting spiller nettverk en rolle, men betydningen kan synes å være mest fremtredende i forbindelse med flytting over lengre avstander der migrantene har mindre kjennskap til og kontroll over «hva som venter dem», som for eksempel ved den oversjøiske emigrasjonen fra Norge på 1800- og 1900-tallet.
- 80 Semmingsen 1950:501–502.
- 81 Åkerman 1978:287–306. Tilly 1978:50–55. Tilly 1990:84–85. Page Moch 2003:16.
- 82 Semmingsen1941:86–90.
- 83 Ibid: 320–321.
- 84 Åkerman 1976:25–32.
- 85 Massey et al. 1993:448.
- 86 Massey et al. 1993: 448–449. Grunnlaget for deltakelse i nettverk kan være slektskap, vennskap eller at de det gjelder, kommer fra det samme lokalsamfunnet.
- 87 Backer 1965:164, tabell 90. Semmingsen 1950:194–196. Emigrantpopulasjonen fra byene var dessuten yrkes- og ervervsmessig mer sammensatt der personer sysselsatt med håndverksdrift og innen sjøfart, lossing og båtfart dominerte.
- 88 Semmingsen 1950:78. Semmingsen hevder generelt at nedgangen i vårsildfisket hadde en viss betydning for utvandringen fra Vestlandet. Mens tallene for Østlandet gikk til dels kraftig ned etter 1869, hadde bygdene på Vestlandet praktisk talt like stor og til dels større utvandring fra 1870 og et par år utover, og i Stavanger var utvandringen i rask vekst de samme årene. Denne studien bekrefter stort sett fremstillingen til Semmingsen.
- 89 Fem studier skal nevnes: Nilsson 1970. Semmingsen 1971. Engelsen 1985. Neerland Soleim 1998. Ree 2003.
- 90 Myhre 1977:19. I 1875 bodde 75 prosent av befolkningen i Norge på bygdene, i Rogaland 68 prosent.
- 91 Ibid:29.
- 92 Ree 2003:11. Ettersom vi ikke har persondata om emigrantene fra byene i denne studien, skal spørsmålet ikke drøftes her.

Litteraturliste

- Asphaug, A. (red.) 1997: *Næringsvegane i Sund og Austevoll 1866–1890*.
- Backer, J.E. 1965: *Ekteskap, fødsler og vandringer i Norge 1856–1960*. Samfunnsøkonomiske studier 13, SSB.
- C. No. 2. Amtmannsberetningen 1871–1875. A. Landdistrikterne:10.
- Coldevin, A. 1955: *Mo prestegjeld etter 1850*.
- Coldevin, A. 1966: *Bodø by 1816–1966*.
- de Haas, H. 2010: «Migration and Development: A Theoretical Perspective» i *International Migration Review*, Volume 44, Number 1, 2010.
- DeWind, J. (red.), *The Handbook of International Migration: The American Experience*.
- Dyrvik, S. 1983: *Historisk demografi*.
- Dyrvik, S. og Kolle, N. (red.) 1986: *Eit blidare tilvere? Drivkrefter og motiv i den tidlegaste utvandringa frå Hordaland og Sogn og Fjordane*.

- Dyrvik, S. 1987: «Befolkningsutviklinga 1825–1875» i Hovland, E og Næss, H E (red.) *Fra Vistehola til Ekofisk. Rogaland gjennom tidene*, bd. I.
- Engelsen, K.M. 1985: *Utvandringen fra Bergen til Amerika 1874–1890*, Hovedfagsoppgave i historie, UiB.
- Fasting, K.. 1960: *Vintersildsoga. Sild og samfunn gjennom 100 år*.
- Gjersvik, M. 1984: *De som dro fra Karmøy til Amerika*.
- Halleraker, S. 1997: *En munter travelhet. Salterivirksomhøten i Sveio og Bømlo under det store vårsildfiskeriet (1808 til 1870)*, Hovedoppgave i historie, UiB.
- Helgaas, B. 1999: *Byen ved Havet. Florø og fiskerinæringa 1860–1910*, Hovedoppgåve i historie, UiB.
- Hole, E.M. 1935: *Florø gjennom 75 år. En utsikt over byens historie 1860–1935*.
- Hovland, E. og Næss, H.E. (red.) *Fra Vistehola til Ekofisk. Rogaland gjennom tidene*, 1987.
- Jacobsen, K. 1976: «Emner fra Nordland» i *Trekk fra Nord-Norges historie*, Niemi, E., Brox, O., Hætta, O.M., Eriksen, H.K..
- Jerome, H. 1926: *Migration and Business Cycles* i National Bureau of Economic Research, Inc.
- Johansen, K.E. 1999: «Strilesamfunn i oppbrot 1865–1914» i Døssland, A og Johansen, K E *Strilesoga. Nord- og Midhordland gjennom tidene*.
- Kolle, N. 1989: *Eitøysamfunn i omforming. Bygdehistoria frå ikr. 1850 til 1945*.
- Langhelle, S.I. 1987: «Oppsving i næringane ved sida av jordbruket» i Hovland, E og Næss, H E (red.), *Fra Vistehola til Ekofisk. Rogaland gjennom tidene*, bd. I.
- Massey D.S. et al. 1993: «Theories of International Migration: A Review and Appraisal» i *Population and Development Review*, Vol. 19, No. 3, September 1993.
- Massey, D.S. 1999: «Why Does Immigration Occur? A Theoretical Synthesis» i Hirschman, C, Kasinitz, P,
- Myhre, J.E. 1977: «Urbaniseringen i Norge i industrialiseringens første fase ca. 1850–1914» i Authén Blom, G (red.) *Urbaniseringsprosessen i Norden 3.Det XVII. nordiske historikermøte i Trondheim 1977*.
- Myhre, J.E. 2006: «Byene som redskaper for samfunnsbygging og arenaer for modernisering» i Helle, K, Eliassen, F.E., Myhre, J.E., Stugu, O.S., *Norskbyhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år..*
- Neerland Soleim, M. 1998: *Emigrasjon og etnisitet. Utvandringa fra Vaadsø til Amerika 1860–1914*, Hovedoppgave i historie, UiT.
- Nilsson, F. 1970: *Emigrationen från Stockholm till Nordamerika 1880–1893 – en studie i urban utvandring*.
- NOS, *Folketællingen i Norge 1. januar 1875*.
- Næss, H.E. 1984: *Utvandringen fra Rogaland til Amerika*. Lokalhistorisk årbok for Rogaland.
- Page Moch, L. 2003: *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650*.
- Rabben, B. 1973: *Herøyboka. Bygdesoga II*.
- Ravenstein, E.G. 1885: «The Laws of Migration» i *Journal of the Royal Statistical Society*, Vol. XLVIII.
- Ree, I. 2003: *Utvandrara frå Stavanger 1903 og 1913. En studie i urban migrasjon*, Hovudfagsoppgåve i historie, UiO.
- Reinertsen, P. 1915: *Utenfor og i fængselet. Træk fra mitt liv*.
- Sejersted, F. 1978: «Den vanskelige frihet 1815–1851» i Mykland, K (red.) *Norges historie*, bd. 10.
- Semmingsen, I. 1941: *Veien mot vest. Utvandringen fra Norge til Amerika 1825–1865*.
- Semmingsen, I. 1950: *Veien mot vest, annen del. Utvandringen fra Norge 1865–1915*.
- Semmingsen, I. 1971: *Family Emigration from Bergen, 1874–92. Some Preliminary results of a Statistical Study*, Americana Norvegica, III.
- Slettan, B. 1998: *Agders historie 1840–1920*.
- Solhaug, T. 1977: *De norske fiskeriers historie 1815–1880*, 1977:338.
- Solheim Pedersen, E. 1982: *Tre bygdesamfunn rundt heia. Befolkningsmessige, økonomiske og sosiale forhold i Valle, Suldal og Hjelmeland 1800–1900*, AmS-skrifter 8.

- Strøm, B. 1888: *Topografisk-statistisk beskrivelse over Rogaland fylke.*
- Sunde, R. 1986: «Den tidlege utvandringa frå Vik i Sogn» i Dyrvik, S og Kolle, N (red.) *Eit bli-dare tilvere? Drivkrefter og motio i den tidlegaste utvandringa frå Hordaland og Sogn og Fjordane.*
- Svensden, R. 1996: *Fra husklynge til by. Skudeneshavn 1835–1875.*
- Tilly, C. 1978: «Migration in Modern European History» i McNeill W H og Adams R S (red.) *Human Migration. Patterns and Policies.*
- Tilly, C. 1978: «Migration in Modern European History» i McNeill, W H og Adams, R (red.) *Human Migration: Patterns and Policies.*
- Tilly, C. 1990: «Transplanted Networks» i Yans-McLaughlin, V (red.) *Migration Reconsidered. History, Sociology, and Politics.*
- Tysdal, O. 1990: *Befolkningsutviklingen i Sandnes og deler av Høyland 1801–1875, Hovedoppgave i historie, UiB.*
- Veia, J. 2009: *To kulturer. En sammenlignende undersøkelse av det Vestnorske og Nordnorske kystsamfunnet med hovedvekt på det 19. og 20. århundret.*
- Østensjø, R. 1950: *En by blir til.*
- Østensjø, R. 1958: *Haugesund 1835–1895, bd. I.*
- Østrem, N.O. 2002: *Utvandrarkultur. Ei migrasjons-historisk undersøkning av Skjold prestegjeld 1837–1914.* Dr.art.-avhandling, Institutt for historie, Det samfunnsvitenskapelige fakultet, UiT.
- Østrem, N.O. 2010: *Karmøys historie – mot havet du deg vender. Fra 1800 til 1900.*
- Åkerman, S. 1976: «Theories and Methods of Migration Research» i Rundblom, H og Norman, H (red.) *From Sweden to America. A History of the Migration.*
- Åkerman, S. 1978: «Towards an Understanding of Emigrational Processes» i W.H. McNeill, W H og Adams, R (red.) *Human Migration: Pattern and Policies.*

Vedlegg

Vedlegg 1: Folketall og prosentvis vekst mellom tellingene i Rogaland, Hordaland, Sogn og Fjordane, Møre og Romsdal, Nordland. 1815, 1825, 1835, 1845, 1855, 1865 og 1875										
Fylke										
Folke-	Rogaland		Hordaland		Sogn og Fjordane		Møre og Romsdal		Nordland	
telling	Antall	Prosent	Antall	Prosent	Antall	Prosent	Antall	Prosent	Antall	Prosent
1815	47394	0	80689	0	55825	0	56452	0	44262*	0
1825	57656	22	94132	17	63787	14	63871	13	53465	21
1835	68026	44	106719	32	70775	27	75502	34	59458	34
1845	80223	69	114973	42	77977	40	81313	44	66296	50
1855	93903	98	126908	57	81495	46	90282	60	77499	75
1865	107364	126	138604	71	86801	55	104361	85	89536	102
1875	116090	145	153256	90	86107	54	116780	107	103222	133

Kilde: SSB, Folke og bustadteljing 2001. Folkemengden gitt opp i samsvar med fylkesgrensene per 1. januar 2002. Folkemengden fra 1815 til 1875 er beregnet av SSD. *fra RHD

Vedlegg 2: Folketall og prosentvis vekst mellom tellingene 1815-1875 i Karmøy, Bømlo, Austevoll, Flora, Herøy, Vefsn og Bodø.

År	Karmøy		Bømlo		Austevoll		Flora		Herøy		Vefsn		Bodø	
	Ant.	%	Ant.	%	Ant.	%	Ant.	%	Ant.	%	Ant.	%	Ant.	%
1815	5097	0	2102	0	1574	0	2303	0	1193	0	2623*	0	2679*	0
1825	6232	22	2538	21	1770	12	2673	16	1377	15	2640	1	2766	3
1835	7530	48	2973	41	2101	33	2909	26	1648	38	2872	9	2969	11
1845	9690	90	3447	64	2222	41	3431	49	1795	50	3220	23	3133	17
1855	10773	111	4203	100	2493	58	3955	72	2009	68	3922	50	3526	32
1865	12297	141	4455	112	2698	71	4980	116	2383	100	4443	69	4195	57
1875	12962	154	4447	111	2856	81	5018	118	2785	133	5188	98	5476	104

Kilde: SSB, Folke og bustadteljing 2001. Folkemengden er gitt opp i forhold til kommunegrensene per 1. juli 2002. Folkemengden 1815-1875 beregnet av NSD. *Snittet 1801-1825.

Vedlegg 3: Nettoflytting i prostiene og Rogaland i tiårsperioder 1815-1875. Absolutte tall.

	Dalane	Jæren	Stavanger med byen	Ryfylke	Karmsund
1816-1825	73	-97	1835	555	262
1826-1835	-149	-122	1233	-608	142
1836-1845	-1001	-527	3365	-793	906
1846-1855	-1297	-581	3516	-1518	284
1856-1865	-1440	-1074	3835	3288	1080
1866-1875	-1731	-904	-187	-3280	-1197

Kilde: Dyrvik 1987:328, tabell 2.

Vedlegg 4: Folketall 1866 og 1875, menn, kvinner og sum, utvalgte herreder og byer i Rogaland fylke. Absolutte tall og endring i prosent fra 1866 til 1875

Sted:	1866			1875*			+/- i prosent 1866 – 1875		
	menn	kvinner	sum	menn	kvinner	sum	menn	kvinner	sum
Skudenes herred	2400	2357	4757	2319	2366	4685	-3,4	0,4	-1,5
Avaldsnes herred**	2355	2380	4735	2660	2722	5382	13	14,3	13,7
Torvastad herred	1856	1818	3674	1778	1805	3583	-4,2	-0,7	-2,5
Bokn herred	531	531	1062	498	499	997	-6,2	-6	-6,1
Rennesøy herred	1207	1245	2452	1129	1272	2401	-6,5	2,2	-2,1
Hetland herred***	2554	2522	5076	2975	3040	6015	16,5	21	18
Håland herred	1389	1433	2822	1503	1574	3077	8,2	9,8	9
Skudeneshavn	617	592	1209	657	660	1317	6,5	11,5	8,9
Haugesund	1625	1596	3221	2199	2222	4421	35	39	37,2
Kopervik	355	382	737	422	431	853	18,8	12,8	15,7
Stavanger***	8072	8575	16647	9693	10595	20288	20	23,6	21,9
Sandnes	495	505	1000	784	723	1507	58	43	50,7

Kilde: SSB. *hjemmehørende folkemengde **Mistet Kopervik, strandsted i 1865.***Utvidelse 1867 på bekestning av Hetland herred

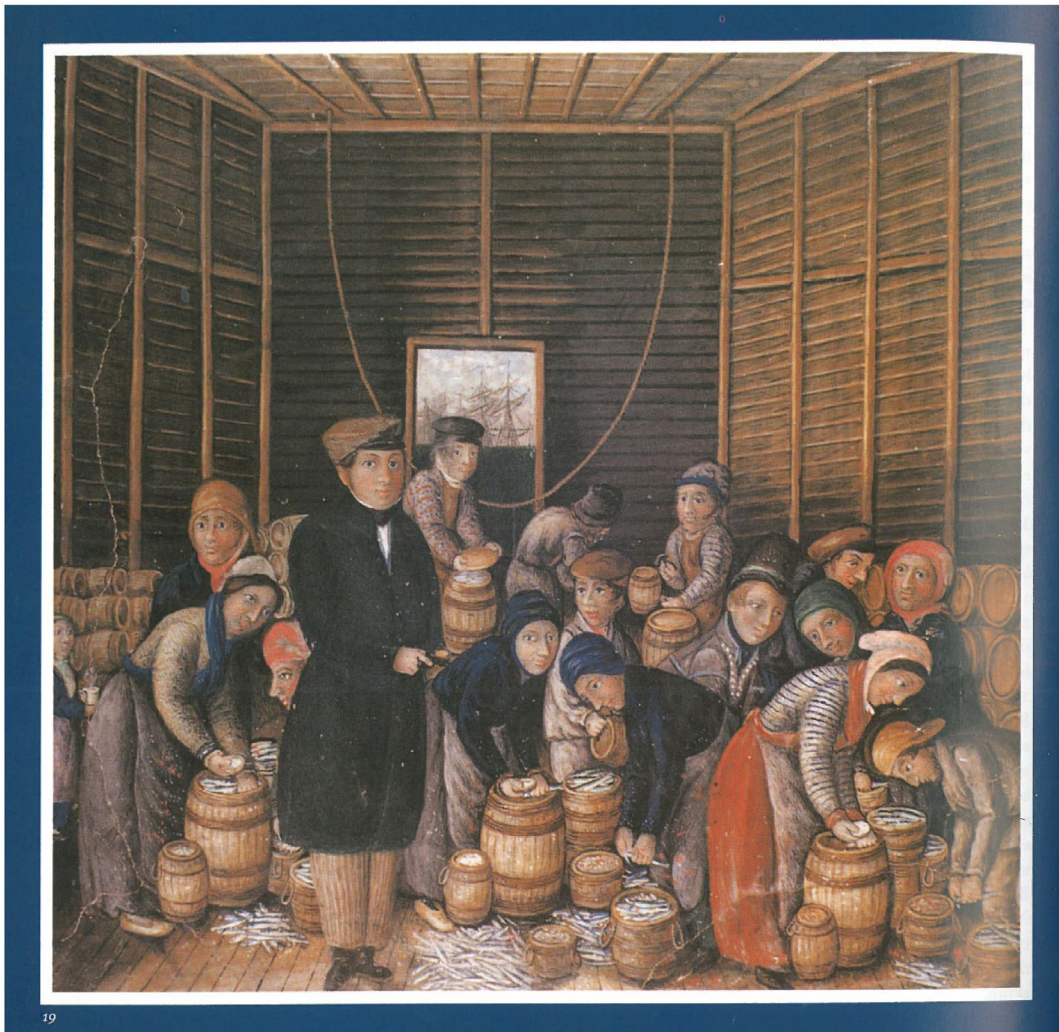
Vedlegg 5: Fødested i 1865 og 1875 for befolkningen i Skudenes herred, Bokn herred, Skudeneshavn og Haugesund. Absolutte tall. Prosent heimfødingar.												
		Fødested										
Kommune	Folketal		Hjem-kommunen		Annet norsk herred		Annen norsk by		Utlandet		Prosent heimfødingar	
	1865	1875	1865	1875	1865	1875	1865	1875	1865	1875	1865	1875
Skudenes h.	4757	4879*	4357	4514	352	295	47	70	1	0	91,6	92,5
Bokn herred	1062	1009*	903	829	152	171	6	9	1	0	85	82,3
Skudeneshavn	1209	1317	881	806	214	408	111	100	3	3	73	61
Haugesund	3221	4456*	1106	1793	1060	2227	347	420	7	16	34,3	40,2
*Innbyggertall fra SSB i 1875: Skudenes herred 4685, Bokn 997, Haugesund 4421												
Kilde: http://digitalarkivet.uib.no og http://www.ssb.no/befolkning/ . Statsarkivet i Stavanger: 1875-tellingen for Skudeneshavn ladested												

Vedlegg 6: Utvandring 1868-1875. Utvalgte herreder og byer i Rogaland fylke. Absolutte tall.									
	1868	1869	1870	1871	1872	1873	1874	1875	
Skudenes herred	9	20	41	49	47	28	19	3	
Avaldsnes herred	26	24	27	27	46	33	5	14	
Torvastad herred	4	17	22	27	17	7	8	4	
Bokn herred		19		7	32	2	0	0	
Rennesøy herred	3	10	104	0	18	65	10	43	
Hetland herred	7	22	32	40	49	44	17	13	
Håland herred	0	7	19	10	5	1	0	0	
Skudeneshavn	3	0	0	13	7	0	2	0	
Haugesund	9	9	40	44	45	50	16	4	
Kopervik	0	0	0	5	2	1	0	2	
Stavanger	3	13	128	279	293	133	68	42	
Sandnes	0	0	0	2	18	1	5	0	
Kilde: SSB.									

Studie 2

SOCIOLOGY | RESEARCH ARTICLE

Population figures, gender distribution, patterns of settlement and migration in area of the Karmsund strait and Stavanger in the second half of the nineteenth century

Olav Tysdal

Cogent Social Sciences (2017), 3: 1275950

Received: 09 August 2016
Accepted: 14 December 2016
Published: 12 January 2017

*Corresponding author: Olav Tysdal,
Faculty of Arts and Education,
Department of Cultural Studies and
Languages, University of Stavanger,
Lervigbrygga 186, Stavanger 4014,
Norway
E-mail: olav.tysdal@uis.no

Reviewing editor:
Jamie Halsall, University of
Huddersfield, UK

Additional information is available at
the end of the article

SOCIOLOGY | RESEARCH ARTICLE

Population figures, gender distribution, patterns of settlement and migration in area of the Karmsund strait and Stavanger in the second half of the nineteenth century

Olav Tysdal^{1*}

Abstract: This paper concerns population development in the coastal districts near Stavanger County (from 1919, the County of Rogaland) in the second half of the nineteenth century. Its objective is to throw light on relationships between population patterns and the development of commerce: the search for a livelihood being a primary motivating factor in people's choices of where to live. The study seeks to provide clear answers to questions relating to population developments in the area studied here. The collapse of spring herring fishing early in the 1870s and the crisis that struck the shipping industry in the 1880s had—both separately and together—serious consequences for population development in the areas around the Karmsund strait and Stavanger. Strong population growth came to an end. Emigration, which was sensitive to business cycles, grew substantially, bringing population growth to a virtual halt and simultaneously affecting its structure. Both internal migration and emigration from the country changed the pattern of settlement in Norway.

Olav Tysdal

ABOUT THE AUTHOR

Olav Tysdal (b. 1951) Historian. Candidatus philologiae, University of Bergen, 1990. Since 1992 assistant professor at Stavanger University College/University of Stavanger, Faculty of Arts and Education, Department of Cultural studies and languages. Bibliographical note: "The dissolution of the union between Norway and Sweden and the Scandinavian Americans," *Scandinavian Studies*, Summer 2007, Vol. 79, No. 2, pp. 167–196; *Sandneshistorien. Fra husklynge ... til stor by* [The history of Sandnes. From village ... to great town], E. Hovland and G. Nerheim (Eds.), Vol. 1 (Chap. 1: "Gand," Chap. 9: "Sandnes tar fatt" ["Sandnes get started"] and Chap. 10: "Alt eller ingenting" ["All or nothing"]), Vol. 2 (Chap. 2 "Befolkningsmagneten" ["The population magnet"] and Chap. 7: "Innvanderbyen" ["The immigrant city"]), total 183 pp., Fagbokforlaget, Bergen, 2010; "Demografiske konsekvenser etter kollapsen i vårsildfisket i 1870" ["Demographic consequences after the spring herring industry collap in 1870"], *HEIMEN*, nr. 1, 2013.

PUBLIC INTEREST STATEMENT

Norway's west coast in the second half of the nineteenth century: demographic consequences of the collapse of the herring and shipping industries. Primary determiners of strong population growth, gender distribution and patterns of settlement. The influence of business cycles. Can short distance migration aid our understanding of emigration from Norway to the US? This study aims to throw light on relationships between population development and economic crises in the area around Karmsund strait and Stavanger, Norway in the 1870s and 1880s. Its main findings are: the end of strong population growth in the area coincided with a substantial rise in emigration, affecting the region's population structure. Both internal migration and emigration changed local patterns of settlement. The study supports the thesis that the search for a secure livelihood is a primary motivating factor in people's choices of where to live, and that "Migration is a fundamental human activity" (Daniels, 1991, p. 3).

Subjects: Sociology of the Family; Sociology of Work & Industry; Historical Sociology; Urban History; Urban Sociology - Urban Studies; Modern History 1750-1945; Urban History

Keywords: economic crises; population figures; gender distribution; patterns of settlement; migration; emigration; Norway

1. Introduction

The lives of millions of Europeans were changed in the course of the nineteenth century. Developments in commerce—people's sources of income—were marked by substantial growth in secondary and tertiary sectors and a consequent decline in primary ones. This has been called “[...] the path from primary to secondary to tertiary civilization” (Bade, 2003, pp. 33–35). Agriculture, which employed most people, was gradually reformed and modernized. With the growth of population in the nineteenth and early twentieth centuries, the absolute number of those working in rural and agricultural spheres also grew, while the proportion of the total laborforce had already started to decline. Traditional manual manufacturing (proto-industry) disappeared in many areas. Textile factories took over from domestic manufacturing, in some regions as early as the late eighteenth and early nineteenth centuries. In others, this was not until the second half of the nineteenth century. In both small and large towns, modern factory production became dominant, leading to a considerable increase in the size and number of towns. Net rural-urban migration played an important role in what was a complex process, marked by movement between towns and rural communities and an underlying growth of the rural population. The European path from an agrarian to an industrial society was characterized by a wide diversity of economic, population and migratory developments. “In rural regions with heavy population growth and insufficient job opportunities, a wide range of labour migrations expanded in the early modern age, and especially since the mid-eighteenth century” (Bade, 2003, p. 6).

In this paper, I will discuss these processes in the context of nineteenth century Norway: at a local, regional and national level. The main objective of the study is to map population development in the coastal districts in and near Stavanger County in the second half of the nineteenth century. My aim is to throw light on connections between population and economic development, with “the pursuit of a livelihood” as an important factor in people's choice of where to settle. Transitions in trade and industry throughout the country towards the end of the nineteenth century had a major impact on patterns of employment. Industry, craft and commerce began to attract increasingly large numbers of people. The numbers of people employed in agriculture and fishing declined in absolute and relative terms. “The shift in employment was a significant cause of emigration from rural communities to the towns [...]. At the same time, both rural and urban populations were affected by migration to and from abroad” (Backer, 1965, p. 199).

The units for analysis used in this study are population development, population structure with an emphasis on gender distribution, as well as changes in settlement patterns, especially those related to internal and external migration. After the decade 1830–1840, population growth in the area being studied was markedly higher than the average growth for the country as a whole. This applies both to the rural and urban areas of the region. A further aim of this study is to map the relative numbers of males and females involved in these processes. Of all the demographic phenomena that marked the nineteenth century, it was migration that had the most evident consequences. Internal migration brought about changes in settlement patterns. As already indicated the numbers of people in the countryside decreased compared to those living in the towns. Developments in the area of the Karmsund strait and that around Stavanger were no exception: rather the contrary. At the same time as the herring industry was enjoying a boom, there occurred a sharp increase in the number of conurbations that the Norwegian parliament had given formal town status. Compared to many other parts of Norway, emigration from the region being studied was of relatively minor importance before the start of the 1880s. However, at this point the picture was radically transformed. Many of the victims of the crisis in the fisheries and shipping extended the geographical scope of their “search for a living” to the other side of the Atlantic. This study takes a closer look at that process. Its aim is

Figure 1. Stavanger County/ Sørø-felt showing the Boknafjord in the centre. To the north of that is the Karmsund strait, and the Stavanger area is south of the Boknafjord.

to confirm or refute the hypothesis that economic decline in the area initially caused migration from rural areas to the towns leading to a steady growth of emigration to the USA at a second stage.

The geographical area covered by this study is the part of Norway's south-western coast that was known as the *Southern district (Sørø-feltet)* during the spring herring period (Østensjø, 1963, p. 144; Solhaug, 1976, p. 346).¹ It included the Karmsund strait and the north of Jæren, the coastal region to the west and south of Stavanger (Figure 1). Sometimes spring herring fishing in this area would attract huge numbers of fishermen. In those parts where the fishing activity was most intense, the percentage of the male population between 15 and 60 who crewed the fishing boats could be as high as 80–90. In addition to the fishing itself, processing and trading in the fish catches gave livelihoods to many more people (Langhelle, 1987, pp. 336–340; Solhaug, 1976, p. 371).

In the text, the expression “Karmsund strait and Stavanger Area” refers precisely to the area being studied here. It encompasses the market town of Haugesund, all of today's Karmøy municipality, part of which lies on the mainland to the east of Karmsund strait, and the rural municipalities of Bokn and Rennesøy, the market town of Stavanger with its nearest environs, i.e. the rural municipalities of Hetland and Håland and the small staple port of Sandnes in the rural municipality of Høyland.² It was considered important to include both rural and urban areas including those formally designated as towns, (small ports, staple towns and market towns).

The terms Boknafjord N and Boknafjord S are used to apply to the *rural* areas to the north and the south of the Boknafjord respectively, whereas the towns, with the exception of Skudeneshavn and Kopervik, are treated separately.

2. Herring and shipping

The following two paragraphs present a brief economic and demographic backdrop against which the study's findings can be assessed.

Population growth throughout the nineteenth century led to an increase in the number of people seeking employment. Most people had had to find work in the primary sectors: agriculture, forestry and fishing. Agricultural production increased, as did the numbers of employees in that sector. This increase persisted until the middle of the century but the proportion of the population who earned their livelihoods in agriculture sank from 85% in 1801 to less than 60% in 1875. The fishing sector also expanded in the nineteenth century: cod fishing off the coast of Sunnmøre and north of there and spring herring fishing on the south and west coasts. This expansion resulted from a natural

surge in the quantity of available fish, combined with increased recruitment to the fishing fleets. Catches mostly went for export, which improved the Norwegian balance of trade in the 1860s. Roughly 90,000 men participated in the large seasonal fishing catches (Helle, Dyrvik, Hovland, & Grønlie, 2013, pp. 213–215; Østensjø, 1963, pp. 147–148).

The Norwegian economy grew appreciably in the 1840s. In both agriculture and fishing, this growth varied according to natural fluctuations and local conditions. Every fish that was landed in Norway had to be cleaned by hand, one at a time, by people who worked in warehouses, boathouses, packing stations and salting houses. The number of salting-houses in the Southern district had risen from 521 in 1840 to 816 fifteen years later. Only 94 of these were owned by townspeople (Østensjø, 1963, p. 149). About 10,000 people, mostly women, were employed on land to process herring when fishing was in full swing. In the course of the nineteenth century, the fishing communities along the fairway exported an increasing proportion of the catches on their own ships to markets in the Baltic and around the Skagerak. Not only fishermen, processors and exporters, made money on the spring herring. In 1854, about two thousand buyers and skippers employing more than 500 so-called “fish-transport vessels”. They were busily engaged in transporting herring from the fishing area in the Southern district to the salting-houses in and around the towns (Østensjø, 1963, p. 150).³

From the mid 1820s there took place an uninterrupted period of growth for shipping, which was closely tied to the country’s foreign trade. One country after another abandoned protection of its own shipping, new markets were opened to unfettered competition, and international trade grew dramatically. Norwegian ship-owners took advantage of these developments. This expansion relied on technology that these ship-owners were familiar with: wooden ships and sails, and was concentrated along the coast from Bergen to Christiania (modern Oslo). In 1878, Norway had the world’s third largest merchant fleet (Helle et al., 2013, pp. 215–216).

Between 1850 and 1875, Norway’s merchant sailing fleet was larger than it had ever been. Much of this expansion was centred in the south of the country, however, Bergen, Stavanger County, Vestfold and Østfold contributed a lot to this maritime activity. The craftsmen who built vessels for Norwegian ship-owners continuously achieved greater speeds. While their use of sails gave Norwegian shipping a conservative image abroad, many ship-owners’ preference for sail was part of a strategically calculated choice: traditional technology was more profitable. However, competition was intense. This led to overinvestment, excess capacity and declining rates. International economic decline in 1875 spread rapidly to Norway. By 1878, the heyday of Norwegian maritime activity was at an end and gave way to economic stagnation.

Besides agriculture, fishing was the most important occupation in the districts of Karmsund and Stavanger. The effects on agriculture were both positive and negative. Where fishing had become a primary occupation, agriculture was to some extent neglected. In neighbouring areas at the same time, it was stimulated. Fishing enabled farmers to buy their own farm were they had previously been tenants (Østensjø, 1963, p. 152). An expanding urban population created favourable conditions for increased commercial agricultural production. This is a small-scale Norwegian parallel to international developments in which substantial urbanisation in the nineteenth century led to increased demand for labour-intensive products such as potatoes and milk, and increased the attraction of agricultural land near the largest conurbations (Bade, 2003, p. 59; Hohenberg & Hollen Lees, 1996, p. 177; Seip, 1997, p. 94; Try, 1979, pp. 272–275).

A relevant question is why did the herring disappear? Probably it had do with altered grazing pattern (Østrem, 2010, p. 241; Solhaug, 1976, pp. 351–353). Identifying the long term commercial consequences of the disappearance would require extensive investigation. However, one result was that it was more difficult to earn a livelihood by combining farming with fishing. Fewer households could rely on both. The collapse of herring fisheries around 1870 was the first stage in the process that was to lead to the disappearance of the traditional farmer-fisherman in the western area of Norway known as “Vestlandet” (Vea, 2009, p. 335). Traditional practice in which fishing was open to

all-comers gradually gave way to an industry dominated by professional fishermen. “Seine fishers began to take part in other and more distant fishing, specialising more and earning more than ever before” (Østensjø, 1963, pp. 153–154). The disappearance of spring herring from local waters made it necessary to fish elsewhere, for example, for larger herring off the coast of Nordland, or off Iceland. This, in turn, meant being away from home and farm for substantial periods, with all the inconveniences that that implied.

It was southern Karmøy, which suffered most when the spring herring disappeared, and the consequences have been the subject of some debate. An observer in the 1880s asserted that Skudeneshavn (the island’s most southerly staple port) still had not got over the crisis. Others considered that the crisis was of shorter duration in several places because people adapted themselves to the new situation, for example, by participating in herring fishing further north. Even before the crash, maritime enterprises which were partly independent of the herring trade had already established themselves in Skudeneshavn and were correspondingly less affected. However, they encountered problems when the shipping industry itself was engulfed in an international crisis (Østensjø, 1963, p. 153; Østrem, 2010, pp. 243–253).

Spring herring had been of paramount importance to Haugesund. It had literally lent lustre to every aspect of the life of that town. The transition from spring herring fishing in local waters to fishing for large mature herring in northern Norway led to a greater degree of specialization within the upper sections of the fishing industry: processing and export. People who worked as salters in surrounding towns and villages were forced to abandon salting and resume their former occupations. Herring processing was taken over by a limited number of men who were able to devote themselves to the trade and practice it in a big way (Hubbard, 2002, p. 91; Østensjø, 1958, pp. 240–243).

Overseas emigration increased dramatically during the last decades of nineteenth century. This was the result of economic stagnation, marginal and overcrowded agricultural regions, religious persecution, and the hope of finding a better life (Baines, 1985/2002, pp. 178–180; Jerome, 1926, p. 82; Merriman, 2010, p. 762). Many people were vulnerable when the Norwegian economy faced the threat of hard times at the start of the 1880s (Gesme, 1993, pp. 144–146; Hagemann, 1997, p. 93; Semmingsen, 1950, p. 203). The decade is also associated with local crises: those in Arendal and Stavanger being the best known. The recession in Stavanger was primarily one in shipping, even though it was partly due to the crisis in the herring trade. The crisis in Haugesund primarily concerned herring fishing, even though shipping was also affected (Østensjø, 1958, p. 391).

3. Main features of demographic developments from 1830s to the 1890s

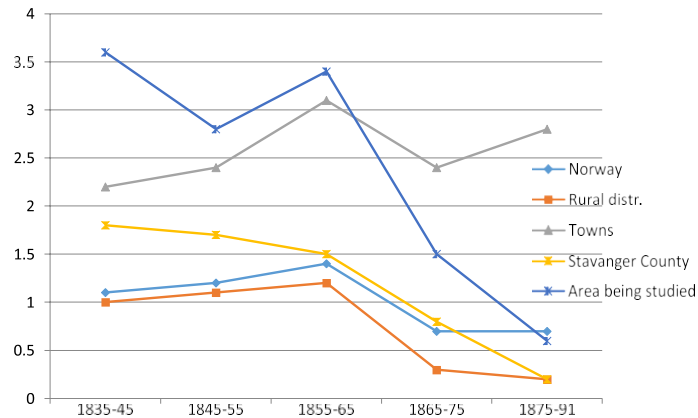
Population growth, changes in patterns of settlement, and internal and external migration are key elements in Norway’s nineteenth century demographic history. This growth was dramatic in the first half of the century: in the period following the Napoleonic wars till 1865, the population doubled. The mean annual increase in this period was never below 1% (Semmingsen, 1960, p. 151). In the middle of the nineteenth century, Norway continued to have the highest population growth in Europe. In the ten years from 1835 to 1845, average annual growth was 1.1% (Figure 2). This increased until the decade starting in 1855, when it reached 1.4% per annum. If this growth had continued at the same rate, Norway’s population would have been one million higher at the turn of the century than was actually the case. That is not what actually happened. By the 1890s, this relative growth had been halved and it was the rural communities that were hardest hit in the process.

Norway’s considerable population growth in the first half of the nineteenth century aroused attention. In his report for the years 1836–1840, the chief Stavanger County Governor (Amtmann), Vilhelm H. L. von Munthe af Morgenstjerne, noted that the number of paupers was a cause for anxiety and that expenses related to poor relief had increased dramatically. The Governor accounted for this development in the following way. Under the heading, “Considerably Increased Population” he opined that the population was growing as a result of prevailing liberal sentiment which encouraged a desire for independence and meant that everyone would sooner or later want to be his own

Figure 2. Growth in percentage terms (average per annum) of native population in Norway, in rural districts in Norway, towns in Norway, Stavanger County and the area covered by this study 1835–1845, 1845–1855, 1855–1865, 1865–1875, 1875–1891.

Source: Statistics Norway.

master and “[...] result in early marriages between people who own nothing and rely entirely on God’s providence or, without a care for the future, enter into these kinds of relationship without the means to feed a family [...]” (Statsarkivet i Stavanger, n.d., p. 134).

The County Governor’s observations concerned what are known facts. However, it is questionable whether his Malthusian generalizations about the cause of the problem were as well grounded. Malthus’ theories had considerable influence on nineteenth century attitudes to social problems. Population growth was seen as the cause of poverty and poverty as evidence of just that irresponsibility that County Governor von Munthe af Morgenstjerne attributes to the poor. The Norwegian theologian and sociologist, Eilert Sundt, rejected this explanation, insisting that rapid population growth was driven by “internal” factors: mechanisms within the population itself (Dyrvik, 1983, p. 178; Seip, 1997, pp. 78–79). Large families in the 1820s led to correspondingly many marriages twenty years later. Between 1820 and 1824, 8.7 marriages were entered into per 1,000 of the mean population in Norway during that period. Following a decline in the number of marriages during the 1830s, when the average rate was below seven, it increased to almost eight between 1840 and 1844 (Backer, 1965, p. 27, Table 1). One consequence of this population increase was a larger workforce, which, in turn, created economic growth and greater well-being. But competition also became stiffer. Sundt writes about “A time of overcrowding.” Many young people were searching in vain for work. It was a case of “vying for one’s daily bread” (Seip, 1997, p. 78).

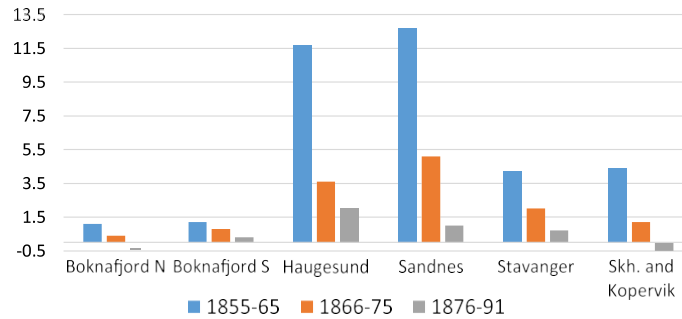
Strong urban growth and increased migration from many areas are two examples of the demographic changes that were taking place. Average rates of annual growth in Norway’s towns and cities were high throughout the nineteenth century. Between 1835 and 1855, this growth amounted to between 2 and 2.5% annually. At its peak, it reached over 3% in the decade between 1855 and 1865: corresponding to a doubling of the urban population every 20 years. The following decade saw a modest decline, but growth returned to nearly 3% in the period 1875–1891 (Figure 2).

In the period from 1835 to 1865, Stavanger County’s average annual growth was between 1.5 and 1.8%, placing it well above the national average. In the following decade, all of Norway, including Stavanger County, experienced a lower rate of population growth. That decline in the rate of growth came to an end in other parts of Norway between 1875 and 1891. However, the rate of growth continued to decline in Stavanger, where average growth during these 15 years was a mere 0.2%.

When considering population growth in the whole of the area being studied between 1835 and 1891, we are able to state the following: the total rate of growth between 1835 and 1865 was three times the average for the country as a whole and twice that of Stavanger County. In the decade 1855–1865, the population increased by over 1,200 yearly. The second fact worth noting is the marked reduction of this growth after 1865. In the period 1875–1891, the average yearly rate of growth was reduced by three quarters: to 300 new inhabitants.

Figure 3. Percentage average annual population growth 1855–1891 in Boknafjord N, Boknafjord S, Skudeneshavn and Kopervik (1855–1865 Skudeneshavn only), Sandnes, Haugesund, Stavanger.

Source: Statistics Norway.

The following paragraphs contain a more detailed mapping of population developments in the area between 1855 and 1891. If one looks at these developments in isolation, considerable differences are apparent in the various parts in the course of this period: the differences between urban and rural areas are particularly striking. This strong urban growth around the middle of the century was true of all the towns (Figure 3). This rate of growth was, in part, considerably higher than that of the average rate for the country as a whole (Figure 2). An annual rate of growth approaching 13% in Sandnes and 12% in Haugesund between 1855 and 1865 must be regarded as high. In 1801, Sandnes was a small port with a population of 150. In the first decades of the nineteenth century, growth was slow, but increased substantially from the 1840s onwards. Haugesund started from an even weaker population base and its relative growth in the earliest phase was very rapid. In this respect, Stavanger's annual average growth of 4% between 1855 and 1865 was no less rapid. In addition to the towns' natural population growth, an increasing proportion of the rural population surplus moved into the towns. About the middle of the century, the boom in the spring herring industry somewhat slowed down this trend. It resumed with greater momentum towards the 1890s, but stage migration to the US is also a part of this development.

The rapid rate of urban expansion subsided somewhat between 1866 and 1875 except in Sandnes and Haugesund. This was also the case in the country generally. Despite this decline, Stavanger also grew considerably in this period. Two of the herring towns in Karmsund strait, Skudeneshavn and Kopervik, showed lower growth. There, it was well below the national average for 1866 and 1875, and actually declined between 1876 and 1891 by an average annual of 0.5%, compared with 1875. Roughly the same decline was apparent in the rural communities. In the area of Boknafjord N, growth was as low as 0.3% between 1866 and 1875. Here, we can note that developments in the rural municipalities varied considerably. The population was actually stable in the entire area because a strong population increase in Avaldsnes made up for a corresponding decline in Skudeneshavn and Åkra, Torvastad and Bokn. The same situation occurred between 1876 and 1891, when Avaldsnes almost stand still and Torvastad took the lead, while the population in the area remained stable. Here we must remind ourselves about the characteristics of rural–urban migration. “Even the major shift in employment structures in the process of industrialization, often misleadingly described as ‘countryside–city migration’ [...] migration took place as a rhythmic or rotating process, an animated transition in which personal life histories often went through multiple temporary movements back and forth until permanent settlement finally occurred” (Bade, 2003, p. 36; Hochstadt, 1996, pp. 156–161).

4. Natural population growth

With growth and decline of population numbers as a guideline, it was easy to draw the conclusions in the above paragraph. The towns exceeded the rural communities by a clear margin. The next step in our mapping of population growth requires us to identify those demographic mechanisms that can account for the success of the towns. The population of a specific area is determined by two circumstances: natural growth (births minus deaths) and net migration (numbers moving in minus numbers moving out). In this paper, the focus is on the role that migration played in these demographic developments. In order to get the fullest possible picture of what was most important for the

population developments in question—fertility among the native population or migration—we must identify the scale of natural population growth. For example, internal migration was not the main cause of population growth in the cities of England and Wales in the nineteenth century. “About three-quarters of their population growth was from natural increase” (Baines, 1985/2002, p. 219).⁴

The number of births in a population is determined by two factors. The first of these is that fertility is higher among married people than among those that are not married.⁵ The second is a natural consequence of the first, namely that nuptiality determines how many people of reproductive age live as couples (Dyrvik, 2004, p. 109). The starting point for mapping natural population growth in the area being studied must therefore be to enquire into how the pattern of nuptiality developed. The statistics covering population movement show the numbers of marriages entered into each year in the country as a whole, in rural communities and towns for the years 1856–1875 and specified for each diocese in the country, and after 1876 for each county (Backer, 1965, p. 24). The number of marriages entered into between 1856 and 1890 in the country varied considerably from year to year, but sank towards the end of this period. In the years 1886 to 1890, there were almost 1,000 fewer marriages compared with the years 1876–1880. While the crude rate of marriages in the years from 1856 to 1865 was 7.22 it declined to 6.35 between 1886 and 1890 (Backer, 1965, p. 27, Table 1).

If one wishes to study the pattern of marriages in smaller geographic areas, the sources prove challenging. Within the chronological limitations set by this study, we can find information from the individual deaneries (ecclesiastical areas of several parishes directed over by a dean) in Stavanger county between 1856 and 1865, and for the single parish between 1866 and 1890. This data shows that the rate of marriages in the area being studied varied more than was the case nationally (Table 1). Both in the rural communities and in the towns, it was higher than the national average between 1866 and 1885 and roughly similar or lower between 1885 and 1890. It is possible that these differences may be incidental consequences of the limited material available, however it is possible to discern a clear trend towards fewer marriages as one approaches the end of the period being studied. For example, nearly eight marriages per thousand mean population were entered into annually in the herring towns of Skudeneshavn and Kopervik in the decade 1866–1875. The corresponding number between 1886 and 1890 was lower than five. This information is an important part of the overall picture of population development in the area. Since most children were born to married couples, a decline in the number of marriages, caused by lower in-migration rates and economic stagnation, had to result in fewer births.

When mapping fertility and mortality, which is a precondition for discussing natural population growth, one also encounters limitations relating to sources. It is only after 1855 that one finds

Table 1. Marriages per thousand of the mean population between 1855 and 1890

	1856–1865		1866–1875	1876–1880	1881–1885	1886–1890
Karmsund deanery	6.6	Boknafjord N	6.8	8.2	8	6.5
Stavanger deanery (except Stavanger town)	7.4	Boknafjord S	8.3	7.8	7.8	6.5
		Haugesund	8.1	7.3	6.7	5.2
		Sandnes	7.3	8.2	6.3	5.1
Stavanger town	7.9	Stavanger	7.7	8.8	8.3	6.5
		Skh. and Kopervik	7.8	5.9	6.3	4.8
Norway	7.22*		6.85**	7.18	6.66	6.35

Source: Statistics Norway.

*Mean 1856–1865.

**Mean 1866–1875.

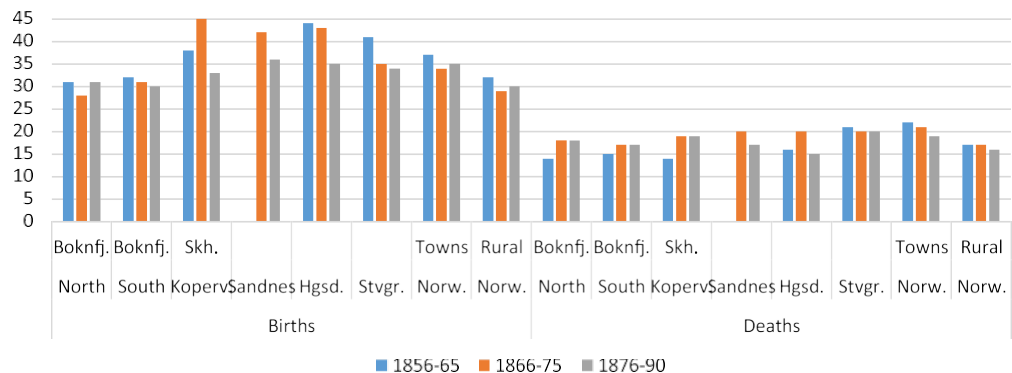
annual figures for births and deaths at parish/municipality level in the printed statistical material. This means that we must wait until the second half of the nineteenth century before it is possible to calculate the natural population growth in the individual parts of the area being studied.

The birth rate in the areas in Boknafjord N and Boknafjord S remained a fairly stable 30 per 1,000 of the mean population between 1856 and 1891, and thus close to corresponding figures for the country as a whole (Figure 4). We can take note of a decline of 0.3% in the rural communities to the north of the Boknafjord from the decade 1856–1865 to the following one, 1866–1875. Incidental effects due to sparse statistical material may explain this; however, it is interesting that the birth rate in rural communities throughout the country showed a similar tendency during these years. This is where the effects of what Norwegian historians refer to as “Sundic waves” were apparent. Large cohorts of young people in the years following 1815 reached the age at which they would marry 25–30 years later. The next wave came in the 1860s, with similar consequences, but on a lesser scale (Dyrvik, 1987, p. 327).

The highest rates between 1856 and 1865 are to be found in Stavanger and Haugesund. A birth rate of well over 40 was high, and considerably above the 36.6 average for all the other towns in Norway (Figure 4). In the course of the following decade, the birth rate in Stavanger declined towards the national average, but they remained high in Haugesund and in the other three towns in the areas studied here. Of these, population growth in Sandnes increased that town’s importance (Figure 3). Then, in the years from 1876 to 1891, the birth rate in these towns also fell to that of the national average.

The crude mortality rates among the rural population in the years 1856 to 1865 in the area was about three per thousand lower than the average for the country as a whole. This indicates that the conditions under which people lived were generally good. In the following 25 years, these rates increased slightly, especially in the Boknafjord N area, and stabilised approximately at the national average. It is difficult to account for this. One possible explanation may be that out-migration led to a greater proportion of older people in the population. In the towns too, mortality rates varied over time. They were considerably below the national average in Haugesund and Sandnes in the first phase, roughly the national average in the middle phase, but then declined somewhat in the years between 1876 and 1891. These variations too may be difficult to account for. One reason for this may be the paucity of source material. However, it is also important to remember that the towns in question were small and relatively new. In-migration changed the population structure. Young people with lower death rates became a more dominant part of the population. It was a period of economic prosperity. Employment opportunities made it easier for the younger generation in the towns, native and newcomers to start families. However, we have also seen that the number of marriages declined in the second half of the 1880s. In the older of the “large towns”, Stavanger, the mortality rate was roughly the national urban average in the period between 1855 and 1891.

Figure 4. Births and deaths per 1,000 of the mean population in the years 1855–1891 Boknafjord N, Boknafjord S, Skudeneshavn and Kopervik (1855–1865 only Skudeneshavn), Sandnes (1866–1890), Haugesund, Stavanger, towns and rural communities in Norway.

Source: Statistics Norway.

As we shall see later, in-migration was particularly important in the towns of Haugesund and Sandnes. This meant that a large proportion of the population was young, and mortality correspondingly low. Considerable levels of in-migration meant that a smaller percentage of the population belonged to age-groups with the highest rates of mortality (Myhre, 1977, p. 29). Everything indicates that they avoided being caught in “the urban mortality trap” (Hohenberg & Hollen Lees, 1996, p. 258).⁶ Before 1815, years in which urban births exceeded deaths were exceptional, whereas they became the norm after 1845. Then, the exceptions only occurred in particular circumstances, such as when cholera struck Christiania in 1853, in years of economic crisis or when economic pressures led to an unfavorable gender or age distribution (Myhre, 1977, pp. 28–29).

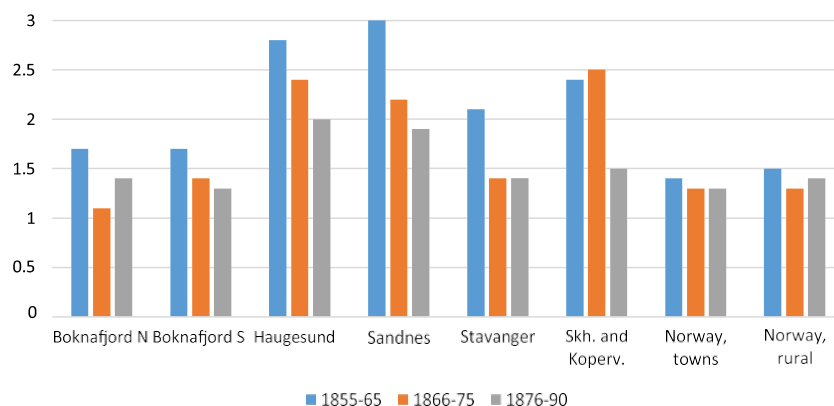
Mapping the role of migration in the population development of this area is central to the present study. In order to confirm or refute the hypothesis that economic decline forced rural inhabitants to move to the towns, and at the next turn, to emigrate in growing numbers to the USA, it is necessary to document natural population growth in the area, based on crude rates of births and deaths (Myhre, 1977, p. 29).⁷ By subtracting the proportion of growth that can be accounted for by the surplus generated by the population itself, it is then possible to arrive at the scale of net migration in the various areas. Apart from mapping the pattern of marriages mentioned above, the demographic factors that underlie and influence normal birth rates and rates of mortality, e.g. age and gender distribution, will not be discussed further here.

Figure 5 shows the natural average percentage population growth between 1855 and 1891 in the various parts of the area being studied. Two findings are noteworthy. Firstly the relatively high level of growth early in this period. Here, the figures for Sandnes and Haugesund are outstanding. A natural average growth of 3 and 2.8% respectively was twice the corresponding average rate in all other Norwegian towns in the same period. The figures for Stavanger too were then well above the national average. Those for Haugesund were still high in the decade 1866–1875, whereas the difference between those for births and deaths had declined in Stavanger, where it barely exceeded the national average and persisted through the final period. In the decade 1866–1875, the average natural population growth in Skudeneshavn, Kopervik and Sandnes was almost double that of the average for all other Norwegian towns and only marginally lower than that in Haugesund. The other remarkable circumstance is the degree to which natural population growth declined in Haugesund and these three other towns between the 1850s and the 1880s. Natural population growth remained high in Sandnes throughout this period, whereas it declined towards the national average in Skudeneshavn and Kopervik.

In the earliest phase, between 1855 and 1865, natural population growth in the rural parts of the area remained above the national average. While this level was maintained in the south, the average levels north of the Boknafjord fell appreciably between 1866 and 1875. It should also be noted that natural population growth declined in rural areas throughout Norway during this period. However, these fluctuations were greater in the rural communities in the Boknafjord N area. While these levels were maintained in the south, the average declined noticeably to the north of the

Figure 5. Natural population growth in the years 1855–1891, Boknafjord N, Boknafjord S, Skudeneshavn and Kopervik (1855–1865 Skudeneshavn only), Sandnes, Haugesund, Stavanger, towns and rural communities.

Source: Statistics Norway.

Boknafjord between 1866 and 1875. Besides this, natural population growth declined markedly in rural communities throughout the country during this period, but the effects were greater in the rural communities in Boknafjord N. It is difficult to account for this decline, but it seems reasonable to suppose that the collapse of the spring herring industry had especially negative consequences for these areas, including increased out-migration. The majority of those who chose to leave were young people who were starting out in life. At the same time, it presents something of a challenge to account for the fact that the natural population growth was approximately the same as for rural communities throughout Norway in the last period between 1876 and 1891.

In short, we can conclude that the natural population growth in the area being studied early in the period between 1855 and 1891 was partly far beyond the national average in some areas and about average in others. It sank between 1876 and 1891, and settled at about the national average in all the areas except in Haugesund and Sandnes.

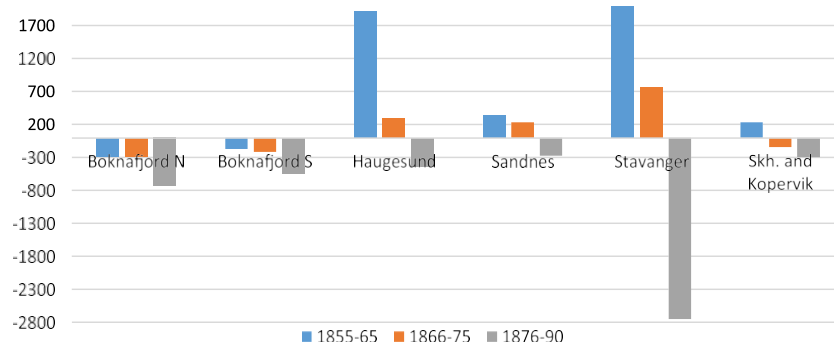
5. Towards negative migration numbers

Now that we know the scope of both the natural population growth and the total population growth that took place in the individual geographical areas, it is possible to assess the role that migration alone had for population development. The picture is complex, but some trends are clear. Developments were roughly similar in both rural areas. Boknafjord N, the area in which the spring herring industry was most important, suffered a population decline due to net out-migration in all three periods between 1856 and 1891 (Figure 6). In the years between 1856 and 1865, a strong annual natural population growth of 1.7% made up for some of this loss. Between 1866 and 1875 average natural population growth in the four municipalities was 407 persons. That corresponded to 1.1% a year. In the course of these 10 years, net migration was 302 below zero (Figure 6). The population increased by 105, which corresponded to an annual growth of 0.3% (Figure 3). It should be noted that there were considerable local differences. Avaldsnes, with its copper works at Vistnes, enjoyed a strong growth in population, thereby increasing the average, while the other three municipalities suffered a decline in population. That was the picture in the period between 1876 and 1891. It is true that the natural population growth increased somewhat, but net out-migration increased even more. In Avaldsnes too, figures for migration were negative in the course of these 15 years. Virtually the entire birth surplus of 800 disappeared from the four combined communities. The population recorded in 1875 remained virtually static (Appendix A, Table A1).

Developments in the rural parts of Boknafjord S, Stavanger's neighbouring municipalities, were very similar to those described above in Boknafjord N. Figures for migration were negative in all three part periods between 1856 and 1891. Natural population growth between 1856 and 1865 was high and the population increased by 1.2% annually in that period (Figure 3). Between 1866 and 1875, natural growth was somewhat weaker. If net migration had been zero, a considerable population surplus of 1.4% would nevertheless have increased the population by 1,500. Since 162 more people moved out of the area during this period than moved in, the actual growth was 1.2%—or 1,338 in absolute numbers. Natural population growth continued to be high in the years between 1876 and 1891. However even higher negative migration numbers accounted for the fact that actual annual population growth remained at a modest 0.3%.

Figure 6. Net migration 1856–1865, 1866–1875, 1876–1891 in Boknafjord N, Boknafjord S, Haugesund, Sandnes, Stavanger, Skudeneshavn and Kopervik (1856–1865 only Skudeneshavn). Absolute numbers.

Source: Statistics Norway.

The situation in the towns, Stavanger, Haugesund, Kopervik, Skudeneshavn and Sandnes, was somewhat different. Here too, natural population growth was very high in the period 1856–1865. In addition, due to net in-migration, average annual population growth was high: about 12% in Sandnes and Haugesund, over 4% in Skudeneshavn and Stavanger. Between 1866 and 1875, natural population growth declined somewhat, as did migration, which was negative in Skudeneshavn and Kopervik. This resulted in more moderate population growth, even though that continued to be high, especially in Sandnes and Haugesund. Out-migration exceeded in-migration in all the towns between 1876 and 1891. (Appendix A, Table A2) Due to continued high natural population growth, the number of inhabitants nevertheless increased in the course of this period. Haugesund had the highest level of growth: 2% annually. Skudeneshavn and Kopervik continued to show a high level of natural population growth. However, the level of out-migration was so high that the population of these two towns declined by 0.5% annually between 1876 and 1890 (Figure 3).

We can summarise population developments between 1856 and 1891 in the area being studied as follows. Natural population growth was high in all the areas, being well over the average for the country as a whole (Figure 5). This was also the case in the rural areas between 1856 and 1865. However, natural population growth there corresponded to the national average after 1865. Figures for negative migration numbers remained stable between 1876 and 1891. Figures for negative migration numbers remained stable between 1876 and 1891 (Figure 3), in contrast to the situation between 1856 and 1865, when the population grew by about 1% annually. In the towns, natural population growth was exceptionally high between 1856 and 1865: far above the average for all the towns in Norway. The towns also had a considerable birth surplus between 1866 and 1891, which, with the exception of Stavanger, continued to exceed the national average. This strong urban and rural population growth, which characterised the start of this period, levelled out, due to changes in the pattern of migration. Between 1876 and 1891, out-migration was greater than immigration in all parts of the area being studied (Figure 6). While the population of Stavanger grew by 4.2% annually between 1856 and 1865, growth declined to 0.7% annually between 1876 and 1891. These variations in the small towns of Haugesund and Sandnes were even greater. Those that suffered most were Skudeneshavn and Kopervik, whose populations actually declined (Figure 3).

6. When the spring herring disappeared

The Norwegian economy grew appreciably in the 1840s. In both agriculture and fishing, this growth varied according to natural fluctuations and local conditions. Every fish that was landed in Norway had to be cleaned by hand, one at a time, by people who worked in warehouses, boathouses, packing stations and salting houses. Processors, exporters, buyers and skippers were busily engaged in transporting herring from the fishing area in the Southern district to the salting-houses in and around the towns. In the course of the nineteenth century, the fishing communities along the fairway exported an increasing proportion of the catches on their own ships to markets in the Baltic and around the Skagerak. In the preceding decades, strong population growth in the area being studied was both directly and indirectly driven by the herring industry. For that reason, it is scarcely surprising to find demographic traces at the point of time when this industry collapsed. These are most obvious in areas whose economy had been dominated by the spring herring industry. “Combined with continued population growth, [the result of] the collapse of home economy structures and growing attraction of the secondary and tertiary employment sectors [...] was a general mobilization of rural and agricultural labour potential” (Bade, 2003, p. 64). This resulted in more migration between rural areas and from rural areas to towns. This was the case on the European continent, and especially in the expansive centres where agriculture was conducted according to capitalist principles, such as in East Elbia, northern France and the Dutch provinces of Holland and Friesland (Bade, 2003, p. 64). “Consequently, the small family production community essentially lost its core, psychological attachments to the insufficiently productive land were loosened, and a latent willingness to migrate permanently within the country or to emigrate overseas grew” (Bade, 2003, p. 66).

A corresponding development, albeit on a smaller scale, took place in Norway. Examples cited in this study are consistent with the wider picture. Increasing migration, leading in time to weaker

population growth and a partial decline in population numbers, can be indicative of a crisis. The population declined or its growth stagnated in areas where the herring industry collapsed or had been very important. Where fishing was to some extent kept going, or in areas in which fishing for mature herring supplemented established fishing activity, as was the case in Nordland, the population continued to grow rapidly (Tysdal, 2013, p. 6).

These examples confirm neo-classical economic micro-theory, according to which improved employment opportunities—and, perhaps, hopes of greater rewards—motivate people to move elsewhere (Massey et al., 1993, pp. 434–435). This would particularly be the case with the failure of an under-developed economy like the situation in the coastal area of Western Norway in the nineteenth century. Short-term job opportunities were scarce (Hatton & Williamson, 1998, pp. 16–17). There were no welfare arrangements or insurance systems, which might have secured the livelihoods of those who were affected. Migration was the solution for single individuals and for entire families. For the first time in several decades, the greater part of the centre of the spring herring industry was marked by net out-migration. The entire birth surplus disappeared in the part of the area being studied lying to the north of the Boknafjord, with the exception of Haugesund and, to some extent, Avaldsnes.

This tendency was most obvious in the last period covered by this study: between 1876 and 1891, when the population in the area being studied grew by a mere 8.5%: an annual average of 0.56%. Most remarkable in the years after 1875 was the fact that earlier strong population growth, lasting from 1840 until the 1870s, was now reduced by two thirds. This trend has been partly captured in the statistics for the decade 1866–1875. Nevertheless, it is the findings for the period 1876–1891 that leave no doubt about the fact that a dramatic change in the pace of population growth had taken place. The towns were least hard hit: their total populations grew 11%. As we have seen, that growth was nevertheless much lower than the 43% recorded in the towns across the country over the period. It was mainly men that left the towns. The number of men living in towns in the county increased by 1,140 (or 7.7%) between 1875 and 1891. The rural population grew by a modest 3.6%. The total number of women increased by 6.8%, while the number of men remained the same.

A prominent feature of migration to towns in the second half of the nineteenth century was that the majority of the migrants came from the surrounding countryside. Furthermore, seasonal work was widespread in the towns, especially among migrants who had access to income in the rural communities, but which was nevertheless insufficient to sustain them throughout the year. Lack of paid work during periods when this was either scarce or non-existent caused working people to move into and out of the towns. Circular migration, and in the course of time, chain migration may be used to label these rural–urban patterns of migration in Europe (Bade, 2003, pp. 41–45; Page Moch, 2003, pp. 127–129).

7. A majority of women

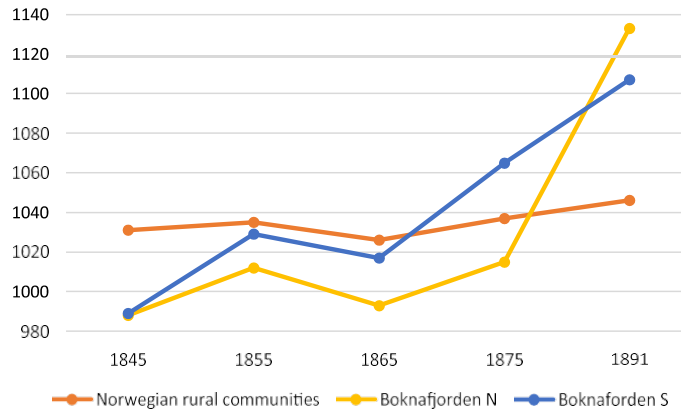
We have seen that the broad outlines of population development that characterised Karmsund and Stavanger in the nineteenth century do not correspond to those in the rest of the country. Growth in the first half was considerably greater than elsewhere. By way of contrast, stagnation in the second half was more severe than in other parts of the country. The dramatic decline from very rapid to very slow growth, lasting for 30–40 years, deserves close attention. A key element in accounting for this may be found in the relationship between population development and economic fluctuations. A further obvious question to ask concerns the consequences of these developments for the population structure.

This raises a further question about what consequences this development had for the population structure of these areas (Dyrvik, 1983, p. 24).⁸ A survey of the relative numbers of males and females may help to provide an answer. Starting with the rural districts, Figure 7 shows the proportion of males to females between 1845 and 1891 in the country as a whole, in Boknafjord N and Boknafjord S. While the female population exceeded that of males by 45–50 per 1,000 of the mean population throughout the period 1845 to 1891, this changed in the area studied here. In both the two rural

Figure 7. Females per 1,000 males in 1845, 1855, 1865, 1875 and 1891 in rural communities in Norway, Boknafjord N, Boknafjord S.

Source: Statistics Norway.

areas, the proportion of females subsequently grew, noticeably to the north of the Boknafjord. In this area, the proportion of males to females was equal in the period when the herring fishing industry was thriving. Indeed, in 1865, men were actually in the majority. However, in 1890, the female population exceeded that of males by 140 per 1,000 of the mean population. In other words, it was not only the herring that disappeared; there were fewer men too.

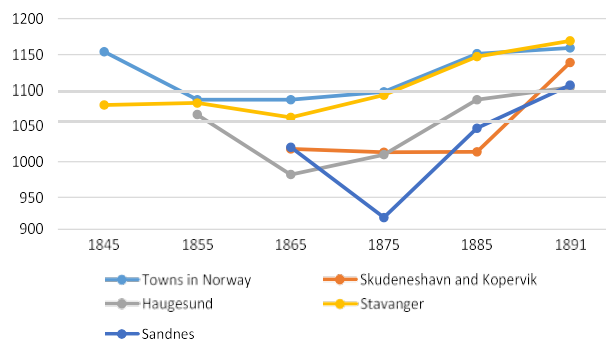
Figure 8 shows the ratio of males to females in all Norwegian towns, and in the towns in the area being studied between 1845 and 1891. On average, these towns had a considerable majority of females (1,154 for every 1,000 males). While this dropped slightly, the imbalance was still noticeable between 1855 and 1875 and only returned to 1845 levels in 1875. A relatively modest gender imbalance (compared to the national average) in the towns in the area being studied gave way to considerably greater imbalance by 1891. At this time, the ratio of 1,150 females for every 1,000 males corresponded roughly to the average in Norwegian towns and cities.

Stavanger is the only town in the area for which we have statistical information for 1845. The gender imbalance there was much smaller than that for the rest of Norway's urban population. This picture scarcely changes before 1855, from which year we also have figures for Haugesund. Surprisingly, the male population there exceeded that of women in 1865, whereas in the other two herring towns, Skudeneshavn and Kopervik, the proportion of males to females was roughly even until the mid 1880s. In the small towns too, the picture changed in the years up to 1891, when Skudeneshavn and Kopervik, for example, had almost 150 more women than men per thousand of the mean population.

Figure 7 illustrates the different ways in which males and females affected population development in the rural areas in the latter part of the period being studied, 1875–1891. During these years,

Figure 8. Females per 1,000 males in the towns of Norway, in Skudeneshavn and Kopervik, Haugesund, Stavanger and Sandnes in 1845, 1855, 1865, 1875 and 1891.

Source: Statistics Norway.

as many as eight of ten “new” inhabitants were females. The rural female population increased by 21% while the number of men did not change at all. The fact that the male population in the rural communities in the area declined by two between 1891 and 1875 demonstrates a dramatic degree of gender imbalance (Appendix A, Table A3). The study shows that women were in a majority in all the rural municipalities and towns whose populations grew for example in Sandnes, where the proportion of females in the population increased by 20%, compared to scarcely 5% in the case of men. Female population growth was also highest to the north of the Boknafjord: in Haugesund, and especially in the rural municipalities of Håland and Torvastad. By way of contrast, in all those areas whose populations declined (such as the rural municipalities of Skudenes and Avaldsnes) the scale of that decline was greatest in the case of men (Appendix A, Table A3).

We can conclude that the entire male birth surplus in the rural areas in the years between 1876 and 1891 was matched by out-migration of males from the region. In the towns, females contributed to 54% of their total growth, compared with 25% in the case of males. This finding is scarcely less remarkable when we bear in mind that male births always exceed female births by a good 5% (Backer, 1965, p. 104).⁹ Some of the above phenomenon may be accounted for by a considerably higher rate of male child mortality at the time, especially young infants (Fuglum, 1978, pp. 330–331). However, as we shall see, there were other more important factors.

We can summarise these findings as follows. At the time when the spring herring fisheries dominated the economy of this area, its gender distribution was fairly even, notwithstanding a slight predominance of females in the towns. Developments during the period from 1865 to 1891 led to a considerable gender imbalance in the rural areas as well as in the towns.

8. Pattern of migration in the countryside

The findings so far call for answers to the following questions related to population development in the area being studied from the end of the 1850s until 1890: Why did population growth tail off in such a marked way? What accounted for the obvious differences between the rural communities and the towns? Why was gender imbalance in this area greater than that in the rest of the country? Where did the men go? The numbers of men did not increase in the countryside, and only slightly in the towns. In addition to the significance of a low excess of births it is obvious that *migration* was a powerful force behind the demographic changes that were identified in the first part of this study.

We are able to trace extensive population migration over various distances throughout history. We can be certain that people of all kinds moved: women and men, young and old, poor and rich, satisfied and dissatisfied, people in search of security and those in search of adventure, industrious and lazy. It may be challenging to explain why people have migrated, what has underlain migration—what has motivated it (Marsella & Ring, 2003, pp. 9–10). One of the oldest theory of migration is *Neoclassical Economics Theory* (Harzig, Hoerder, & Gabaccia, 2009, pp. 62–64). The theory offers the following explanation. “[...] international migration, like its internal counterpart, is caused by geographic differences in the supply of and demand for labor” (Massey, 1999, p. 35).

Norway has a long history of migration. “Internal migration had, of course, occurred in earlier times. For centuries there had been some movement from the countryside to the small towns [...]” (Semmingen, 1960, p. 153). People migrated and still migrate for many different, individual reasons and are driven by many different motives (*Foreløpig indstilling, utvandringstovgivning*, 1913, pp. 81–88, 166–167). In a historical context, Eilert Sundt’s familiar formulation “Vying for one’s daily bread” is particularly relevant. The reasons that especially many Norwegians emigrated in the period following the American Civil War and up to the First World War have been summarized by the Committee for Emigration, which the Norwegian parliament set up in 1912/1913 with a mandate to draft a bill concerning emigration (*Foreløpig indstilling, utvandringstovgivning*, 1913).¹⁰

Considerable attention has been paid to the growing level of emigration from Norway from the middle of the 1860s. However, it is important to remember that at the same time, and partly due to

the same forces, there was considerable internal migration, which was to some extent interwoven with mass emigration. Migration took place from countryside to towns, but also between towns, from the towns to the countryside and, not least, between rural communities. While 60% of the populations of urban communities in 1875 were native-born, the corresponding figure for rural communities was 70%. Despite the fact that economic development in the towns was more rapid and that it brought with it an increased demand for labour, which natural population growth was unable to satisfy, emigration from the towns exceeded that from rural communities. There were two reasons for this. Statistics Norway point out that urban dwellers are more mobile than countryfolk and an even larger flow of people were moving between towns than from the countryside to the towns (*Contribution to Norwegian Population Statistics NOS*, 1882, p. 174). In their own individual ways, both streams of migrants would set their stamp on the development of Norwegian society in the last half of the nineteenth century. Migration was also to determine the course of population development between 1875 and 1891 in important ways in the area studied here.

It is no easy task to find reliable and accurate sources of information on which to base historical migration studies in general. This description primarily concerns documentation of work-related migration, but is valid for Europe generally, including Norway, in the years following the Napoleonic wars (Lucassen, 1987, p. 7). Semmingsen points out: “Unfortunately Norway has no annual statistics of internal migration” (Semmingsen, 1960, p. 153). Registration was slow to get started and was incomplete right up to present day. The censuses from 1865 onwards contain information about which parish or town each individual was born in. They also contain information about the country of birth of those born outside Norway. This makes it possible to determine how many people moved into the area in question prior to the census and who were still alive when it took place (Dyrvik, 1983, p. 169, 171).

Figures 9 and 10 show the percentages for the place of birth of inhabitants present in the area being studied in 1865, 1875, 1885 (only the towns) and 1890. This kind of survey of the population in an area makes it possible to gain a rough picture of the main flows of this migration. For example, a

Figure 9. Inhabitants in the rural communities of the area being studied who had been born in municipalities in which they were currently resident, those born in a different rural municipality, those born in a town or abroad, 1865, 1875, and 1890. Percent.

Source: Statistics Norway.

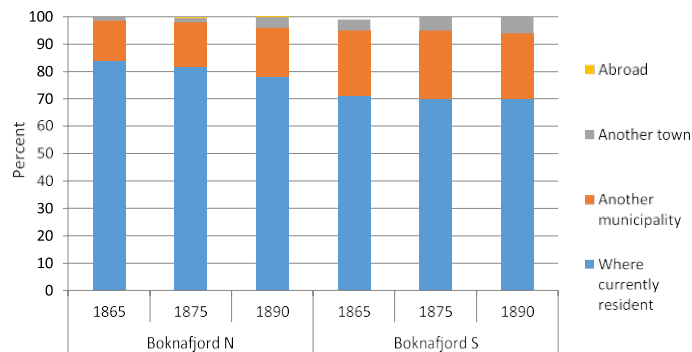
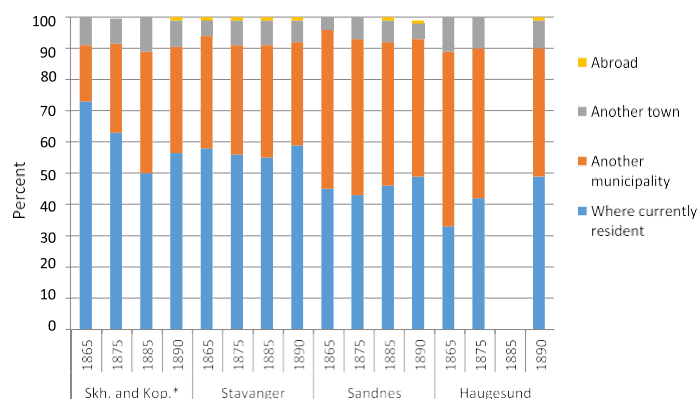

Figure 10. Inhabitants of towns in Stavanger County (other than Egersund and Sogndalstrand) who were born in the communities where currently resident, those born in a different town, those born in a different rural municipality and those born abroad, 1865, 1875, 1885 and 1890. Percent. *1865: Skudeneshavn, 1885: Kopervik.

Source: Statistics Norway.

high percentages of native-born inhabitants, shown in the dark blue parts of the columns in Figures 9 and 10, indicate low levels of internal migration.

All three censuses between 1865 and 1890 showed that the rural area of Boknafjord N had a higher percentage of native-born inhabitants than Boknafjord S. The difference was greatest in 1865, with 84% in the north, compared with roughly 70% in the south. Even though spring herring was important in the south, it was even more so in the north, where Skudenes rural municipality was particularly prominent. The fact that over 90% of the inhabitants of this municipality were native-born is remarkable, considering the strong influx of people in connection with the spring herring fishing. A probable explanation is that this was a matter of high mobility and large-scale seasonal influx. Tilly draws a distinction between mobility and migration, depending on the degree to which leaving the home was regarded as final (Tilly, 1978, pp. 50–51).

This aspect of internal migration was not captured in the source material. It is therefore possible that some movement has escaped notice. The censuses prior to 1875 had been based on what were called *judicial or native population*, that is to say that those people who were included “[...] resided permanently [...]” in each inhabited place. The 1875 and subsequent censuses included everyone who was actually present, and a specific note was to be made of those who were temporarily absent. In addition, specific information was given about those who were temporarily present. In this way, the completed census forms contain de facto “[...] figures showing the population belonging to the place in question” (*Contribution to Norwegian Population Statistics NOS*, 1882, p. 210).

The censuses prior to 1875 would seem to be those most likely to contain registration errors regarding seasonal migrants who were participating in the spring herring fisheries in the west of Norway. Two factors suggest that this was not the case, and that the graphs for 1865 (Figures 9 and 10) are accordingly very accurate. The censuses were conducted around the new year, before fishing was really underway. Those who were responsible for conducting the censuses in the rural municipalities: parish priests, curates, sheriffs and, especially, schoolteachers, were very familiar with local conditions. The objective was to map the native population in each census district, so familiarity with local conditions was important. In parishes where one could, in addition, expect “[...] substantial numbers of common fishermen at the turn of the year, it would be expedient to secure a sufficient number of extra counters so that temporarily resident fishermen could be counted before they left the place” (*Contribution to Norwegian Population Statistics NOS*, 1882, pp. 211–212).

Access to a source of livelihood will always be decisive for an area’s attraction for potential newcomers. Traces of population development in the rural municipality of Avaldsnes, measured as a percentage of native-born inhabitants (not shown in Figure 9), provide a good example of this. There, the percentage of native-born inhabitants declined from 80 to 70 between 1865 and 1875. This happened in spite of the fact that Avaldsnes too was hit by the collapse of the spring herring industry. The resulting loss of employment was compensated for after 1865, when a copper mining plant, “Vignæs Værk” (Vignæs Works), at Vignes farm came into operation. In 1875, the population at Vignæs Works numbered one thousand (*NOS Folketællingen i Norge*, n.d., p. 45). The fact that the municipality had 50 foreign-born inhabitants in 1875 and 1891 was also due to this mining activity.¹¹

Proximity to Stavanger is the most important reason for the low percentage of native-born inhabitants in all the rural municipalities in the Boknafjord S area. This explanation is consistent with the larger picture. In 1865 only 2.2% of the inhabitants of Norway’s 462 rural municipalities had been born in towns and 39% of these were residents of only 26 rural municipalities, which were themselves virtual suburbs of twelve of the country’s largest towns (Myhre, 1977, p. 34). Many people moved to Hetland, which completely encircled Stavanger, and parts of which were already relatively densely populated.

This study shows that migration from rural municipality to rural municipality was the dominant pattern in the area being studied here. A clear majority of newcomers to one rural municipality had been born in another. Migration from towns to rural municipalities was of marginal importance, particularly in areas where the population was stagnant. This may be considered somewhat surprising since several studies show that economic crises tend to lead to urban–rural return. One explanation may be that town dwellers considered it unlikely that they would find livelihoods in the depressed, relatively crowded rural municipalities. However, as we shall see later, considerable turnover in the towns reflected changes in the wider population from year to year. This aspect of internal migration is not captured in these net totals for migration from towns to rural communities. The study has also shown that in those days, there was very little likelihood of meeting a foreigner in the rural municipalities on the periphery of Stavanger County. This group is not shown in Figure 9, since foreigners never counted for more than 1% in any of the rural municipalities. With the exception of Avaldsnes, and to some extent, Hetland, scarcely any foreigners lived in the rural municipalities between 1865 and 1891. This contrasts hugely with today's conditions. However, a few more foreigners were registered in the last census carried out during the period under consideration.¹²

9. The pattern of migration in the towns

“The most powerful expressions of the interaction between changes in employment structures and geographical population movements were urban growth and the increase in urban-industrial economic conurbations” (Bade, 2003, p. 41). This international trend also characterised population development in Norway during the nineteenth century. In the period 1835–1891, the mean population growth of its towns varied between 2.2 and 3.1% (Figure 2). Between 1845 and 1890, the number of urban areas in the country almost doubled from 87 to 163 (Myhre, 1977, p. 26, Table 5). The proportion of urban dwellers in Norway rose from 23.5% in 1875 to 29.3% in 1891 (Myhre, 1977, p. 19, Table 3). About 475,000 people (far more than half of the total population increase between 1835 and 1890) settled in towns and urban areas (Myhre, 1977, p. 19, Table 2). “The general population growth in the course of industrialization definitely served the cities far more than the countryside.” (Bade, 2003, p. 42). Changes in the structure of commerce, often related to economic crises, could have set these processes in motion. “The single most important reason for out-migration in rural areas was probably the decline of rural industries and the growth of employment in urban areas” (Baines, 1985/2002, p. 100, note 24).

In this area, the relative importance of the towns in terms of population increased. The flow of people moving from the countryside to the towns was even faster than in the country as a whole. Both the total number of inhabitants and the proportion of the population of Stavanger County living in urban areas almost doubled, from 17 to 32%, between 1845 and 1875. This was in large part due to natural population growth, but migration was also a factor (Figure 5 and 6). At that point, urban growth in the county almost came to a halt. Between 1876 and 1891, growth in total number was only 3% (Myhre, 1977, p. 19, Table 3). This reduced pace of urbanisation was partly due to the fact that population growth in this period was a mere third of what it had been around the middle of the century.

It is noteworthy that in 1865, as many as 73% of the population of the expanding herring town of Skudeneshavn had actually been born there. By way of comparison barely 53% of the urban dwellers in Norway were natives of the towns they lived in (Myhre, 1977, p. 35, Table 10. The figures for 1865 refer to the native population). This makes a striking contrast with Haugesund, where in the census of 1865, only a third of the inhabitants said that they had been born there. The numbers for Skudeneshavn and Kopervik have been combined for 1875 and 1890 (Figure 10). The proportion of natives declined noticeably between 1865 and 1875, and as far as Kopervik was concerned this decline continued during the following decade. While the population remained fairly stable a steadily declining number of those born in the town were actually living there at the time of the census. We have seen earlier that natural population growth had remained strong and steady. The fact that population numbers did not rise (Appendix A, Table A3) can be accounted for by considerable in-migration and out-migration of which outward migration was greatest. The fact the percentage of native-born inhabitants declined indicates that those leaving included a high proportion of native-born inhabitants.

At this point it is important to remember that a stable population does not mean that the people in the place concerned are not mobile. Skudeneshavn and Kopervik both exhibited natural population growth during this entire period. Both in and out-migration were the regulating factors that nevertheless kept the population at a stable level. It was not simply a matter of the surplus population moving away. Variation in the percentage of native-born inhabitants was due to general population migration from one year to another. Custom registers from Kristiania, Norway, 1846/1847 collected at one of the main roads in to the town, shows that 8,000 persons passed in and 7,000 passed out (Myhre, 1977, p. 33). This phenomenon, known technically as “turnover”, has been identified in many European towns, such as Rouen in the eighteenth century. Studies of that town and the port of Marseilles show that emigrants included established families with children, who are the least mobile members of any population (Page Moch, 2003, p. 95, 128).¹³

If one uses this increase in the percentage of native-born inhabitants as an indication of a town’s ability to attract incomers, the effects were most obvious in Haugesund. There, the number of native-born inhabitants increased from 33% in 1865 to 49% in 1890, which was roughly the national average at the time. It indicates that Haugesund’s reputation as a place that could offer newcomers a good living declined during this period. We have already seen that the damage caused by the collapse of the spring herring industry was partly mitigated by participation in other fishing activity and by major investment in shipping. When this too failed, the town encountered major economic problems, especially in the 1880s.

The population of Stavanger increased greatly from the 1820s to the 1860s. For example, the fact that its percentage of native-born inhabitants decreased from 58 in 1865 to 56 in 1875 (370 native-born inhabitants in the mean population replaced by immigrants) demonstrates its reputation as a good place to settle. This development persisted through to 1885, when 55% of the town’s inhabitants were registered as born outside the town boundaries, 36% in a different rural municipality and 8% in another town. Between then and 1891, the population declined. By that time its percentage of native-born inhabitants was 10% higher than the average for all Norwegian towns. This clearly demonstrates the demographic consequences of the commercial crises and economic stagnation that Stavanger suffered during these years.

10. Emigration

Emigration was to have important consequences for the development of Norway’s population in the second half of the nineteenth century. While the average level of emigration prior to 1850 was between one and two per thousand of mean population—and never more than three per thousand, the average far more than doubled between 1866 and 1890. Between 1879 and 1883, when emigration was at its peak, an average of eleven of every thousand Norwegians left their country. In Europe, only Ireland exceeded this loss of population through emigration in the 1880s (Baines, 1991, p. 4; Semmingsen, 1960, p. 151, Table 3). In total, almost 350,000 Norwegians emigrated in the period 1866–1890. They left from all parts of the country, however, the scale of emigration varied considerably over time and from place to place. In strict numerical terms, the flow was strongest from the countryside. In the fifty years from 1866 to 1915, 71.5% of emigrants came from rural communities compared to 28.5% from towns. However, relative to their populations, the reverse was true. From the years 1871–1875 proportionately more of the urban population emigrated when compared to emigration among rural population (NOS VII.25 *Utvandringsstatistikk*, 1921, p. 36).

“The young, single, and childless historically have been most likely to take to the road” (Baines, 1985/2002, p. 100; Page Moch, 2003, p. 13).¹⁴ Migration is in other words, always a selective process. Also the nature of emigration from Norway changed over time. In the early stages the majority of emigrants were whole families “[...] but in the subsequent decades we find a long trend only interrupted by minor fluctuations in which there was a growing proportion of men to women, of young people to older people and of single persons to married persons.” (Semmingsen, 1960, p. 158). As Table 2 shows, the age group 15–29 years forms an increasingly large proportion of those who emigrated from Norway between 1866 and 1890. At the start of this period, from the mid 1860s, fewer

Table 2. Male and female emigrants from Norway, 1866–1890 (relative numbers)

Year	Male						Female					
	Age						Age					
	0–14	15–29	30–44	45–59	60–	Total	0–14	15–29	30–44	45–59	60–	Total
1866–1870	29.6	39.6	21.6	7.5	1.7	100	34.5	34.5	19.9	8.5	2.6	100
1871–1875	27.2	46.2	18	6.9	1.7	100	29.6	43.4	16.4	8.4	2.2	100
1876–1880	19.5	55.9	17.1	5.6	1.9	100	26.9	46.4	16.4	7.7	2.6	100
1881–1885	23.5	52.9	16.5	5.5	1.6	100	27.5	47	16.1	6.9	2.5	100
1886–1890	16.1	61.7	16.1	4.6	1.5	100	21.3	55.5	15	5.9	2.3	100

Source: Backer (1965, Table 93).

than 40% of males belonged to this group, compared to 60% in the years from 1886 to 1890. A corresponding change occurred in the age groupings of females. The age group “children 0–14 years” was reduced, but for both sexes, emigrants in the category “30–44” years also became less frequent. The fact that there were fewer emigrants from these two groups suggests that there were correspondingly fewer archetypal family groups of the kind that had been so numerous in earlier phases of the emigration process (NOS VII.25 *Utvandringsstatistikk*, 1921, p. 39).

Between 1866 and 1890, an increasingly larger proportion of those who emigrated from Norway were males (Table 3). The period, which has been divided into five-year intervals, shows an average ratio of 1,323 males to every 1,000 females. The fact that males were in such a majority is even more striking when seen in relation to the gender imbalance of 1,050 females to every 1,000 males. The significance of this strong connection between migration and population structure should not be ignored.

When considering the ratio of males to females in the emigrant population, it is important to consider those from the towns and those from the countryside separately. In this case, we only have available data for the five-year periods: 1876–1880, 1881–1885 and 1886–1890. These show that male inhabitants of rural communities were far more likely to emigrate than were female. While male emigrants from the towns numbered, on average, 1,200 males for every 1,000 females, corresponding records from rural districts show that male emigrants outnumbered their female counterparts by 500 per 1,000 (Table 3). The fact that North America acted as a greater magnet for males had important consequences for Norway’s population structure. The gender imbalance in the population at large became steadily more obvious. While in the years 1866–1870 there were 961 males per 1,000 females, the ratio of males to females sank to 935 in the course of the next 20 years (Table 3). In the last half of the nineteenth century, there were considerably fewer males than females over 15 years of age. This was due to a combination of higher male mortality (Note 9 and Fuglum, 1978, pp. 330–331) and the fact that the majority of emigrants were male (Backer, 1965, pp. 104, 189–190). Following the wave of emigration that took place at the start of the 1880s, Norway experienced the greatest ever preponderance of females in its history. The generations that were affected by this, namely those born between 1851 and 1860, were to spend their lives in a society where females formed an exceptionally large majority (Table 3, right column).

It is important to clarify the degree to which emigration compounded the severe gender imbalance in the area being studied, which has been described earlier. Between 1875 and 1891, the population of this area stabilized at between 55,000 and 60,000. A total of almost 11,000 of this population emigrated in the course of these 15 years: 4,000 from the rural communities and approximately 7,000 from the towns. This large-scale emigration had profound consequences, one of which was that population growth came to a halt. Another consequence was that emigration intensified the existing gender imbalance in the period in question. The exact extent of this is difficult to quantify because there are gaps in regional and local statistics.¹⁵ However, it is possible to use the same

Table 3. Emigrated males per 1,000 females, 5-year intervals 1866–1890 (relative numbers)

Year	Gender distribution emigrants from the whole country	Gender distribution emigrants from countryside communities	Gender distribution emigrants from the towns	Gender distribution in the population as a whole
1866–1870	1,296	–	–	961
1871–1875	1,192	–	–	956
1876–1880	1,445	1,479	1,334	955
1881–1885	1,269	1,356	1,080	944
1886–1890	1,413	1,600	1,120	935
Average 1866–1890	1,323	1,478	1,178	–

Source: Backer (1965, p. 166, Table 92).

distribution norms that applied to males and females in the country as a whole. The average for the three five-year periods recorded between 1876 and 1891 shows that the percentage of males compared to females who emigrated from rural communities was 60:40 (NOS VII.25 *Utvandringsstatistikk*, 1921, p. 40). Applied to the area being studied, this would suggest that 2,400 of the 4,000 who emigrated from the rural communities were males, and 1,600, females. In the towns, the percentage of male emigrants was 54 compared to 46 for females. If the same distribution norms are applied to towns in the area being studied, they suggest that in the course of this 15-year period, they lost as many as 3,800 of their male and 3,200 of their female inhabitants.

11. Substantial growth

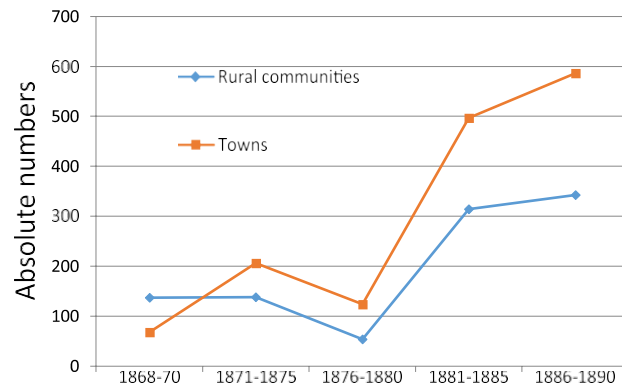
Considerable variations over time—and from place to place—characterise emigration from Norway in the nineteenth century. “Emigration did not follow an even course, but fluctuated considerably with the changes in general business conditions occurring in Norway and in the USA” (Backer, 1965, p. 217). In general, we can say that emigration was relatively moderate from regions in which new enterprises got underway and absorbed the surplus of a growing population (Semningsen, 1950, pp. 76–81). Nevertheless, there are local differences, which are difficult to explain. Different traditions and patterns of migration developed locally, even within such small geographic units as the parish. It is known that many farmers, both in the core area for spring herring fishing and in its periphery, used the surplus they got from participating in fishing to secure their primary means of living: the farm. Tenant farmers could purchase land that they had previously rented. They could also invest in domestic animals, soil improvement, land reclamation, mechanisation and so on. We may wonder why more people did not choose the alternative option: purchase a transatlantic ticket and take with them start-capital for life as an American farmer.

In Karlsund and the area around Stavanger, emigration was a marginal phenomenon in the decades prior to 1875. One may say that it was put on hold until the 1880s, when, by way of contrast, it became extensive. Figure 11 shows that the annual average emigration from the towns was three times higher in the period 1871–1875 than it had been in the previous period, 1868–1870, while the figures for the rural communities had remained unchanged. It is necessary to add that percentage average annual population growth was falling between 1866 and 1875 especially for the towns (Figure 3). It is nevertheless remarkable that in the following five years, emigration declined both from towns and from the countryside. In the light of the collapse of the spring herring industry, this may seem counter-intuitive. An interesting historical parallel is the post-1900, economically motivated and crisis driven wave of emigration that occurred in Norway’s most southern region (Sørlandet) (Backer, 1965, p. 165; NOS VII.25 *Utvandringsstatistikk*, 1921, p. 9; Semningsen, 1950, pp. 224–225, 1960, p. 156). The fact that no corresponding wave occurred in the areas near the Karlsund strait and Stavanger must be attributed to economic decline in the USA at the time (Norman & Rundblom, 1987, p. 64; Semningsen, 1950, pp. 82–84).¹⁶ Statistics suggest that the economic depression in the

Figure 11. Emigration from the area studied to countries outside Europe 1868–1890. Absolute numbers, annual average over 5 year periods except for 1868–70.

Source: Statistics Norway.

USA, the most important destination for Norwegian emigrants, affected their motivation in differing degrees. Areas from which Norwegians had been emigrating for some time were scarcely affected. That depression did not halt emigration from districts in Oppland, Sogn and Fjordane, Telemark or Hedmark. Emigrants from these places employed well-established networks which had been built up by many years, and were affected by macroeconomic factors to a lesser degree (Backer, 1965, p. 165, Table 91. About migration and networks see: Massey, 1999, pp. 43–45).

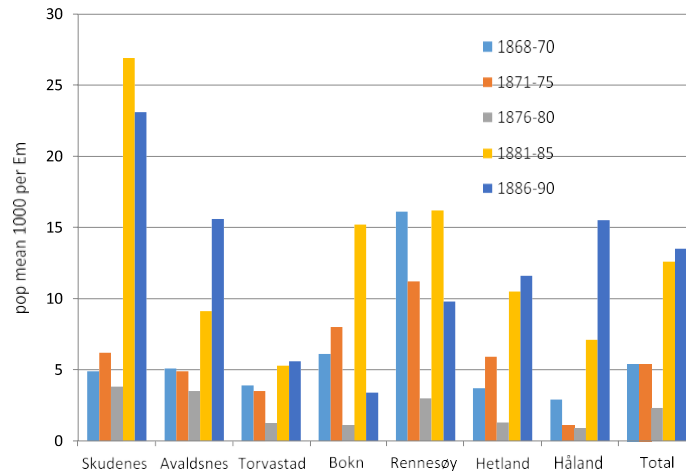
The situation was different for fishermen in the area being studied. In 1870, following decades of plentiful catches, these fishermen were suddenly left with no herring. Emigration did indeed increase to some extent in 1871–1873, but by 1874–1875 had fallen back to its previously modest levels. For decades, the completely dominant spring herring fishing had been an alternative to emigration in spite of its unreliability. As long as people could live well off rich supplies of herring, the USA was of less interest to them. Early in the 1870s, potential emigrants often lacked emigrant networks they could look to for support, and even where such networks did exist, they were not yet properly developed. When economic decline also struck the USA, emigration continued to seem a less attractive option and increases were short-lived. Nevertheless, the picture is a complex one, and combined figures for the county conceal local differences. As shown earlier, there were local differences in the extent of emigration which are not apparent in the aggregated figures for the entire county (Backer, 1965, p. 165, Table 91; Næss, 1984, pp. 104–105). There was a considerable level of emigration from districts that were less dependent on herring, especially in Ryfylke.¹⁷

In the five years 1871–1875, following the disappearance of herring stocks, emigration from the towns in the area being studied rose to three times its rate in the previous three years. However, this increase did not last long. Emigration almost halved in the next five years, 1876–1880, and levels were scarcely higher than for the towns and even lower from the rural communities, than what was the situation 10 years earlier. Between 1868 and 1875, figures from the rural communities remained stable, but fell back during the period 1876–1880. In the course of the next five years, the flow of emigrants again increased strongly. Emigration from the towns quadrupled, and six times as many people emigrated from the countryside. These increases continued into the next five-year period, 1886–1890, albeit less sharply.

Figure 12 shows relative numbers of emigrants from rural municipalities in the area being studied to countries outside Europe between 1868 and 1890.¹⁸ In order to capture local variations, a lower level of aggregation has been chosen for this part of the study. Emigration has been recorded from each administrative unit, including the rural communities. These changes were most striking in Skudenenes, the district that played the most important part in the spring herring fisheries. In the decade 1881–1890, annual emigration from there was five times what it had been in the period 1868–1880. With its stable population of about 4,600, the annual average of about 20 emigrants in the period 1868–1880 increased to almost 120 in the 1880s. The scale of emigration from Avaldsnes roughly trebled compared to the period 1868–1880. Torvastad, the rural municipality neighbouring

Figure 12. Emigration from the rural municipalities in the area being studied to countries outside Europe 1868–1890. Relative figures for five-year periods.

Source: Statistics Norway.

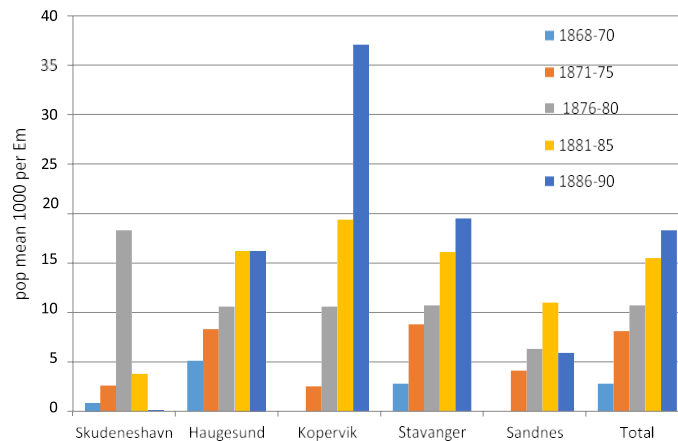
Haugesund, also shows a large increase in emigration after 1876–1880. However, the total growth through the entire period, not apparent in the aggregated data used in Figure 11, was relatively modest. Some of the same trend is apparent in Hetland rural municipality, south of the Boknafjord, although, with considerably more far-reaching consequences there. Emigrants from this municipality numbered slightly more than ten per thousand of its mean population in the course of the 1880s. The decline in emigration after 1868–1870 from Avaldsnes, Torvastad and Håland rural municipalities confirms the view that the collapse of the spring herring fisheries had little significant effect on levels of emigration from those areas in the very short-term, but this situation changed markedly in the 1880s, except in the case of Torvastad.

Figure 13 shows the relative numbers for emigration from the towns in the area in the period 1868–1890.¹⁹ Its scale was modest at the start of the period, at which time the spring herring fishing was still important and the shipping industry was growing. There are no records of emigration from Kopervik or Sandnes in the years 1868–1870. The increase in the number of emigrants between 1871 and 1875 was fairly similar in Stavanger and Haugesund. However, while numbers abated in the latter town, they continued to grow in Stavanger until 1890. In that town, the average annual rate was almost 20 for the period 1886–1890. Of an estimated population of 22,500 inhabitants, 2,265 went to America during these years. Source data for emigration are more scant in the case of the other towns—and conclusions correspondingly less certain. Kopervik showed a major increase: from no recorded emigrants in the years 1868–1870 to an annual average rate of over 37 per 1,000 of the mean population in the years 1886–1890. In the course of these years, a total of 155 emigrants left this tiny staple town, which had only had 835 inhabitants in 1885.

Most people who left their rural communities for other places in Norway moved into towns. From the 1850s, the rate of urbanization was exceptionally high (Myhre, 2006, p. 256). The high relative figures show that this was also the case in the area being studied here (Figure 3). However, emigration also contributed to reducing the numbers of young people in these rural communities. In this way, mass emigration had direct and indirect effects on population patterns. We have already seen how, after 1875, in relative numbers, more people emigrated from Norwegian towns than from its rural districts. This was despite the fact that the majority of the population lived in the country districts as late as the 1950s (Backer, 1965, 164, Table 90; Myhre, 1977, p. 19, Table 3; Stugu, 2006, p. 386). Several factors are relevant here, not least the fact that young people formed a higher proportion of urban populations than of rural ones. Many of these younger town dwellers had moved from the countryside. “[...] one must assume that many of them, after a shorter or longer stay in the towns, decided to move on to America.” (Backer, 1965, p. 164). Step-by-step migration is an important concept because there is reason to believe that a substantial proportion of those who emigrated from the towns were recent internal migrants from the countryside (Ree, 2003, pp. 9–13; Wika, 1977, p. 15).²⁰

Figure 13. Emigration 1868–1890 from towns in the area being studied to countries outside Europe. Relative numbers per five-year period.

Source: Statistics Norway.

Step-by-step migration is thus a phenomenon that must be taken into consideration if one is to understand the interplay between migration from the countryside to the towns in the area being studied. To some extent, it may account for this study's findings that emigration from the rural municipalities sank during the five years 1876–1880, while increasing from the towns. Developments after 1880 support that supposition. Between 1866 and 1890 almost twice as many people emigrated from the towns as from the countryside. However, the total populations of the rural municipalities and the towns remained almost stable throughout this period: about 26,000 and 29,000 respectively. This also shows that the scale of emigration from towns in relative numbers was proportionally twice that from the rural municipalities.

Semmingsen distinguishes between two categories of Norwegian towns where emigration was substantial: “[...] the stagnating towns and the fast-growing ones” (Semmingen, 1960, p. 156). Among the first group, she mentions small towns along the south coast, which were adversely hit by the decline in economic activity and the transition from sail to steam in the marine transport industry. Stavanger and Haugesund are in this group. She uses Christiania and Bergen as examples of the second group. Then, interestingly, she adds that less than half of the emigrants from Bergen in the years 1875 to 1894 had been born there. “The rest had moved in from the rural districts around Bergen, and the voyage to America was for them only a continuation of a process of migration stages” (Baines, 2002, pp. 38–39; Semmingen, 1960, p. 157). Though Bergen was a growing town, it faced problems, for instance in connection with the shipping industry crisis.

Semmingsen's description also partly fits the towns covered by this study. These experienced rapid economic, population and other growth up to the 1870s: they were all expanding cities. Despite this was the volumes of emigration modest (apart from a short-lived increase immediately after the collapse of the spring herring industry in the early 1870s). From the beginning of the 1880s, declining economic activity had a serious impact: emigration from these stagnating towns increased many times over in a very short time.

Some individuals or families who were deprived of a source of income when the spring herring disappeared may have moved to the nearest town as a first step to escape the crisis. This step by step migration is not fully captured in the sources. The figures showing generally high levels of out-migration between 1876 and 1891 (Figure 6) do not take this turnover into account. However, the collapse of the spring herring industry also had negative consequences for the towns and, in the case of Stavanger; these were compounded by the crisis in the shipping industry in the 1880s. While moving to a town might have seemed a sensible solution immediately after the crisis erupted, it might have failed to offer the hoped-for opportunities a few years later. At the same time, emigration became an increasingly attractive alternative. More and more people became infected by “America-fever”, and for those who had caught the infection, emigration was the best and, perhaps, the only cure.

12. Conclusion: Population development and economic fluctuations

This paper concerns population and the relationship between population development and economic fluctuations. The study has provided clear answers to questions relating to population developments in the area being studied. The average annual growth of 3.3% between 1835 and 1865 sank to 1.5 in the decade 1866–1875. In the years between 1876 and 1891, it declined even further: to 0.6%. The changes following the collapse of the spring herring industry were different in the towns and in the countryside. Population growth slowed down and in those rural areas where herring had been the most important part of the economy, the population actually declined. In the decades prior to 1870, spring herring had been an easily accessible means of livelihood: when it disappeared, the “herring folk” had to find alternative ways to make a living.

Changes in demographic structure comprise one component in the study of consequences for the development of a population that we may associate with economic fluctuations. In this context, we have focussed on the way in which the proportion of men to women changed in the second half of the nineteenth century. There was a gender imbalance in favour of females in Norway throughout the forty odd years that have been studied here (Figures 7 and 8). While the higher ratio of women in rural Norway only saw minor changes in this period, gender imbalance increased considerably in the area being studied. In the towns, relatively moderate gender imbalance in 1865 had become markedly worse by 1891. It seems that the economic crises described here were the most important indirect causes of this. Those who suffered had to find new sources of livelihood, which, in turn led to emigration in which men played the dominant part.

Stagnation and, in places, decline of the population affected patterns of settlement. In order to present a clear picture of how the process of internal migration played a major role in this development, the study includes identification of the inhabitants’ places of birth. The native population has been subdivided into four categories: those born in the municipality in which they were current resident (natives of their communities), those born in a different rural municipality, those born in a different town and those born outside Norway. The findings are considered to indicate that communities with a low percentage of native-born inhabitants (in the region of 30%) must have experienced considerable influx from elsewhere. Conversely, a high percentage indicates a correspondingly high level of stability—low mobility among the population in question. The findings were unambiguous: The rural municipalities nearest the towns on the north and the south side of the Boknafjord had the lowest percentage of native-born inhabitants (Figure 9). This can be easily understood in the light of the fact that the proportion of the population who lived in towns and urban areas within Stavanger County almost doubled between 1845 and 1875. The towns and surrounding municipalities attracted newcomers.

In the area studied, the flow of migrants from rural municipalities to the towns before 1875 had been far greater than in other parts of the country. The pattern is reflected in the considerably lower percentage of native-born inhabitants in the towns, compared to the rural municipalities. Haugesund, only a third of whose inhabitants in 1865 were native-born, distinguished itself as the most popular one to move to. Skudeneshavn, with its 73% of native-born inhabitants, lies at the opposite end of the scale. When one considers the advantageous position of Skudeneshavn as far as herring fishing was concerned, this finding may seem unexpected. A partial explanation may be that the formal grant of staple town privileges in 1857 mostly amounted to a belated recognition that it already had an urban population. An early influx of people from elsewhere largely accounted for the enormous population growth of Haugesund, which had only had a population of 37 in 1835. Starting at a very low level, its percentage of native-born inhabitants would inevitably grow as part of this process.

The crisis in the herring industry did not immediately lead to increased emigration. This was postponed until the beginning of the 1880s and, in time, significantly boosted in the wake of the shipping crisis. The dominance of sailing ships in the Norwegian merchant fleet passed its heyday in 1878, when the entire country saw an increase in emigration (Ohman-Nielsen, 2011, pp. 91–96; Semmingsen, 1950, pp. 223–224). However, the area studied was exceptional in so far as the

increase occurred relatively suddenly and because it was so massive. A threefold to fourfold increase in the volume of emigration after 1880 is thus the most striking new aspect of population development in the region between 1876 and 1891. All told, about 11,000 inhabitants left the area studied in the course of these 15 years. The fact that previously strong population growth gave way to stagnation was a direct consequence of this increased emigration. The high mean population increase in the area being studied was greatly reduced in the period between 1835–1845 and 1875–1891 (Figure 2). The towns were the most seriously affected (Figure 3). Emigration also reduced rural population growth. An annual growth of 0.9% in the decade spanning 1855–1865 gave way to 0.2% between 1876 and 1891.

One of the primary objectives of this study was to shed light on the importance of migration for the development of the populations in the areas of Karmsund and Stavanger. The survey has shown that it played a decisive role from 1840 to the 1890s. A pattern of migration marked by rural-urban movement was dominant despite the fact that the material presented in the paragraph, *Patterns of movement in the countryside* indicates that there was a considerable population turnover. Many people moved in and out over the years. What can account for this? It is most important to recall that exploitation of the spring herring resource was most closely associated with the rural areas of Western Norway. The herring was caught along the coast, and the processing and preparation for export were mostly carried out there, but in the towns too. In the course of time, the rural communities became increasingly involved in the transport of salted herring on boats owned by rural people themselves. There is a lot of evidence suggesting that this is a Norwegian variant of a phenomenon that, in other parts of Europe, is known as “rural industry”. This rural industry played a particularly important role in the economies of many areas in the eighteenth century and a large part of the nineteenth century. This was a distinctive feature of extensive collaboration and mutual dependence between town and countryside. The rural communities’ contribution to this collaboration was primarily related to providing raw materials and labour for semi-finished products. The provision of capital, completion and marketing of the goods was left to the towns (Bade, 2003, pp. 3–4; Merriman, 2010, pp. 367–368; Page Moch, 2003, pp. 61–62). A key question here is what happened in those areas where rural industry came under pressure and eventually disappeared. There arose a situation in which increased investment in primary production was needed to compensate for loss of income from rural industry: a development in which the “rural communities were ruralised” (Page Moch, 2003, pp. 115–117). Another alternative in the pursuit of a living was migration. In the earliest phases of industrialisation, “[...] the disproportionate gap between population growth and employment options that induced migration initially increased to a decisive degree” (Bade, 2003, p. 38; O’Donoghue & O’Donoghue, 2003, p. 107). The next paragraphs show how this played out in the area in question here.

The parallel to developments in the area around the Karmsund strait and Stavanger seems obvious. It is true that what collapsed here was not rural industry in its classical sense, but the local herring fishing—and—in the course of time, a shipping industry that also had links to the rural communities. “[...] gradually the farmers took to shipping ever-increasing amounts of their produce in their own vessels [...]” (Østensjø, 1963, p. 149). Boat-building was an important source of employment in many rural places between Lista and Nordfjord on Norway’s west coast (Østensjø, 1963, p. 150). Providing new means of earning a living for a rapidly developing population presented a considerable challenge. The rural communities were hardest hit and three patterns of response manifested themselves. The first of these was a revitalisation of agriculture from within. Even though farmers’ participation in the spring herring fisheries had benefited agriculture, it had nevertheless led to farms being neglected in many areas. Following the collapse of the herring industry, professional roles became more distinct: farmers became more obviously farmers. Secondly, the collapse brought about changes in the fishing industry itself. Catches no longer came right up to the shoreline, as they had done earlier. Among other things, fishing in more distant waters required larger boats, more capital and lengthier periods from home on the part of those involved. It was less common to find split households with one foot in agriculture and the other in fishing. Migration was a third alternative for country dwellers who were affected by the crises. This solution too has obvious

international parallels, among others, the variety of migration patterns. The experience of Flemish home weavers in the early nineteenth century is one example. “When domestic industry collapsed here in the years after 1820, a mass search for new sources of income also was necessitated [...] migratory labour to France” (Lucassen, 1987, p. 186). At the same time as we can maintain that while the main movement was from countryside to town, there were currents in the opposite direction and considerable turnover in the towns. All the local administrative units that were studied experienced net out migration in the final period from 1876 to 1891 (Figure 6). Emigration became an important alternative for increasing numbers of people who were in pursuit of a livelihood.

The conclusion to be drawn from this study is clear. The economic crises that struck the area around Karmsund strait and Stavanger, the collapse of spring herring fishing early in the 1870s and the crisis that struck the shipping industry in the 1880s had—both separately and together—serious consequences for population development. The statistics support such a causal connexion. Strong population growth came to an end. We were able to support the hypothesis that economic slumps first drove country people to the towns and subsequently, in increasing numbers, to the USA. Emigration that was sensitive to business cycles, such as that brought about by the collapse in the herring and shipping industry, grew substantially, bringing the population’s growth to a virtual halt and simultaneously affecting its structure. The fact that the majority of those who emigrated were men created a major gender imbalance (Table 3). As local data is not available, we have to suggest that the situation in the Karmøy strait and Stavanger area was the same as that in the country as a whole. This was most apparent in the rural municipalities that had enjoyed approximate gender balance in the years when herring had been plentiful. Both migration within Norway and emigration from the country changed its settlement pattern. The herring crisis augmented the flow of people to the towns and encouraged many to emigrate. However, there was also considerable turnover in the towns, which lost relatively more of their inhabitants through emigration. There is also considerable evidence that step-by-step migration became more important.

Funding

This work was financially supported by the University of Stavanger.

Author details

Olav Tysdal¹

E-mail: olav.tysdal@uis.no

¹Faculty of Arts and Education, Department of Cultural Studies and Languages, University of Stavanger, Lervigbrygga 186, Stavanger 4014, Norway.

Citation information

Cite this article as: Population figures, gender distribution, patterns of settlement and migration in area of the Karmsund strait and Stavanger in the second half of the nineteenth century, Olav Tysdal, *Cogent Social Sciences* (2017), 3: 1275950.

Notes

1. The term “Southern district” (*Søndre distrikt*) was widely used as a common term for the coastal fishing grounds off the waters near Stavanger County (now Rogaland County) and Southern Bergenhus County (now Hordaland County). The main southern fishing grounds as such stretched between Skudenes and Espevær. The spring herring period of the nineteenth century lasted from 1808 until 1870.
2. Market town and staple town are granted special privileges by national authorities, the Parliament; also called *formal* towns. The term “urban areas” is used for the Norwegian term “tettsted”.
3. “This traffic was made possible by the liberal shipping law of 1836, which provided that farmers and others with certain experience at sea could transport loads of herring to Gothenburg.”

4. “This estimate [...] assumes that birth and death rate of migrants and natives were identical. If allowance is made for migrant age structure, then migration caused about 40% of population growth and natural increase 60%.”
5. Births out of wedlock could matter here. In general, the rate of births out of wedlock in nineteenth century Norway was low (Dyrvik, 1983, p. 127).
6. “Throughout Europe urban death rates regularly exceeded rural ones during most of the nineteenth century” (Page Moch, 2003, pp. 44–45).
7. The percentage of females in the age group 15–50 years in the entire population is partly reflected in the birth rate. With a low illegitimate birthrate, nuptiality and age distribution are also significant.
8. A precondition for surveying the structure of a population in a particular area is knowledge about gender, age and marital status.
9. “Except from smaller variations, the gender proportion [by birth] has in our country since the mid nineteenth century been 106 males to 100 females.”
10. For a summary of Europeans’ motives for emigrating to the Americas in the nineteenth and twentieth centuries (see Page Moch, 2003, pp. 149–153).
11. There were two main categories of foreigners in Norwegian industry: experts and skilled employees, who had been recruited, and immigrants in search of employment, most of the latter from Sweden (Myhre, 2003, pp. 237–239).
12. <https://www.ssb.no/statistikkbanken/selectvarval/saveselections.asp>. <http://www.ssb.no/a/kortnavn/folkendrkv/2012k4/kvart11.html>. About 85,000 foreigners (people who had neither parents nor grandparents who had been born in Norway) were registered resident in Rogaland County in 2012.

- These comprised roughly 19% of the county's 450,000 inhabitants.
13. "[...] population registers for the nineteenth century confirm both the importance of migration from the immediate hinterland, or 'demographic basin', and high rates of population turnover that have been inferred from preindustrial records" (Lucassen & Lucassen, 1999, pp. 33–34).
  14. "The evidence that current migrants contained a disproportionate share of young adults is overwhelming."
  15. The author has used a great deal of his own and others' time searching for local emigration statistics for the period 1860–1890 containing information regarding gender and age from the various types of administrative units in the area studied. Unfortunately, these efforts have been fruitless.
  16. "The American economic recession that began in 1873 also held back emigration from the Nordic countries for some years [...]"
  17. The parish of Hjelmeland in the eastern part of Stavanger County lost 10.5% of the population in the period 1856–1860 and similar 11.5% loss of the population in the neighboring parish of Suldal between 1861 and 1865 (Solheim Pedersen, 1982, pp. 22–23).
  18. The numbers of inhabitants for the years 1876–1880, 1881–1885 and 1886–1890 have been calculated on the basis of the censuses of 1875 and 1891.
  19. The population numbers in the five year periods: 1876–1880, 1881–1885 and 1886–1890 have been calculated from the censuses of 1875, 1885 and 1891.
  20. A central theme is the question of who should be considered to be an urban citizen. Discussion relating to length of residence in a town before the decision to emigrate is taken. More references can be found in Tysdal (2013, note 89).

Cover image

Source: Museum Stavanger AS Muségt. 16 4010 Stavanger Tlf. 51 84 27 00 post@stavanger.museum.

References

Archival references

Bidrag til en norsk Befolkningsstatistikk [Contribution to Norwegian Population Statistics] NOS. Ny Række, udgiven i Aaret (1882). C No. 1.

Foreløpig indstilling, utvandringslovgivningen (Utvandringskomiteen) [Preliminary proposal for legislation relating to emigration (Emigration Committee)]. (1913). Retrieved September 9, 2013, from http://www.ssb.no/a/histstat/nos/nos_vii_025.pdf

NOS VII.25 Utvandringsstatistikk [Statistics Norway. VII.25 Norwegian Emigration Statistics]. (1921). Retrieved November 19, 2015, from http://ssb.no/a/histstat/nos/nos_vii_025.pdf

NOS Folketællingen i Norge 1. januar 1875, Tabel No. 7 [Statistics Norway. Norwegian Census, January 1, 1875 Table No. 7.]. (n.d.). Retrieved November 20, 2013, from <https://www.ssb.no/statistikkbanken/selectvarval/saveselections.asp>

Retrieved November 20, 2013, from <http://www.ssb.no/a/kortnavn/folkendrkv/2012k4/kvart11.html>

Statsarkivet i Stavanger, Amtmannsberetningene 1836–1840 [National Archives, Stavanger, County Governors' Reports 1836–1840]. (n.d.). Literature

Literature

Backer, J. E. (1965). *Ekteskap, fødsler og vandringer i Norge 1856–1960 [Marriages, births and migrations in Norway 1856–1960] SSB. Oslo: Statistics Norway.*

Bade, K. J. (2003). *Migration in European history. Malden, MA: Blackwell.*
<http://dx.doi.org/10.1002/9780470754658>

Baines, D. (1985/2002). *Migration in a mature. Economy emigration an internal migration in England and Wales 1861–1900. Cambridge: Cambridge University Press.*

Baines, D. (1991). *Emigration from Europe 1815–1930. Cambridge: Cambridge University Press.*
<http://dx.doi.org/10.1007/978-1-349-11404-7>

Daniels, R. (1991). *Coming to America. A History of Immigration and Ethnicity in American Life. New York, NY: HarperPerennial.*

Dyrvik, S. (1983). *Historisk demografi [Historical demography] (pp. 320–332). Bergen: Universitetsforlaget.*

Dyrvik, S. (1987). *Befolkningsutviklinga 1825–1875 [The population development 1825–1875]. In E. Hovland & H. Eyvind Næss (Eds.), *Fra Vistehola til Ekofisk. Rogaland gjennom tidene [From Vistehola to Ekofisk. Stavanger County through the ages] (Vol. 1, pp. 320–332). Stavanger: Universitetsforlaget.**

Dyrvik, S. (2004). *Den demografiske overgangen [The demographic transition]. Oslo: Samlaget.*

Fuglum, P. (1978). *Norge I støpeskjeen 1884–1920 [Norway in the castingladle 1884–1920]. In K. Mykland (Ed.), *Norges historie [Norwegian history] (Vol. 12). Oslo: Cappelen Forlag.**

Gesme, A. U. (1993). *Between rocks and hard places. Cedar Rapids, IA: Gesme Enterprises.*

Hagemann, G. (1997). *Det moderne gjennombrudd 1870–1905 [The modern breakthrough 1870–1905]. In K. Mykland (Ed.), *Aschehougs norgeshistorie [The history of Norway] (Vol. 9). Oslo: Knut Helle.**

Harzig, C., & Hoerder, D. with Gabaccia, D. (2009). *What is migration history? Cambridge, MA: Polity Press.*

Hatton, T. J., & Williamson, J. G. (1998). *The age of mass migration. Causes and economic impact. New York, NY: Oxford University Press.*

Helle, K., Dyrvik, S., Hovland, E., & Grønlie, T. (2013). *Grunnbok i Norges historie. Fra vikingtid til våre dager [Primer of Norwegian history. From the age of the Vikings to our own times]. Oslo: Universitetsforlaget.*

Hochstadt, S. (1996). *The socioeconomic determinants of increasing mobility in nineteenth-century Germany. In D. Hoerder & L. Page (Eds.), *European migrants: Global and local perspectives (pp. 141–169). Boston, MA: Moch.**

Hohenberg, P. M., & Hollen Lees, L. (1996). *The making of urban Europe 1000–1994. Cambridge, MA: Harvard University Press.*

Hubbard, W. H. (2002). *Folkevekst og flytting [Population growth and migration] Demographic processes in a Western Norwegian Port Town – Haugesund, 1865–1920. In H. Sandvik, K. Tesle, & G. Thorvaldsen (Eds.), *Pathways of the past (pp. 91–102). Oslo: Novus forlag.**

Jerome, H. (1926). *Migration and business cycles. New York, NY: National Bureau of Economic Research.*

Langhelle, S. I. (1987). *Oppsving i næringene ved sida av jordbruket [Commercial growth outside agriculture]. In E. Hovland & H. E. Næss (Eds.), *Fra Vistehola til Ekofisk [From Vistehola to Ekofisk] (Vol. I). Stavanger: Universitetsforlaget.**

Lucassen, J. (1987). *Migrant labour in Europe 1600–1900 (pp. 3–32). London: Croom Helm.*

Lucassen, J., & Lucassen, L. (Eds.). (1999). *Migration, migration history, history: Old paradigms and new perspectives. Berlin: Peter Lang.*

Marsella, A. J., & Ring, E. (2003). *Human migration and immigration: An overview. In L. L. Adler & U. P. Gielen (Eds.), *Migration. Immigration and emigration in international perspective. Westport, CT: Praeger.**

Massey, D. S. (1999). *"Social Capital Theory" in "Why does immigration occur? A theoretical synthesis. In C. Hirschman, P. Kasinitz, & J. DeWind (Eds.), *The handbook of international migration, the American experience (pp. 34–52). New York, NY: Russell Sage Foundation.**

- Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., & Edward Taylor, J. (1993, September). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 19, 431–466.
- Merriman, J. (2010). *A history of modern Europe. From the renaissance to the present*. New York, NY: W.W. Norton.
- Myhre, J. E. (1977). Urbaniseringen i Norge i industrialiseringens første fase ca. 1850–1914 [Urbanization in Norway in the first phase of industrialization, ca. 1850–1914]. In G. Authén Blom (Ed.), *Urbaniseringsprosessen i Norden 3, Industrialiseringens første fase [The process of urbanization in the Nordic Countries 3, The first phase of industrialization]* (pp. 9–90). Oslo: Universitetsforlaget.
- Myhre, J. E. (2003). I nasjonalstatens tid 1814–1940, del II. 1860–1901 [In the age of the nation state 1814–1940, part II. 1860–1901]. In K. Kjeldstadli (Ed.), *Norsk innvandringshistorie* (Vol. 2, pp. 177–313). Oslo: Pax forlag.
- Myhre, J. E. (2006). Den eksplosive byutviklingen 1830–1920 [The explosive urbanization 1830–1920]. In E. Helle & S. Myhre (Eds.), *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år [Norwegian urban history. Urbanization over 1300 years]* (Vol. 2, pp. 247–381). Trondheim: Pax forlag.
- Norman, H., & Rundblom, H. (1987). *Transatlantic connections, Nordic Migration to the new world after 1800, part 1*. Oslo: Norwegian University Press.
- Næss, H. E. (1984). Utvandringen fra Stavanger Amt til Amerika [Emigration from Stavanger County to America]. In *Lokalhistorisk årbok for Rogaland fylke [Local history year book, Rogaland County]*. Stavanger: Rogaland historie- og Ættesogelag.
- O'Donoghue, T. J., & O'Donoghue, M. A. (2003). Emigration from Ireland to the United States. In L. L. Adler & U. P. Gielen (Eds.), *Migration. Immigration and emigration in international perspective* (pp. 105–122). Westport, CT: Praeger.
- Ohman-Nielsen, M. B. (2011). *Norvegr. Norges historie – bd. III 1840–1914 [Norvegr. The history of Norway – vol. III 1840–1920]*. Oslo: Aschehoug.
- Østensjø, R. (1958). *Haugesund 1835–1895, bind I [Haugesund 1835–1895, Vol. I]*. Haugesund: Haugesund kommune.
- Østensjø, R. (1963). The spring herring fishing and the industrial revolution in western Norway in the nineteenth century. *Scandinavian Economic History Review*, 11, 135–155.
- Østrem, N. O. (2010). *Karmøys historie fra 1800 til 1900 [History of the municipality of Karmøy 1800 to 1900]*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Page Moch, L. (2003). *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650*. Bloomington: Indiana University Press.
- Ree, I. (2003). *Utvandrarar frå Stavanger 1903 og 1913. En studie i urban migrasjon [Emigrants from Stavanger 1903 and 1913. A study in urban migration]* (Unpublished Hovedfagsoppgåve i historie [MA History thesis]). University of Oslo, Oslo.
- Seip, A. L. (1997). Nasjonen bygges 1830–1870 [The nation is built 1830–1870]. In K. Helle (Ed.), *Aschehougs norgeshistorie [Aschehoug's history of Norway]* (Vol. 8). Oslo.
- Semmingsen, I. (1950). *Veien mot vest, annen del, Utvandringen fra Norge 1865–1915 [The way towards the west, Part 2. Emigration from Norway 1865–1915]*. Oslo: H. Aschehoug forlag.
- Semmingsen, I. (1960). Norwegian emigration in the nineteenth century. *Scandinavian Economic History Review*, 8, 150–160.
- Solhaug, T. (1976). *De norske fiskeriers historie 1815–1880 [The history of the Norwegian Fishing Industry 1815–1880]*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Solheim Pedersen, E. (1982). *Tre bygdesamfunn rundt heia. Befolkningsmessige, økonomiske og sosiale forhold i Valle, Suldal og Hjelmeland 1800–1900 [Three farming communities on the Moorland. Aspects of population, economy and social conditions in Valle, Suldal and Hjelmeland in the period 1800–1900]*. AmS-skrifter, 8.
- Stugu, O. S. (2006). Mot et urbanisert land? 1920–2000 [Towards an urbanized country? 1920–2000]. In K. Helle, F. E. Eliassen, J. E. Myhre, & O. S. Stugu (Eds.), *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år [Norwegian urban history. 1300 years of urbanization]* (pp. 383–507). Pax forlag: Trondheim.
- Tilly, C. (1978). Migration in modern European history. In W. H. McNeill & R. S. Adams (Eds.), *Human migration, patterns and policies* (pp. 48–72). Bloomington: Indiana University Press.
- Try, H. (1979). To kulturer, En stat 1851–1884 [Two Cultures, one State 1850–1884]. In K. Mykland (Ed.), *Norges historie [The history of Norway]* (Vol. 11). Oslo: Cappelen forlag.
- Tysdal, O. (2013). Demografiske konsekvenser etter kollapsen i vårsildfisket i 1870 [Demographic consequences after the collapse in the spring herring fisheries in 1870]. *HEIMEN*, 1, 3–24.
- Vea, J. (2009). *To kulturer [Two cultures]*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Wika, H. O. (1977). *The outwanderers. Emigration from Vega County – Norway 1869–1929*. Brønnøysund: Tidemann.

Appendix A

Table A1. Native population 1865, 1875, and 1891. Male and female. Absolute numbers and percent growth

	1865			+/- in % 1855-1865			1875			+/- in % 1865-1875			1891			+/- in % 1875-1891		
	M	F	Total	M	F	Total	M	F	Total	M	F	Total	M	F	Total	M	F	Total
Skudenes and Åkra	2400	2357	4757	-4.7	-6.7	-5.7	2319	2366	4685	-3.4	0.4	-1.5	2260	2434	4694	-2.5	2.9	0.2
Avaldsnes municip.	2355	2380	4735	-3.7	-6.5	-5.1	2660	2722	5382	13	14	13.7	2538	2884	5422	-4.8	5.6	0.7
Torvastad municip.	1856	1818	3674	14.1	12.6	13.3	1778	1805	3583	-4.2	-1	-2.5	2054	2438	4492	13	26	20
Bokn municip.	531	531	1062				498	499	997	-6.2	-6	-6.1	416	456	872	-25	-11	-18

Source: Statistics Norway.

Table A2. 1876-1891 Emigration, Immigration, Net. migration

Place	Outmigration and emigration	Inmigration	Net. migration
Skudeneshavn	-25	-351	-376
Haugesund	-989	556	-433
Kopervik	-242	28	-214
Sandnes	-148	-122	-270
Stavanger	-4631	1884	-2747

Source: Statistic Norway.

Table A3. Females per 1,000 males in rural communities and towns in the area being studied 1845, 1855, 1865, 1875 and 1891

	1845				1855				1865				1875				1891			
	M	F	Total	F. per 1,000 M.	M	F	Total	F. per 1,000 M.	M	F	Total	F. per 1,000 M.	M	F	Total	F. per 1,000 M.	M	F	Total	F. per 1,000 M.
Skudenes and Åkra	2,490	2,516	5,006	1,010	2,518	2,526	5,044	1,003	2,400	2,357	4,757	982	2,319	2,366	4,685	1,173	2,260	2,434	4,694	1,077
Avaldsnes	2,138	2,118	4,256	990	2,446	2,545	4,991	1,040	2,355	2,380	4,735	1,011	2,660	2,722	5,382	1,023	2,538	2,884	5,422	1,136
Torvastad	1,521	1,468	2,989	965	1,627	1,615	3,242	993	1,856	1,818	3,674	980	1,778	1,805	3,583	1,015	2,054	2,438	4,492	1,187
Bokn									531	531	1,062	1,000	498	499	997	1,002	416	456	872	1,096
Rennesøy	1,093	1,104	2,197	1,010	1,197	1,217	2,414	1,017	1,207	1,245	2,452	1,031	1,129	1,272	2,401	1,127	1,058	1,231	2,289	1,163
Hetland	2,801	2,644	5,445	943	2,106	2,138	4,244*	1,015	2,554	2,522	5,076	987	2,975	3,040	6,015	1,021	2,991	3,045	6,036	1,018
Håland	1,133	1,087	2,220	959	1,254	1,324	2,578	1,056	1,389	1,433	2,822	1,032	1,503	1,574	3,077	1,047	1,543	1,758	3,301	1,139
Total rural areas	11,176	10,937	22,113	987	11,148	11,365	22,513	1,019	12,292	12,286	24,578	1,000	12,862	13,278	26,140	1,032	12,860	14,246	27,106	1,108
Skudene-shavn									617	592	1,209	959	657	660	1,317	1,005	590	606	1,196	1,027
Haugesund					516	550	1,066	1,066	1,625	1,596	3,221	982	2,199	2,222	4,421	1,010	2,729	3,013	5,742	1,104
Kopervik									355	382	737	1,076	422	431	853	1,021	363	454	817	1,250
Stavanger	4,158	4,488	8,646	1,079	5,628	6,089	11,717	1,082	8,072	8,575	16,647	1,062	9,693	10,595	20,288	1,093	10,392	12,151	22,543	1,169
Sandnes									495	505	1,000	1,020	784	723	1,507	922	821	909	1,730	1,107
Total towns	4,158	4,488	8,646	1,079	6,144	6,639	12,783	1,080	11,164	11,650	22,814	1,044	13,755	14,631	28,386	1,063	14,895	17,133	32,028	1,150
Total a.b.s.	16,346	16,515	32,861	1,010	17,292	18,004	35,296	1,041	23,456	23,936	47,392	1,020	26,617	27,909	54,526	1,049	27,755	31,379	59,134	1,131

Source: Norwegian Statistics.

©2017 The Author(s). This open access article is distributed under a Creative Commons Attribution (CC-BY) 4.0 license.

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material for any purpose, even commercially.

The licensor cannot revoke these freedoms as long as you follow the license terms.

Under the following terms:

Attribution — You must give appropriate credit, provide a link to the license, and indicate if changes were made.

You may do so in any reasonable manner, but not in any way that suggests the licensor endorses you or your use.

No additional restrictions

You may not apply legal terms or technological measures that legally restrict others from doing anything the license permits.

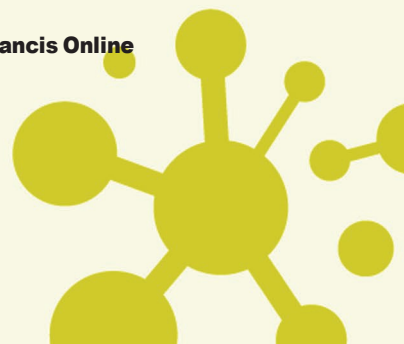

Cogent Social Sciences (ISSN: 2331-1886) is published by Cogent OA, part of Taylor & Francis Group.

Publishing with Cogent OA ensures:

- **Immediate, universal access to your article on publication**
- **High visibility and discoverability via the Cogent OA website as well as Taylor & Francis Online**
- **Download and citation statistics for your article**
- **Rapid online publication**
- **Input from, and dialog with, expert editors and editorial boards**
- **Retention of full copyright of your article**
- **Guaranteed legacy preservation of your article**
- **Discounts and waivers for authors in developing regions**

Submit your manuscript to a Cogent OA journal at www.CogentOA.com

Studie 3

Kapittel 2

Befolkningsmagneten

Det blir sagt at folk i Kristiansand er trege fordi de er etterkommere av setesdøler som kom for sent til amerikabåten. Om folk i Sandnes er det en annen fortelling. Et kjennetegn ved byens eldste historie var de mange innflytterne fra nabokommunene i sør og øst. Noen vil hevde at de som kom, var et utvalg fra det beste menneskematerialet på Jæren. Resultatet ble en spesiell «Sandnes-ånd». Den kunne bl.a. gjenkjennes på innbyggernes driftighet, åpenhet og folkelighet.¹

Ordførerens hilsningstale i forbindelse med et nasjonalt idrettsarrangement i 1966 gir et inntrykk av hvordan byen så på seg selv. Den gamle bykjernen var møte- og handelsstedet for folket i og utenfor byens grenser. Folk søkte til Sandnes, som var kjent for «gode parkeringsplasser og hyggelige, naturlige mennesker». Folk var arbeidsomme og flittige. Folk arbeidet i tillit til hverandre og for hverandre. Ordføreren fortalte at byen var stolt av sin industri, som på en utmerket måte hadde vært lydhør overfor tidens krav og dermed gitt sine produsenter og byen et adelsmerke som vitnet om kvalitet og harmoni. Å lytte og gi ideer skapte framgang og trivsel. De verdiene som lå i dette, kunne ikke skapes gjennom regulativ og instruks. «Deter mennesket selv som engasjeres med sitt arbeid og sin innsats.»²

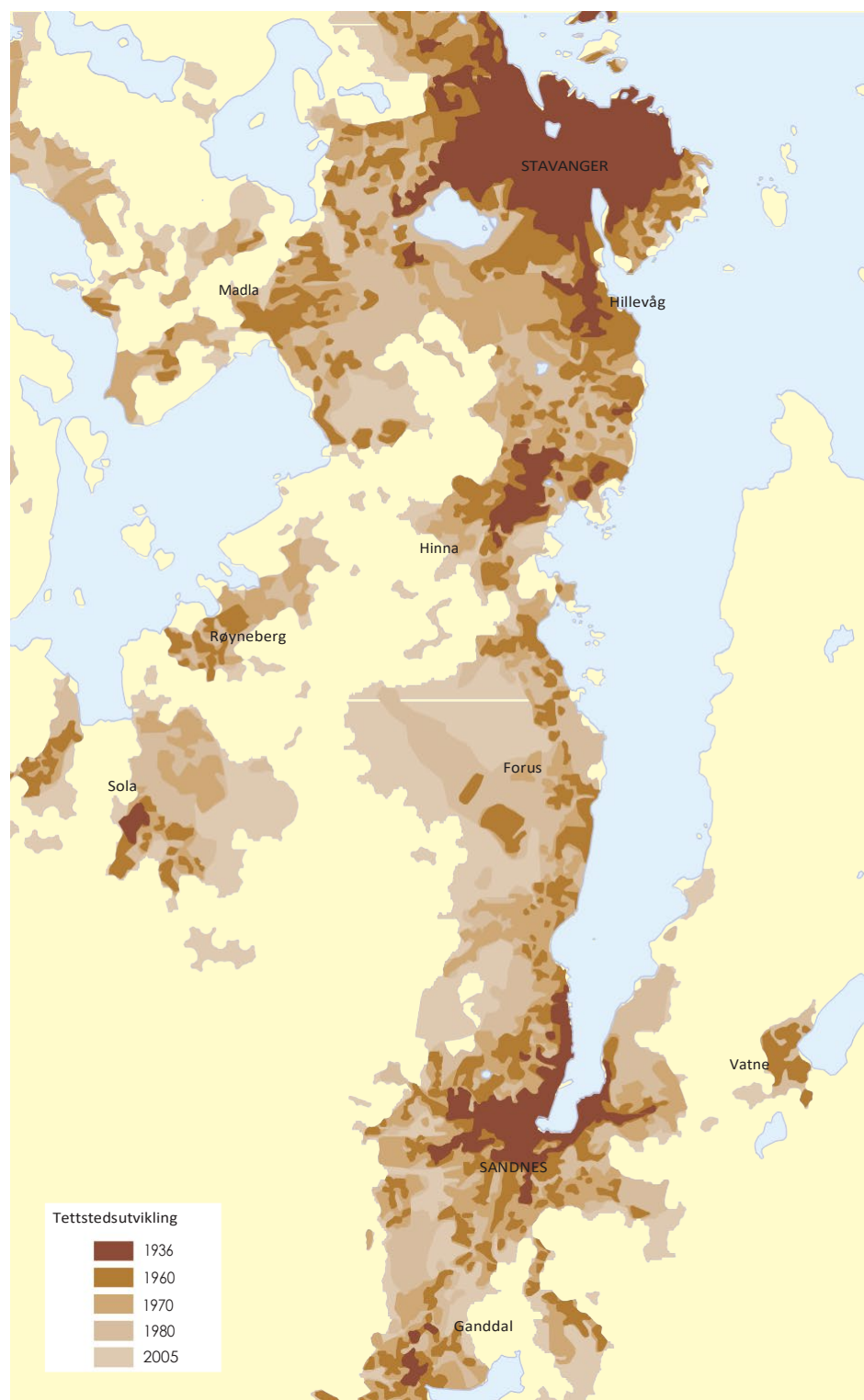
Sandnes-ånden var verneverdig. Samtidig var den truet. Det hadde vært et argument i debatten om sammenslåing med nabokommunen Høyland. En kommuneutvidelse som kun skulle omfatte de sentrumsnære områdene, var ikke truende. Hvis en derimot slo sammen Sandnes og Høyland til én kommune, var det stor fare for at Sandnes-ånden kunne

forsvinne. Forsvarerne av Sandnes-ånden tapte denne kampen. «Nye» Sandnes, som ble opprettet 1. januar 1965, ble over 300 kvadratkilometer i utstrekning. Det ble lang avstand mellom Langgata og de ytterste grensene. Den nye byen ble en miks av asfalt, betong, dyrka mark, skog, fjell og vann. Mange innbyggere fulgte med på lasset i 1965, og veldig mange flere kom i årene etter. Sandnes var en av de raskest voksende byene i landet. I dette kapitlet skal vi se spesielt på befolkningsutviklingen og bosetningsmønsteret i «nye» Sandnes.

Et raskt tilbakeblikk viser at Sandnes med ett unntak hadde nettoutflytting hvert eneste år mellom 1950 og 1965. Tallene var ikke høye. Utflyttingen ble nesten balansert mot fødselsoverskuddet. Folketallet lå stabilt rundt 4000. Nyttårsafteni 1964 var innbyggertallet 3991. Statistikken forteller imidlertid ikke hele historien om folketallsutviklingen i «byen» Sandnes. Etter krigen var det knapt plass til flere innbyggere innenfor de trange grensene til 1800-tallsbyen. Veksten kom derfor i nabokommunen. En rekke andre norske byer hadde opplevd det samme over lang tid og i forsterket grad i årene etter andre verdenskrig.³

Stor-Sandnes kan brukes som én betegnelse på sentrum og den sentrumsnære tettbebyggelsen. Her vokste innbyggertallet kraftig. I dette området var det godt og vel 10 000 innbyggere i 1950, mens Ganddal og Figgjo hadde rundt 850 og 400 innbyggere.⁴ Ti år senere var antall innbyggere i Stor-Sandnes økt til 15 000.⁵ Folketallet på Ganddal var blitt doblet. Det bodde nesten like mange i bydelen Austrått i Høyland som i Sandnesby. Innbyggertallet på Figgjo hadde økt med vel

Kartet viser tettstedsutviklingen på Nord-Jæren fra 1936 til i dag. Mens det i 1936 var sammenhengende jordbruksland mellom Norestraen og Hinna og derfra til Hillevåg, er Sandnes og Stavanger i dag vokst sammen med hus tett i tett fra bysentrum til bysentrum.

hundre på ti år, og på Hommersåk, som da lå i Hetland herred, var folketallet 1000. Det samlede folketallet i forstads-kretsene rundt henholdsvis Sandnes og Stavanger i 1960 var omtrent like høyt.⁶ De gamle bygrensene var etter hvert blitt problematiske for begge byene på Nord-Jæren.

I 1965 hadde den nyestorkommunen Sandnes vel 27 000 innbyggere. Økning i folketallet i et område er avhengig av fødselsoverskudd og/eller netto innflytting. Disse to fenomenene henger tett sammen. De unge er mest mobile. Sterk innflytting gir en yngre befolkning og i sin tur et større fødselsoverskudd. *Flytting* står derfor helt sentralt i dette kapitlet. Beslutningen om å bryte opp og flytte kan være vanskelig, selv om gevinsten i mange tilfeller kan synes åpenbar. Migrasjonsforskere har etter års studier av fenomenet til ulike tider og i ulike samfunn ofte blitt forundret over at ikke flere flytter. Folk er mer bofaste enn en skulle tro. Bare 2–3 prosent av befolkningen i verden bor utenfor det landet der de er født. Fenomenet kalles «immobilitetsparadokset».⁷

Flytting vil som regel være knyttet til behovet for arbeid og bolig. Det viser seg at flytting over kort avstand oftest er boligmotivert. Langdistanseflytting vil som regel være jobbrelatert, selv om arbeidsplassen godt kan ligge i en annen kommune.⁸ I tidligere tider var det et uomgjengelig krav at arbeidssted og bosted var samlokalisert. Avstanden skulle ikke være større enn at arbeidsfolk innen rimelig tid kunne gå til og fra arbeid. Sliker det ikke lenger. Dagpendling over lange avstander er et moderne fenomen som var umulig før massebilismens tidsalder. Den kjøreturen som for 40–50 år siden var én av kanskje

tre–fire årlige søndagsutflukter, gjerne i buss eller bak på et lasteplan, er nå blitt en daglig arbeidsreise for mange. Privatbilen spiller hovedrollen i denne sammenhengen, selv om utbyggingen av et kollektivtransporttilbud også har betydning. I Sandnes var kollektivandelen bare 7 prosent i 2008.⁹

Parallelt med endringene i transportsektoren har folk stilt krav om større og mer moderne boliger. Boligspørsmålet sto sentralt i utviklingen av den norske velferdsstaten etter andre verdenskrig. I 1950-årene forskjøv tyngdepunktet seg fra treroms- til fireromsleiligheter for vanlige familier. I 1970 bodde over 80 prosent av befolkningen i leiligheter med én person eller mindre per rom.¹⁰ I Sandnes var det vanlig at folkeide sitt eget hus. Mangel på tomtegrunn førte til en konsentrert utbygging i årene før kommuneutvidelsen. Drevet av økt etterspørsel fra stadig nye sandnesbuer fortsatte den sterke veksten i allerede etablerte bydeler. Samtidig fant det sted boligbygging på mindre og større nye boligfeltspredt rundt om i hele kommunen.

Befolkningsmagneten

Sandnes, Høyland, halve Hetland og Høle ble slått sammen til én kommune 1. januar 1965. Folketallet i den nye bykommunen Sandnes var 27 317, en sjudobling sammenlignet med hvor mange som bodde innenfor de trange grensene fra 1860. Flere enn 20 000 av de nye sandnesbuene kom fra Høyland herred. Flertallet av disse bodde nær Sandnes sentrum. For disse representerte kommunesammenslåingen først og fremst et praktisk, administrativt grep som bekreftet de eksisterende forholdene. De fleste som bodde på Hana,

Austrått, Skeiane, Brueland og videre sørover i Ganddal, Stangeland og Trones, så på seg selv som byfolk og «sandnesgauker», også før 1965.

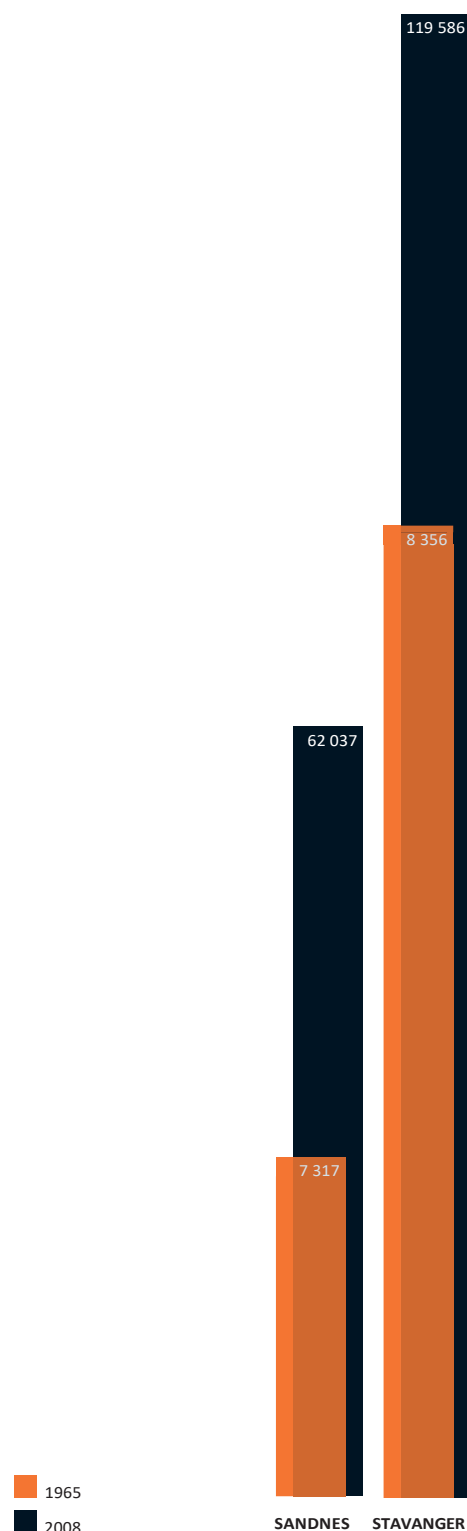
Høyland omkranset Sandnes, som Hetland herred omkranset Stavanger by. Når de gamle grensene kan virke merkelige på oss i dag, må vi huske at de ble til i en tid da havbandt og land skilte. Så mye som halve arealet i Hetland lå innover mot Høgsfjorden med Riskabygda som det viktigste området. I forbindelse med grensejusteringene som følge av vedtaket i Stortinget i februar 1964 ble 2077 av Hetlands innbyggere overført til Sandnes kommune.

Hvilke konsekvenser fikk endringene i den administrative inndelingen? Høyland herred, som nå var blitt «by», var folkerikt. Med sine 164 kvadratkilometer var Høyland også stort i geografisk utstrekning. Bygdesentre som Figgjo og Ganddal hadde allerede bykarakter. I oversiktsverket *Norsk byhistorie* brukes overskriften «Den spredte byen» om 1960- og 1970-årene.¹¹ Kommunesammenslåingene ga byene større areal å vokse på. Sterkere enn noen gang tidligere spredte byene seg utover i det som tidligere var landsbygd. Det fysiske skillet mellom by og land ble mindre tydelig.

Sandnes har vært en av de raskest voksende byene i landet fra 1960-årene. Folketallet har økt hvert år fra 1965 til 2008 (vedlegg 1). Antallet sandnesbuer økte med hele 127 prosent fra 1. januar 1965 til 31. desember 2008, mot den mer beskjedne veksten på 53 prosent i Stavanger, se figur 1. Fødselsoverskuddet i Sandnes har i perioden variert fra 307 i 1979 som det laveste, til 638 i 2008, en foreløpig toppnotering. Flyttestatistikken viser at det har vært nettoinnflytting til Sandnes hvert eneste år etter

Figur 1 Folketallet i Sandnes og Stavanger 1965 og 2008.

Kilde: SSB, Befolkningsendringer i kommunene. 1951–2008, tabell 1102 Sandnes og tabell 1103 Stavanger.

De gode sysselsettingsmulighetene lokket mange til Sandnes. Et flyttemønster dominert av unge i etableringsfasen og fødselsoverskudd er knyttet nær sammen. En sterk befolkningsvekst og en ung befolkning ble resultatet.

Foto fjernet av personvern hensyn

Foto fjernet av personvern hensyn

Blant de 826 nye sandnesborgerne som ble født i 2001, var også nyttårsbarnet Wilde. *Knut S. Vindfallet / Stavanger Aftenblad (nederst)*

1965, unntatt i 1978, da det var 32 flere som flyttet ut enn inn. Befolkningsveksten var vanskelig å forutse. Da Sandnes kommune og Høyland bondelag arrangerte allmøte om arealdisponering i februar 1968, ble det uttrykt skepsis til prognosene over folketallsutviklingen som ble lagt fram, særlig at det skulle komme økning som følge av naturlige fødselsoverskudd.¹²

Perioden fra 2002 til og med 2008 karakteriseres av at mange flyttet til Sandnes hvert år, men også at mange flyttet ut, dog med netto innflytting som resultat i hvert av disse årene (vedlegg 1). I 2006 var netto innflyttingen på 1007. Sammen med et fødselsoverskudd på 552 ga det en vekst i folketallet på 1559 personer det året. Dette tilsvarte en økning på 2,6 prosent og plasserte Sandnes helt i toppen blant kommunene med sterkest befolkningsvekst. Gjennomsnittlig årlig vekst i tiårsperioden 1998–2007 var 2 prosent mot 1,1 prosent i Stavanger. Dette viser tydelig at den sterkeste befolkningsveksten i regionen mot slutten av 1900-tallet og etter århundreskiftet, fant sted i Sandnes, selv om tilsvarende tall var høye også i de mindre nabokommunene rundt.

I 1965 hadde Stavanger nesten tre ganger så mange innbyggere som Sandnes. I 2003, snaut 40 årene senere, var forskjellen krympet, og Stavanger var «bare» dobbelt så stor som lillebror i sør. Det er den sterke netto innflyttingen som er den viktigste årsaken til at Sandnes har hatt så sterk vekst i folketallet. Innflyttingen til kommunen var viktig både i seg selv, ved at flere slo seg ned, og ved at den påvirket alderssammensetningen. Sandnes fikk en yngre befolkning enn Stavanger. Resultatet ble forholdsvis flere nyetablerte ektepar og

«barneprodusenter» og dermed høyere alminnelig fødselsrate.

En sammenligning av aldersstrukturen i befolkningen i de to byene i 2007 illustrerer dette poenget. Figur 2 viser den prosentvise fordelingen av antall menn og kvinner i alle årsklassene fra null til 100. Selv om utslagene er små, går det tydelig fram at den forholdsvis andelen av barn, ungdom og unge voksne under 30 år var størst i Sandnes. Også innvandring er viktig i denne sammenhengen. Netto innvandring gir et direkte bidrag til økningen i folketallet. Fordi det er flere unge og færre eldre i innvandrerbefolkningen enn i befolkningen ellers, blir alderssammensetningen påvirket. Dette er i særlig grad tilfellet blant ikke-vestlige innvandrere. I 2006 var 8 prosent av denne gruppen i Sandnes under fem år, mot 3 prosent i gruppen vestlige innvandrere. Gruppen under 24 år var 41 prosent blant ikke-vestlige innvandrere, mot 37 prosent i befolkningen for øvrig og kun 18 prosent i den vestlige innvandrerbefolkningen.¹³

I en befolkning med en høy andel unge vil fødselsraten og dermed tilveksten være høyere enn i en eldre befolkning. Hvis innflyttingen flater ut eller stopper opp, vil gruppen eldre gradvis bli større. Basisen på alderspyramiden blir smalere og mer sekkeformet. Statistisk sentralbyrås prognoser for aldersstrukturen i henholdsvis Sandnes og Stavanger i 2020 er vist på figur 3. Legg merke til den smale basisen på figuren for Stavanger. Den er et tydelig uttrykk for at eldrebølgen vil bli sterkere i Stavanger enn i Sandnes.

En ung befolkning

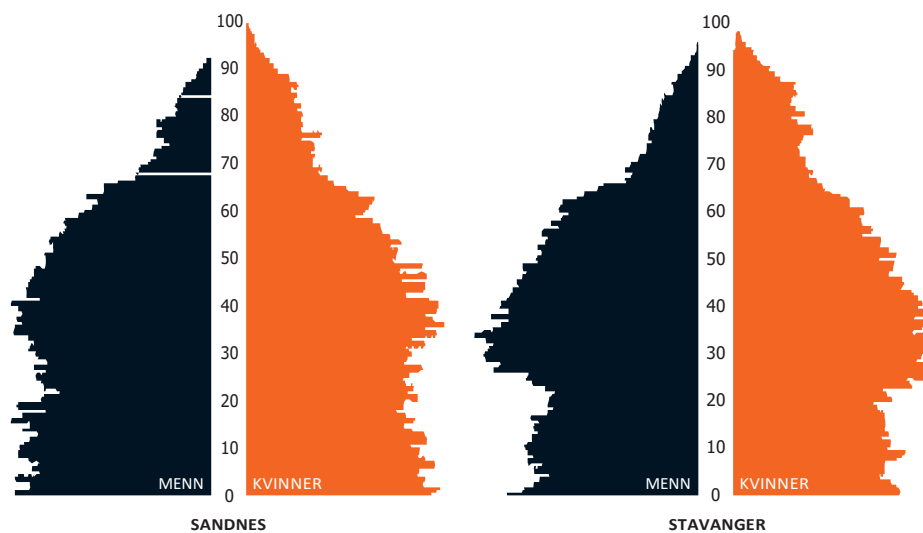
Flyttinger den faktoren som påvirker befolkningsstrukturen mest. Masse-

emigrasjonen fra Europa i det nittende og tjuende århundret, kan brukes som en historisk parallell. Den kjønnsmessige fordelingen i flyttestrømmen var skjev. Langt flere menn enn kvinner dro. Det var en sterk mannsdominans i mange immigrantsamfunn. Det var tilfellet for norske miljøer i Midtvesten fra siste halvdel av 1800-tallet. I andre land og regioner var det et kvinneoverskudd på grunn av sterk emigrasjon.¹⁴

En tilsvarende virkning kan flyttingen få for alderssammensetningen. Ettersom de yngste er mest mobile, vil områder med sterk fraflytting få en befolkning med forholdsvis mange eldre. Effekten i områder preget av sterk innflytting vil være motsatt. «Innflytterbyen» er en merkelapp som passer godt for Sandnes gjennom hele byens historie. Konsekvensene for befolkningsstrukturen har vært merkbare siden 1840–1850-årene. Befolkningen i Sandnes-området hadde som et resultat av sterk innflytting og høy fruktbarhet en meget høy andel unge i 1865.¹⁵ Sammenlignet med midten av 1800-tallet er de befolkningsmessige forholdene i dag svært annerledes. På grunn av moderne familieplanlegging er de store barnekulene ensa gløtt. En sammenligning av to tilfeldig valgte år illustrerer tydelig denne endringen. I 1865 var folketallet i Sandnes 1000. En opptelling i kirkeboka viser at det ble født 42 barn dette året, tilsvarende en alminnelig fødselsrate (fødsler per 1000 middelfolkemengde) på 42.¹⁶ Første januar i 1964, det siste året før kommunesammenslåingen, var folketallet steget til nesten 4000. Fødselstallet det året var 66. Den alminnelige fødselsraten hadde sunket fra 42 til 18 i løpet av 100 år. I 2007 ble det født 932 barn i Sandnes. Da var folketallet

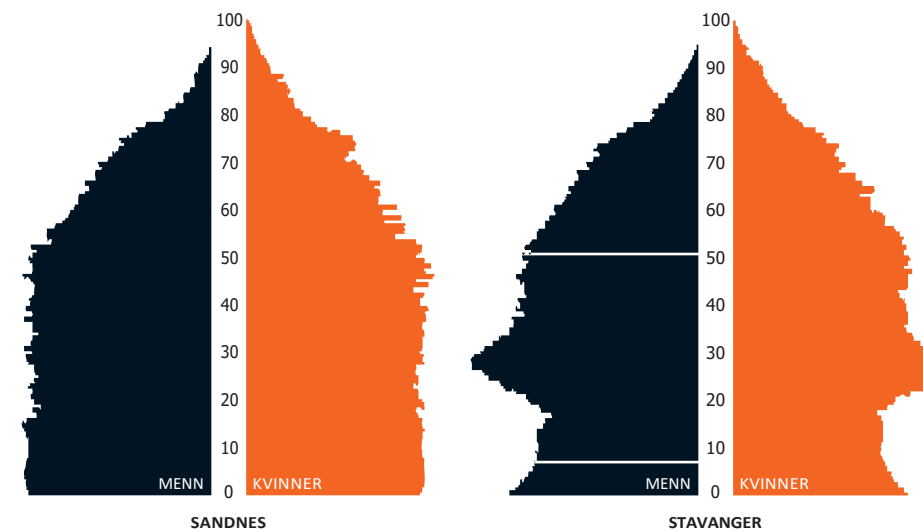
Figur 2 Aldersstruktur i Sandnes og Stavanger 2007. Prosentvis andel av aldersgruppene 0–100 år. Menn og kvinner.

FIGUR 2

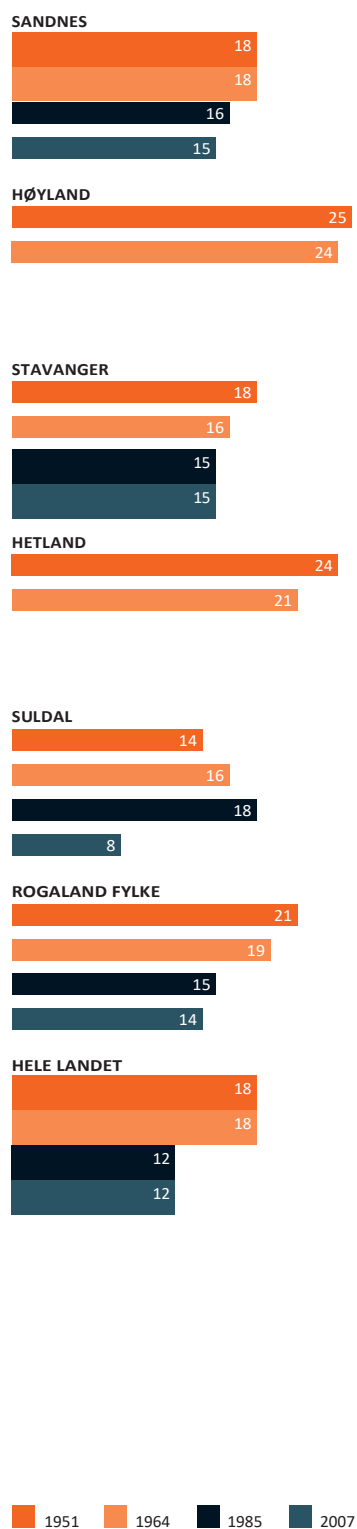
Figur 3 Prognose for aldersstruktur i Sandnes og Stavanger 2020. Prosentvis andel av aldersgruppene 0–100 år. Menn og kvinner. (nederst)

FIGUR 3

Figur 4 Alminnelig fødselsrate (antall levende-fødte per 1000 middelfolkemengde) i kommunene Sandnes, Høyland, Stavanger, Hetland, Suldal, Rogaland fylke, hele landet i 1951, 1965, 1985 og 2007.

Kilde: SSB, Befolkningsstatistikk, befolkningsutviklingen 1951–2008

vel 60 000. Den alminnelige fødselsraten hadde sunket ytterligere og var 15. Kvinnene i Sandnes i 1865 fikk i gjennomsnitt godt og vel dobbelt så mange barn som 100 år senere og nesten tre ganger så mange barn som i 2007. Med en fruktbarhet på 1860-årenes nivå ville det blitt født 2520 barn i Sandnes i 2007.

Den alminnelige fødselsraten for enkelte kommuner, for Rogaland fylke og hele landet i utvalgte år mellom 1951 og 2007 er gjengitt i figur 4. Raten i Sandnes sto stille på 18 mellom 1951 og 1964. I Sandnes ble det i gjennomsnitt født 18 barn per tusen innbyggere per år i denne perioden, mens det tilsvarende tallet for Høyland var 24. To forhold kan forklare dette. For det første var det en generell tendens at trenden med mindre barnekull tok til i byene og etter hvert spredte seg til landsbygda. For det andre opplevde Høyland herred en betydelig befolkningsvekst i disse årene med netto innflytting hvert år unntatt i 1964. Det er den samme effekten vi kan se i forholdet mellom Stavanger og Hetland herred. Der var den alminnelige fødselsraten i 1964 21, mot 16 i byen.

Utviklingen mot stadig mindre barnekull fikk konsekvenser for aldersstrukturen. I 1885 var fremdeles halvparten av innbyggerne i Sandnes under 20 år, mens andelen over 60 år var beskjedne 6 prosent. Blant de 1600 innbyggerne i 1885 var det kun fem eller 0,3 prosent, som var 80 år eller eldre. Enken Marthe Reiersen på 86 var byens eldste innbygger. Marthe var innflytter fra Høyland, der hun ble født i 1799.¹⁷

Går vi 100 år nærmere vår tid, var aldersstrukturen sterkt endret. I 1986 var andelen av befolkningen i Sandnes som var 80 år eller eldre, 2 prosent mot i underkant av 3 prosent i Stavan-

ger. Antall innbyggere over 80 år var 797. Den eldste innbyggeren var 102 år. Denne utviklingen fortsatte. Den sterke innflyttingen bidro likevel til å dempe eldrebølgen. Mellom 1986 og 2009 økte den prosentvise andelen av de aller eldste i befolkningen til 3,1 prosent. Det tilsvarende tallet for Stavanger var 3,8 prosent.¹⁸

Tallene for Suldal kommune illustrerer hvordan flytting påvirker den alminnelige fødselsraten (Figur 4). Etter mange år med stort sett negative tall var det sterk befolkningsvekst i denne Ryfylke-kommunen i en fem-årsperiode rundt midten av 1970-årene. Kraftutbygging i forbindelse med Ulla-Førre ga levebrød og trakk til seg mange unge familier. Selv om denne trenden snudde og det stort sett har vært nedgang i folketallet hvert år etter 1980, vises effekten av tilflyttingen ved at den alminnelige fødselsraten i 1985 hadde steget til 18.¹⁹ Effekten av utflyttingen og en befolkningsutvikling der de eldre utgjør en stadig større andel, vises i den klare nedgangen i den alminnelige fødselsraten fra 18 til åtte i løpet av de neste 20 årene fram til 2007.

Den alminnelige fødselsraten i Sandnes gikk ned fra 16 til 15 mellom 1985 og 2007. Den lille forskjellen i den alminnelige fødselsraten mellom Stavanger og Sandnes var dermed utlignet. Innflyttingen til Sandnes er fortsatt sterk, men tendensen de siste årene viser en økende utflytting til nabokommunene i sør. Det får konsekvenser for den naturlige befolkningsveksten i kommunen.

I Rogaland har Stavanger-Sandnesområdet vært en kraftig befolkningsmagnet. I disse to bykommunene har fødselsraten holdt seg stabil framidten av 1980-årene til 2007, mens den ble

Familiene måtte ha et sted å bo. Det var en kommunal oppgave å få på plass nødvendig infrastruktur. I tillegg måtte kommunen bygge barnehager, skoler, idrettsanlegg og bydelshus i de nyetablerte boområdene. Her fra Stangelandsfeltet i 1958.

Rogalands Avis / Byarkivet i Stavanger

Tabell 1 Flytting til/fra Sandnes og nettoflytting. I alt og for utvalgte kommuner. 1971, 1979–1981, 1990, 2000 og 2007. Absolutte tall.

Foto fjernet av personvern hensyn

	1971			1979–1981*			1990			2000			2007		
	Til	Fra	I alt	Til	Fra	I alt	Til	Fra	I alt	Til	Fra	I alt	Til	Fra	I alt
Rogaland i alt	1108	806	302	1246	1002	244	1386	1263	123	2044	1623	421	2272	2128	144
Øvrige Norge	678	625	53	942	861	81	798	784	14	614	698	- 84	830	879	- 49
Utlandet	125	96	29	282	319	- 37	235	283	- 48	363	314	49	1055	196	859
Nettoflytting	1911	1527	384	2470	2182	288	2420	2330	90	3021	2635	386	4157	2698	954
Utvalgte kommuner															
Stavanger	520	270	250	660	423	237	539	586	- 47	1044	768	276	1342	913	429
Hå	47	54	- 7	50	34	16	75	24	51	60	41	19	58	90	- 32
Klepp	116	111	5	109	104	5	153	94	59	179	154	25	136	259	- 123
Time	41	86	- 45	69	86	- 17	94	104	- 10	105	115	- 10	97	168	- 71
Gjesdal	67	58	9	56	78	- 22	130	136	- 6	180	140	40	157	155	2
Sola	122	81	41	133	126	7	183	205	- 22	185	189	- 4	225	248	- 23
Oslo	102	97	5	129	100	29	76	106	- 30	84	96	- 12	99	155	- 56
Bergen	82	84	- 2	90	78	12	92	62	30	66	70	- 4	102	122	- 20

* årlig gjennomsnitt

Kilde: SSB

Mange barn i skolealder i Kanakkamyrvеien, slik det også var i 1993 da det ble gjennomført en nærstudie av flytтеhistorien til 500 Sandnesbuer i fem ulike boområder i Sandnes. Nå er barna flyttet fra pionerinnflytterfamiliene og ellers på Maudland. Også mange foreldrepar har flyttet og et generasjonsskifte er på gang.

Foto fjernet av
personvern hensyn

mer enn halvert i fraflyttingskommunen Suldal. Dette gir en god illustrasjon av endringen av bosettingsmønsteret i landet vårt, om flytting fra de «minst» sentrale til sentrale kommuner, for å bruke Statistisk sentralbyrås terminologi. I perioden 1996–2007 var nettoutflyttingen fra de minst sentrale kommunene på 64 000 personer, mens Sandnes og Stavanger og de andre sentrale kommunene i landet til sammen hadde en nettoinnflytting på vel 75 000 personer.²⁰

Flyttemønster og flytteprosess

Hvem var det som kom til Sandnes, og hvor kom de fra? Fragammelt av hadde lokalflytting vært dominerende. Slik fortsatte det også etter 1965, men samtidig gjordenye trender seg gjeldende. Innflytting fra Stavanger, det øvrige Norge og utlandet økte etter hvert i betydning. På den annen side mistet Sandnes stadig flere innbyggere til nabokommunene i øst og sør. Tradisjonelt hadde disse områdene hatt størst fraflytting til byen innerst i Gandsfjorden.

I studier av *flytteprosesser* er det de bakenforliggende, de «usynlige» faktorene som ikke så lett kan telles og måles, som er viktigst. Flyttestatistikk kombinert med andre data kan hjelpe et stykke på vei med å finne de viktigste årsakene bak et flyttemønster. Et ekspansivt næringsliv med økende behov for arbeidskraft kan for eksempel være en del av forklaringen på at det i perioder er mange som flytter til et område. Sandnes fikk etter 2000 en sysselsettingsgrad som lå over landsgjennomsnittet. Dette nevnes som en mulig forklaring på den høye sysselsettingen blant vestlige og ikke-vestlige innvandrere, og dermed én mulig årsak til det bidraget til befolkningsveksten i

Sandnes som innvandringen sto for.²¹

Sammenhengen mellom gode jobbmuligheter og innflytting er åpenbar. Hvis den økte etterspørselen etter arbeidskraft var like stor i nabokommunene, kan bolig- eller tomtesituasjonen og/eller prisnivået ha vært viktige grunner til at Sandnes ble valgt. Innslag av kjedemigrasjon vil også alltid være til stede i flyttestrømmer.²² Det kan ha spilt en rolle for innflyttingen til Sandnes at slektninger eller kjente hadde flyttet dit tidligere. For mange kunne flytting til Sandnes være en forutsetning for en yrkeskarriere. Undersøkelser basert på statistisk materiale er ikke alltid nok for å finne svar på disse spørsmålene. I tillegg kan kjennskap til individuelle flyttehistorier være til hjelp.

Tabell 1 viser at Sandnes var et populært flyttemål etter kommuneutvidelsen i 1965. Mobiliteten var stor med høye tall både for innflytting og utflytting, men likevel slik at det hvert år var netto tilflytting til byen med det ene unntaket i 1978 (vedlegg 1). Tidlig i perioden fikk vi bekreftet «loven» som sier at nærflytting dominerer.²³ Det store flertallet av nye sandnesbuer i 1970- og 1980-årene kom fra Rogaland. Når tallene splittes opp, ser vi at den sterkeste flyttestrømmen ble snudd helt rundt i løpet av 100 år. Fra 1860-årene og enda tidligere hadde Høyland, Gjesdal og de andre nabokommunene i sør vært de viktigste leverandørområdene av nye innflyttere.²⁴ Tilflyttingen nordfra hadde vært beskjeden, men økte gradvis. Etter 1965 gikk den strieste strømmen fra nord til sør, med Stavanger som det viktigste leverandørområdet for nye innbyggere i Sandnes.

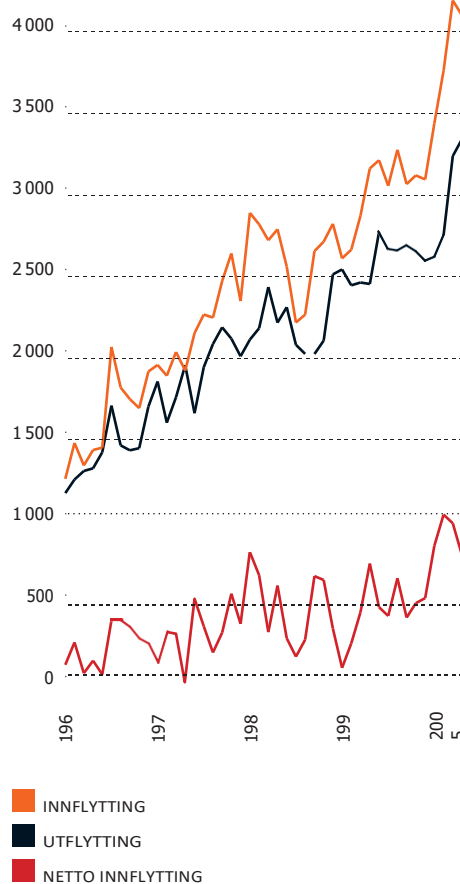
Det var netto innflytting fra Stavanger til Sandnes hvert år i perioden fra 1971

til 2007 unntatt i 1990, se tabell 1. I 2007 var det 429 siddiser som skiftet status og ble sandnesbuer. Det skjedde også endringer i flyttemønsteret fra og til nabokommunene i sør gjennom denne perioden. Tallene varierte år om annet mellom netto inn- og utflytting til og fra Hå, Klepp, Gjesdal og Sola helt fram til 2000. I 2007 var det imidlertid en nettoutflytting på 249 personer til disse kommunene. Denne utflyttingen ble veid opp av den kraftige nettoinnflyttingen fra Stavanger. Tallene viser likevel at Sandnes i alle fall i 2007 måtte se seg slått av nabokommunene i sør i «kampen» om å holde på innbyggerne sine.

Livsløp kan brukes til å utfylle flyttestudier som er basert på endringer i inn- og utflyttingstall. Ved denne metoden får en kartlagt alle bevegelser for et helt årskull på landsbasis og over lang tid. Menn og kvinner har ulikt flyttemønster. En undersøkelse i hele landet utført av Kjetil Sørli ved Statistisk sentralbyrå i 1993 viste bl.a. at 56 prosent av kvinnene og 45 prosent av mennene født rundt 1950 hadde bosatt seg utenfor den kommunen de bodde i som 15-åringer.²⁵ For Sandnes' vedkommende viste undersøkelsen at 51 prosent av mennene og 58 prosent av kvinnene var kommet til byen etter fylte 15 år.²⁶ For å få et inntrykk av den sterke innflyttingen kan en ta utgangspunkt i ungdomskullene midt i 1960-årene. De 40-åringene som ikke bodde i byen da de fylte 15, tilsvarte 79 prosent av jentene og 72 prosent av guttene. Funnet plasserte Sandnes blant de seks viktigste innflytterbyene i landet. Med hensyn til bofasthet viste undersøkelsen at 44 prosent av guttekullet fra 1965 fortsatt bodde i byen etter 25 år. Tallet for bykommunene på landsba-

Arbeidsgivere engasjerte seg for å skaffe boliger til sine ansatte. Den sentrumsnære beliggenheten gjorde at Austrått ble et attraktivt utbyggingsområde. Disse rekkehusene ble bygd for Sandnes Uldvarefabrik.

Kjell Rostrup / Jærmuseet

Figur 5 Innflytting, utflytting og nettoflytting, Sandnes 2002–2007. Absolutte tall.

Kilde: SSB, tabell 1102 Sandnes Folkemengde 1. januar og endringer i året

sis var 37.²⁷ Det tilsvarende tallet for jentene var 31 prosent både i Sandnes og på landsbasis. Om lagen fjerdedel av begge kjønn av de som flyttet ut, flyttet tilbake. Når Sandnes har vært preget av forholdsvis stor bofasthet og stor innflytting, er det nærliggende å peke på de gode mulighetene til å få arbeid som én viktig årsak. Det er samtidig naturlig å trekke fram større sjanser for å skaffe seg bolig, gjerne til en lavere pris, enn i for eksempel Stavanger.

Den nyeste flyttestatistikken fra 2000 og fram til 2007 viser at «innflytterbyen» Sandnes passer bedre enn noen gang. Samlet innflytting har vært over 3000 hvert år siden 1998. Rekordtallet 3404 innflyttere i 2005 ble til 3726 året etter og passerte for første gang 4000 med god margin i 2007 (figur 5 og vedlegg 2). Også den sterke utflyttingen ble opprettholdt etter 2000, men nettoinnflyttingen skjøt merkbart i været. Foreløpig ble denne statistikken toppet i 2006 med 1007 i pluss, tett fulgt av 2007, da nettoinnflyttingen var 954. Når nettoinnflyttingen til Sandnes ble rekordhøy i 2005, 2006 og 2007, kom det av innflytting fra Stavanger og økt innvandring.

Jordvern og utbygging

Et ekspansivt næringsliv var en viktig kraft bak flyttestrømmen til byen. Men det var ikke nok å få et levebrød. Innflytterne måtte også ha et sted å bo. I perioden mellom 1945 og 1965 ble de trange grensene en stadig større utfordring for byen. Det kan se ut til at den tradisjonelle innstillingen i Sandnes var at folk skulle eie sitt eget hus. Det kunne hjelpe på plassproblemet hvis folk bodde tettere, noe som bl.a. førte til at Sandnes kommune var sterkt medvirkende da

Sandnes Boligbyggelag ble etablert i 1949. Lagets første boliger ble tatt i bruk i 1952. Etterspørselen bare økte, og den første boligblokken ble bygd på Skeiane, det som senere ble Haakon 7. gate 5.²⁸ Høsten 1972 var boligbyggelaget i ferd med å avslutte den store utbyggingen på kommunegården Varatun, et par kilometer nordøst for sentrum. Det var den største byggeplassen i Sandnes i flere år. Feltet skulle romme 1500 mennesker fordelt på 585 leiligheter og hybler til en pris av over 50 millioner kroner. Seriebyggingen av blokkene gjorde dem til noen av landets billigste.²⁹ Da Sandnes Boligbyggelag feiret 25-årsjubileum i 1974, hadde laget 1185 boliger fordelt på 28 borettslag. Jubileet falt sammen med ferdigstilling av to blokker på Lura-hammaren, deretter sto to blokker på Skeiane Vest for tur.³⁰

Til tross for bestrebelsene på å etterkomme den økte etterspørselen etter boliger kom Sandnes til kort. Før kommunesammenslåingen i 1965 fikk utviklingen konsekvenser for nabokommunen. De store, ledige arealene lå i Høyland, som dermed fikk ansvaret for å håndtere mye av den sterke innflyttingen til området. Flere innbyggere ga Høyland større skatteinntekter, men også økte utgifter. Utbyggingsområder måtte reguleres, og infrastruktur bygges ut. Innflytterne hadde også behov for transport, skoler, barnehager, idrettsanlegg, forretninger, forsamlingshus osv.

«Stor by – store oppgaver» skrev *Sandnes og Jærens Avis* om situasjonen like etter kommunesammenslåingen i januar 1965. Nå gjaldt det å se framover og gå løs på de oppgavene som ventet. Det viktigste av alt var å skaffe gode og rimelige boliger. Sandnes Boligbyggelag fikk ros for, tross mange vanskelighe-

Nærstudien fra 1993 viser at innbyggerne i Austråttveien i gjennomsnitt hadde de korteste flyttehistoriene før de var «på plass». Boligbyggingen på Austrått tok for alvor til i 1950-årene. Ekteparet Norma og Lars Løvås flyttet inn fra Sokndal, via Stavanger, i 1968.

Foto fjernet av
personvern hensyn

Eidsvollgata ligger i et etablert boområde like utenfor den gamle bykjernen, der fire av ti innbyggere i 1993 var eldre enn 65 år.

Foto fjernet av
personvern hensyn

ter, energisk å ha kjempet fram gode resultater. Kommunen hadde ikke vært like dyktig til å skjømte sine oppgaver som tilrettelegger, ifølge avisen. Det var problemer med industritomter. Vann- og kloakkspørsmålet var en sak det hastet spesielt med. Også veiforbindelsene mellom de nye byggefeltene og til bykjerne med arbeidsplassene måtte bedres. De som bodde på Fredrik Østrådt-feltet et par kilometer øst for sentrum, måtte gå om Austråttbakken for å komme til arbeid og butikk, en urimelig omvei.³¹

Spørsmålet om arealdisponering har vært en gjenganger like siden den nye kommunen ble etablert i 1965. I februar 1968 ble saken drøftet på et stort folkemøte arrangert av Sandnes kommune og Høyland bondelag. Prognosene for befolkningsutviklingen viste at folketallet i kommunen ville kunne bli 40 000 i 1980 og 60 000 i 2000. Hvor skulle folk bo? Det var dessuten behov for tomter til nærings- og industrivirksomhet. Bondelaget var bekymret for nedbygging av matjord, og hevdet at det var farlig å stirre seg blind på prognosene. Kommunen måtte forsøke å styre utviklingen. Samtidig ble det pekt på at mekaniseringen i jordbruket førte til at ungdom fra gårdene måtte søke arbeid i andre næringer. Den store verdien av et godt samspill mellom jordbruk, industri og handel ble trukket fram av en av «vekstforkjemperne». Han viste til at kommunen hadde 25 000 dekar potensiell jordbruksjord, mens det årlig «bare» ble tatt 400–500 dekar til utbygging. Ved å ta for seg av den dyrkbare jorda måtte det gå an å kompensere for det som gikk tapt til utbygging. Det ble også stilt spørsmål ved om det var rett med en byggestruktur dominert av eneboliger. Ved mer konsentrert bolig-

bygging kunne en spare inntil fire femtedeler av arealet til tomtegrunn.³²

To avisoppslag fra november 2008 og februar 2009 kan bidra til å sette vekstproblematikken fra 1960-årene inn i et samtidsperspektiv. På samme tid viser disse to eksemplene at byvekst fortsatt er et brennaktuelt tema så vel i Sandnes som i regionen for øvrig. «Stokka-bønder vil selge til bolig» var overskriften i et oppslag i *Stavanger Aftenblad* 12. november 2008. I påvente av en videre utbygging i Sandnes øst ble 600–700 dekar jord i bydelen Lura–Stokka foreslått brukt som tomtegrunn. Initiativtakere var fire grunneiere som ikke lenger drev aktivt jordbruk. Jorda lå i det samme området som Trygve Stokka snaut 50 år tidligere så gjerne ville verne til jordbruksformål. I dag er infrastrukturen på plass her, og Forus med tjue tusen arbeidsplasser er nærmeste nabo. Det byr på en rekke fordeler særlig med hensyn til transportbehov, ifølge utviklingsselskapet Bredidablikk Investering AS, som hadde opsjon på 600–700 dekar av Stokka-jorda.³³

Det andre oppslaget var formet som en bønn fra «Utkant-Sandnes». Julebygda i Malmheim bydel, 3–4 kilometer sør for sentrum, var «Bygda som har alt, men mangler folk». Dette var tema på et folkemøte etter initiativ fra blant andre Olaf N. Myklatur, Jostein Haga og rektor på Malmheim skole, Nina Nygård Magnussen. Etter en topp i 2004 med 1061 innbyggere hadde folketallet i bydelen gått ned til 953 fram til januar 2008. Initiativtakerne til folkemøtet pekte på flere tiltak som kunne bidra til at folketallet igjen ville stige. Bydelen Malmheim aleine produserte halvparten av forbruket av svine- og kyllingkjøtt

i hele kommunen. Til tross for at antallet melkeprodusenter hadde sunket fra 140 i 1956 til 40 i 2009, dekket melkeproduksjonen i bydelen 40 prosent av det totale forbruket i Sandnes.³⁴ Blant bydelens innbyggere var noen av landets dyktigste bønder. Nå snart ti år inn i det 21. århundret var store deler av Lura bygda ut. Likevel hadde ikke de pessimistiske spådommene om jordbruksnæringens undergang i Sandnes slått til. I kommunen var det plass til både jordbruk, vekst innenfor andre næringer og flere folk. For noen vil dette være argumenter for ytterligere byvekst på Lura og Stokka. Andre pekte på det store behovet for grøntområder, som med ytterligere fortetting og flere folk innenfor dette området vil bli enda mer prekær. Noen vil utvide perspektivet og si at en ikke må bygge ned den uerstattelige jordbruksjorda. De vil hevde at det ikke dreier seg om at Sandnes by skal være selvforsynt, men om landets framtidige sikkerhet for matforsyninger og enda videre, at en hel verden stadig trenger mer mat.

I brevet fra Høyland kommune til den bekymrede bonden Trygve Stokka i 1962 ble det bl.a. hevdet at nedbygging av jordbruksjord var prisen som måtte betales for byvekst. I perioden fra 1960 til 1965 mente sentrale politikere i Høyland at framtidig vekst og utvikling i alle fall i de sentrumsnære delene av Sandnes og Høyland ville komme på helt andre områder enn i jordbruket. Formannskapspolitikere var mest opptatt av å skaffe plass til en stadig voksende befolkning, samt utbyggingsarealer til industri og andre næringer. Et halvt hundre år senere sitter en igjen med et inntrykk av at – jammengikk det ikke så verst. Det er noe «Ja, takk begge

Tabell 2 Fødested. Beboere før 1994 i Austråttveien, Eidsvollgata, Kubergveien./Kanakkamyrveien, Myklabergveien, Skippergata. Absolutte tall. N = 500.

Fødested i	Austråttveien	Eidsvollgata	Kubergveien/ Kanakkamyrveien	Myklabergveien	Skippergata
gate/vei*	17	12	27	19	28
øvrige Sandnes	42	34	29	28	32
Stavanger	6	15	18	13	9
øvrige nabokommuner**	8	5	6	3	5
øvrige Rogaland	13	12	8	5	7
øvrige Norge	11	15	12	24	17
utlandet	3	7	0	8	2
Sum	100	100	100	100	100

* «genuine» heimfødinger

** Sola, Klepp, Time, Gjesdal

Kilde: Sandnes folkeregister 1946–1993, Statsarkivet i Stavanger

deler» over Sandnes. Befolkningen er mer enn tredoblet siden kommuneutvidelsen i 1965, næringslivet blir stadig mere sammensatt, og et levedyktig jordbruk utgjør en del av mangfoldet.³⁵

Fem hundre flyttehistorier

Sandnes har i de siste 50 årene vært preget av en høy og økende mobilitet. Stor tilflytting, stor fraflytting og en årlig netto innflytting er kjennemerker ved befolkningsutviklingen etter 1965. Samtidig ble retningene på flyttestrømmene inn til byen forandret. Nabokommunene i sør endret rolle fra å være det viktigste leverandørområdet til å bli et viktig mottakerområde av utflyttere fra Sandnes. Den økte innflyttingen fra Stavanger dekket dette «tapet» og vel så det. Dessuten kom det stadig flere innflyttere fra det øvrige Norge. Intern flytting og innvandring har spilt en stadig større rolle for befolkningsveksten, særlig etter 1990.

Slik er de lange linjene i mobilitetsutviklingen i Sandnes ut fra offisiell befolkningsstatistikk. Denne framstillingen er ikke fullstendig. Kartlegging av flyttemønstre ved bruk av primærkilder kan gi kunnskap utover aggregerte tall fra flyttestatistikken. For eksempel vil mobilitetsopplysninger på individnivå kunne supplere og utfylle bildet. «Fem gater og fem hundre flyttehistorier» er en nærstudie av 500 tilfeldig valgte sandnesbuer bosatt i fem forskjellige deler av kommunen.³⁶

De undersøkte boområdene er geografisk spredt rundt i hele kommunen. Eidsvollgata ligger helt sør, innenfor grensene til «gamle» Sandnes. Skippergata finner du på Nedre Hana på østsiden av fjorden. Disse to boområdene ligger i sentrumsnære områder

Torkel Alsvik og Else Marie Madsen har begge vokst opp i Skippergata og bor der fortsatt. Innbyggere som er født og fortsatt bor på samme sted på et gitt tidspunkt seinere i livet, kalles heimfødinger. I 1993 hadde Skippergata flest av heimfødinger i de fem undersøkte boområdene. Flere forhold tyder på at denne situasjonen er endret nå snart 20 år seinere.

Foto fjernet av
personvern hensyn

med eldre bebyggelse. Detsammegjelder for Austråttveien med en historie tilbake til 1950-årene. Myklabergveien på Nordre Lura ligger i grenseområdet til Stavanger lengst nord i kommunen, mens Kubergveien/Kanakkamyrvеien på Maudland i Riska ligger lengst fra sentrum og i områder som ble etablert i slutten av 1970- og tidlig i 1980-årene. Utvalget omfatter 100 personer fra hver gate/vei. Kriteriet for å komme med var at personen bodde i en av de fem gatene/veiene fram til 1994.

Heimfødinger

Kartlegging av befolkningen i et område, for eksempel ved en folketelling, viser at det alltid er noen innbyggere som bor på samme sted som der de ble født. Vi kan kalle disse «heimfødinger». Uttrykket «heimfødingsprosent» sier noe om hvor stor andel av innbyggere som på et gitt tidspunkt fortsatt bor der de ble født. En som ikke bor på fødestedet, må minst ha flyttet én gang i sitt liv. Heimfødingsprosenten er derfor et uttrykk for hvor stor innflytting det har vært til et område. Hvis den er lav, betyr det mange innflyttere.

Nærstudien av de fem beboelsesområdene kan fortelle oss noe om denne siden ved flyttemønsteret i Sandnes i årene fram mot 1994. Kartlegginger av heimfødingsprosenten i eldre materiale ble ofte gjort i større områder, et sogn, et prestegjeld, en land- eller bykommune. Slike studier fanget ikke opp den nærflytting som skjedde innenfor undersøkelsesområdet. En sandnesbu som flyttet fra Høle til Stangeland etter 1965, ville bli registrert som heimfødning. Kartlegging av små undersøkelsesområder, deler av ei gate eller en vei, gir mer detaljert informasjon. Ulempen er at

resultatene kan peke i flere retninger og derfor være vanskeligere å tolke.

Den øverste raden, merket «gate/vei» i tabell 2, viser hvor mange som var født og fortsatt bodde i samme gate/vei i 1994. Jeg har valgt å kalle dem «genuine» heimfødinger, selv om ni hadde flyttet ut og var kommet tilbake. Men tallene spriker, for eksempel var 12 av de 100 som bodde i Eidsvollgata fram til 1994, født der. Det kan være rimelig å anta at i et boområde med forholdsvis få barn vil antallet heimfødinger bli lavt. Ut fra alderssammensetningen der 40 av de 100 beboerne i dette utvalget fra Eidsvollgata var over 65 år (se tabell 4), var derfor ikke dette funnet overraskende.

Flest «genuine» heimfødinger var det i Skippergata og Kubergveien/Kanakkamyrvеien. Både Skippergata og Eidsvollgata ligger i områder som ligner hverandre, og begge er forskjellige fra Maudland. Det kan tyde på at alderen og den geografiske plasseringen av de undersøkte gatene/veiene er mindre viktige i denne sammenhengen. Kanskje en må ty til alderssammensetningen blant beboerne for å finne en forklaring på at mellom hver tredje og hver fjerde beboer i Skippergata i 1993 også var født der. Det passer med at andelen beboere over 65 år var lik null i Kubergveien/Kanakkamyrvеien og også klart lavere i Skippergata enn i Eidsvollgata. Med hensyn til om andelen barn bidrar til en høy heimfødingsprosent, ser det ut til å stemme for de to veiene på Maudland. Samtidig blir det problematisk å forklare at i Skippergata var andelen barn den laveste i alle de fem områdene. Det har sannsynligvis noe å gjøre med innflyttingsmønsteret.

Det er mulig å sammenligne funnene fra denne undersøkelsen med det his-

toriske materialet hvis en slår sammen rad én og to i tabell 2. Da blir hele kommunen regnet som hjemsted. Resultatet viser at heimfødingsprosenten varierte fra 46 til 47 i Eidsvollgata og Myklabergveien og fra 56 til 60 i Kubergveien/Kanakkamyrvеien, Austråttveien og Skippergata. En heimfødingsprosent ned mot 40, slik Sandnes hadde i 1860-årene, var veldig lav. Selv om tallene fram til 1994 ikke var like lave, og de geografiske områdene i sammenligningene veldig forskjellige, bekrefter de at Sandnes-området fortsatt var preget av høy mobilitet.

Rad to i tabell 2 viser altså hvor mange av beboerne som var født innenfor grensene for «nye» Sandnes etter 1965. Tallene bekrefter at flytting over korte avstander alltid er mest omfattende. Austrått var et populært flyttemål allerede i 1950- og 1960-årene. Det var derfor ikke overraskende at Austråttveien hadde flest beboere fra de øvrige delene av kommunen i 1993.

Hovedretningen på innflyttingen til Sandnes snudde fra sør til nord i løpet av drøyt hundre år. Mens innflyttingen fra Stavanger var ubetydelig på 1800-tallet, ble den gradvis viktigere, særlig etter 1965, da internflyttestrømmen nordfra etter hvert ble dominerende. Selv om tallene er små, synes endringen av flyttestrømmen å bli bekreftet også i dette materialet. Ledige tomter og boliger var en svært viktig motivasjonsfaktor for mobile stavangerfolk. Tomter kunne de blant andre steder skaffe seg på Maudland og Myklaberget. Fram til 1994 bodde det tre ganger så mange innflyttere fra Stavanger i Kubergveien/Kanakkamyrvеien som i Austråttveien. For andre stavangerfolk var det mer attraktivt å kjøpe seg bolig i Eidsvollgata.

Tabell 3 Flyttemål for første, andre, tredje, fjerde og femte flytting. Absolutte tall.

Materialet synes også å fange opp at det gamle hovedmønsteret med stor innflytting fra nabokommunene i øst, sør og vest var svekket etter krigen. Restene etter dette mønsteret var mest synlig i Austråttveien, men tallene var lave.

Flest interne langdistanseflyttere født i Norge utenom Rogaland og innbyggere født i utlandet ble registrert i Myklabergveien. Her tilhørte hver tredje beboer én av disse gruppene i 1993, mot hver åttende i Kubergveien/Kanakkamyrvæien. Hvorfor var det slik? Det kan være rimelig å søke en forklaring i den geografiske plasseringen av disse to boområdene. I forhold til Maudland ligger Myklaberget nærmere sentrum både i Sandnes og Stavanger, og er dessuten nabo til Forus. Myklaberget var det nærmeste en kunne komme Stavanger og fortsatt bo i Sandnes. Til sammenligning blir Maudland liggende langt ute på landet. En annen mulig forklaring kan knyttes til alderen. Utbyggingen av Myklaberget er litt eldre enn den i Maudland. Den kan ha kommet litt «for tidlig» i forhold til den økende etterspørselen etter tomter og boliger fra stavangerfolk. Derfor ble Maudland og andre nyere felt et alternativ til tross for den usentrale beliggenheten. At det i det hele tatt var mulig å få kjøpt en bolig tomt og til en lavere pris enn i Stavanger, ble utslagsgivende for valget. Det var dessuten problemer med å få solgt alle tomtene i Maudlandslia. Det førte til at Sandnes formannskap i mars 1984 lempet på reglene for tildeling med hensyn til krav om bo- eller arbeidstid i Sandnes. Vedtaket innebar også at på de tomtene som ikke allerede var tildelt firmaet G. Block Watne, kunne byggherren fritt velge byggefirma.³⁷

Rad nr.	Flyttemål for 1. flytting:	Austråttveien	Eidsvollgata	Kubergveien/ Kanakkamyrvæien	Myklabergveien	Skippergata	Sum
1	Til én av gatene/veiene	33	18	15	13	12	91
2	Sandnes	30	33	27	23	23	136
3	Stavanger	8	20	8	18	9	63
4	øvrige nabokommuner*	4	5	4	3	9	25
5	øvrige Rogaland	3	3	8	4	8	26
6	øvrige Norge	9	13	11	20	11	64
7	utlandet				1		1
8	Sum	87	92	73	82	72	406
9	Flyttet aldri	13	8	27	18	28	94
Flyttemål for 2. flytting:							
10	Til én av gatene/veiene	28	23	18	16	15	100
11	Sandnes	15	24	21	21	29	110
12	Stavanger	1	9	5	11	7	33
13	øvrige nabokommuner*	5	2	4	3	3	17
14	øvrige Rogaland		4	4	3	3	14
15	øvrige Norge	3	11	6	13	3	36
16	utlandet	1	2		2		5
17	Sum	53	75	58	69	60	315
Flyttemål for 3. flytting:							
18	Til én av gatene/veiene	11	16	10	15	13	65
19	Sandnes	10	15	16	16	19	76
20	Stavanger		8	1	12	2	23
21	øvrige nabokommuner*	2	1	4	3	4	14
22	øvrige Rogaland		1	4		2	7
23	øvrige Norge	3	11	5	7	5	31
24	utlandet		1				1
25	Sum	26	53	40	53	45	217
Flyttemål for 4. flytting:							
26	Til én av gatene/veiene	4	7	10	5	12	38
27	Sandnes	6	15	6	15	11	53
28	Stavanger			3	11	4	18
29	øvrige nabokommuner*			6	1	3	10
30	øvrige Rogaland	1		1			2
31	øvrige Norge	1		4	6	2	13
32	utlandet	3				1	4
33	Sum	15	22	30	38	33	138
Flyttemål for 5. flytting:							
34	Til én av gatene/veiene	2	18	6	10	6	42
35	Sandnes	1	4	6	8	10	29
36	Stavanger		3		6	1	10
37	øvrige nabokommuner*	3		5			8
38	øvrige Rogaland		1	1	1	1	4
39	øvrige Norge	3	6	2	7	3	21
40	utlandet				1		1
41	Sum	9	32	20	33	21	115

*Sola, Klepp, Time, Gjesdal

Kilde: Sandnes folkeregister 1946–1993, Statsarkivet i Stavanger

Tabell 4 Aldersfordeling. Beboere før 1994 i Austråttveien, Eidsvollgata, Kubergveien./Kanakamyrvеien, Myklabergveien, Skippergata. Absolutte tall. N = 500.

Tabell 4

Alder	Austråttveien	Eidsvollgata	Kubergveien/ Kanakamyrvеien	Myklabergveien	Skippergata
> 15 år	14	13	45	35	11
16–65 år	45	47	55	62	65
66 > år	41	40	0	3	24
Sum	100	100	100	100	100

Kilde: Sandnes folkeregister, hovedregisterkort. Statsarkivet i Stavanger

Tabell 5

Yrkesfelt	Austråttveien	Eidsvollgata	Kubergveien/ Kanakamyrvеien	Myklabergveien	Skippergata	Sum
Lederyrker		1		2		3
Akademiske yrker	2			3		5
Høgskoleyrker	2	16	9	16	7	50
Kontoryrker	3	6	8	10	1	28
Salg/service	2	3	5	6	7	23
Håndverkere	1	5	6	4	4	20
Operatører/sjåførere		2	4	6	3	15
Andre	2	3	2		4	11
Sum	12	36	34	47	26	155

Kilde: Sandnes folkeregister 1946–1993. Statsarkivet i Stavanger

Tabell 6

	Areal i kv.km.		Innbyggere per kvadratkilometer					
	1960	1965	1960	1970	1980	1990	2001	2007
Sandnes	0,93	304,2	4284	101	121	147	180	204
Stavanger	11,3	67,67	4672	1208	1329	1442	1609	1767
Sola	69	69	100	139	179	228	276	300
Klepp	115	115	50	77	94	103	121	138

Kilde: SSB

Tabell 5 Yrkesfelt. Beboere inntil 1994 i Austråttveien, Eidsvollgata, Kubergveien/Kanakamyrvеien, Myklabergveien/Skippergata. Absolutte tall. N = 155.

Tabell 6 Areal og innbyggere per kvadratkilometer i Sandnes, Stavanger, Sola, Klepp. 1960, 1970, 1980, 1990, 2001, 2007.

Flyttehistorier

Etter kartleggingen av fødested ble de individuelle flyttehistoriene undersøkt. Jeg har sett bort fra 94 av de 500 som aldri flyttet. Ellers var det stor variasjon i antallet flyttinger. Registreringen dekker all flytting, også internflytting i kommunen. Det vil likevel være en viss underregistrering. Opplysningene om intrakommunal flytting blir gradvis dårligere bakover i tid, og vi kjenner ikke flyttehistoriene til utlendinger før de kom til Norge.

Tallene i rad nr. 1 i tabell 3 viser at 91 nøyde seg med én flytting. Det var desidert flest direkteinnflyttere til Austråttveien, færrest til Skippergata og Myklabergveien. Videre går det fram av radene 2–7 hva som var flyttemålet for de som brukte mer enn én flytting. Innflytterne i rad 34 var «på plass» i ett av undersøkelsesområdene etter fem flyttinger. De 70 med seks flyttinger eller mer er ikke med i tabell 3. Listetoppen flyttet hele 20 ganger.

Opptellingen viste at alle innflytterne til Myklabergveien totalt hadde flyttet 359 ganger før de var på plass. Det gir et gjennomsnitt på 4,4 flyttinger per innflytter hvis en ser bort fra de som aldri flyttet. De tilsvarende tallene for de andre områdene var 4,1 i Skippergata og 3,6 i Eidsvollgata og Kubergveien/Kanakamyrvеien, som også var gjennomsnittet i alle fem områdene. Austråttveien lå lavest med et snitt på 2,5 flyttinger per innflytter. Her bodde de med minst flytteerfaring, mens i Myklabergveien, som sammen med Kubergveien/Kanakamyrvеien var det yngste boområdet, bodde de med mest. Ulik aldersstruktur i de fem områdene kan være en forklaring. Jo mer alderdommelig befolkning, jo mindre flytteerfaring. Det stemmer

best for Austråttveien, men ikke så godt for Eidsvollgata, som også hadde mange eldre.

Ved hjelp av tabell 3 kan bildet utfylles ytterligere. Hvis en ser på det andre, tredje, fjerde og femte flyttemålet til de som til slutt bosatte seg i Austråttveien, så var det stort sett i Sandnes. Det var for eksempel kun én innflytter som hadde vært innom Stavanger. Også en del av innflytterne til Myklabergveien bodde først i Sandnes, men langt flere av disse hadde hatt Stavanger som sitt andre, tredje, fjerde eller femte flyttemål. I tillegg kom det mange via det store flytteområdet «øvrige Norge», som dessuten også hadde rekruttert en del til Eidsvollgata. Videre kan vi se at forholdsvis få hadde hatt Stavanger som andre, tredje, fjerde eller femte flyttemål av innflytterne til Kubergveien/Kanakkamyrvеien. Dette funnet bekrefter entydig ungdomsprofilen på denne flyttestrømmen. Selv om mange flyttet inn fra Stavanger, var det få som hadde en lang flyttehistorie derfra før de kom.

Myklabergveien sammen med Eidsvollgata merker seg ut i tabell 3 med flest innflyttere fra området «øvrige Norge». Innflyttingen derfra til Kubergveien/Kanakkamyrvеien i det enda yngre boligfeltet Maudlandslia var beskjeden. Det var også forholdsvis mange fra denne gruppen som flyttet til Eidsvollgata, noe som tyder på at andre forhold enn alder har vært avgjørende for valg av bosted for disse innflytterne. Folk rundt i det ganske land som hadde flyttemålet Sandnes i sikte, ble mer fristet av tomtene i den sentralt plasserte Myklabergveien enn i den naturskjønne Riska bydel. Eller var det urbaniteten i Eidsvollgata som trakk mest?

Unge og gamle

Aldersfordelingen var den neste variabelen som ble undersøkt. Resultatet er gjengitt i tabell 4. De 500 beboerne ble delt i tre grupper: 15 år og yngre, 16–65 år, 66 år og eldre. Ikke uventet havnet 40 prosent av innbyggerne i Austråttveien og Eidsvollgata i den eldste aldersgruppen. At det bodde forholdsvis færre eldre i de to yngste boområdene, var som ventet. Kun 3 prosent i Myklabergveien var over 65 år, og ingen var så gamle i Kubergveien/Kanakkamyrvеien. I en mer finmasket inndeling av materialet, som ikke er med i tabell 4, gikk det for øvrig fram at hele 96 prosent av beboerne i disse to veiene på Maudland var yngre enn 46 år. Videre ser vi at utslagene i den andre enden av aldersskalaen var motsatt. Andelen yngre var liten både i Eidsvollgata og Austråttveien. Skippergata merket seg ut med å ha forholdsvis få eldre over 65 år, men også den laveste andelen under 16 år.

Nyetablerte boområder vil alltid ha en skjev alderssammensetning med mange unge, voksne par og etter hvert stadig flere barn. I områder med sterk befolkningsvekst kan utslagene bli ekstra tydelige. Andelen unge var spesielt høy i Myklabergveien og Kubergveien/Kanakkamyrvеien. Alderspredningen er ikke uvesentlig. Innbyggernes «krav» til offentlige tjenester vil for en del være styrt av livsfasen til den enkelte. Nyetablerte par med små barn har behov for barnehager og skoler. Eldre innbyggerer trenger tilbud om hjemmehjelp, etter hvert alders- og pleiehjem. Å dekke de forskjellige behovene krever kostbare investeringer. Det gjelder å sørge for at utnyttelsesgraden blir høy, for eksempel ved at en skole er sikret et tilstrekkelig elevgrunnlag over tid. I

Myklabergveien ligger sentralt plassert med kort avstand til sentrum, Forus og Stavanger. I kilden til nærstudien fra 1993 var det opplysninger om yrker for 47 av de 100 innbyggerne i Myklabergveien som er med i denne undersøkelsen. Høgskoleyrker og kontoryrker var de største gruppene.

2009 var de som enda bodde i Kubergveien/Kanakkamyrvеien og ellers på Maudland før 1994, blitt 15 år eldre. På Maudland skole var det etter hvert blitt bedre plass. For å utnytte ledig kapasitet ønsket skolemyndighetene å ta inn elever fra andre boområder i Riska bydel. Mange misliker at kommunen endrer grensen for inntaksområdet til den enkelte skole. Folk definerer gjerne sitt nærmeste bomiljø. Her er skolen en viktig miljøskaper. Foreldre har en klar oppfatning av hva som er «deres» skole.

Mange i utvalget for denne nærstudien var i «sin beste alder» i 1993. Snart 20 år senere er disse blitt pensjonister, eller de nærmer seg pensjonsalderen. De blir en del av den stadig voksende gruppen «eldre», som også trenger kommunale tjenester tilrettelagt for sine spesielle behov. Den såkalte eldrebølgen betyr at andelen eldre i befolkningen øker. Materialet viste at vel 40 prosent av beboerne i Austråttveien og Eidsvollgata var over 65 år i 1993. Gradvis vil det finne sted et generasjonsskifte i etablerte boområder. Yngre tar over plassen etter de eldre. Et høyt prisnivå vil likevel kunne gjøre det vanskelig for unge familier å bosette seg i de mest attraktive, eldre områdene. Alderssammensetningen ved generasjonsskifte blir sjelden like skjev i eldre som i helt nye boområder. Den høye andelen beboere mellom 16 og 65 år i denne studien indikerer at et generasjonsskifte var godt i gang i Skippergata på Hana i årene før 1994. En mer detaljert oppdeling av materialet viste at 45 prosent var i aldersgruppen 26–55 år, noe som ytterligere forsterker dette inntrykket.

I følge Statistisk sentralbyrås prognose for alderssammensetningen (se figur 2) vil forskjellen mellom Sand-

Foto fjernet av
personvernansyn

Foto fjernet av
personvernansyn

nes og Stavanger bli mindre i årene fram mot 2020. Det er først og fremst innflyttingsmønsteret til Sandnes som vil avgjøre om SSB får rett. Hvis byen fortsetter å ha sterk tiltrekningskraft på unge, slik som i de siste 30–40 årene, vil den lave gjennomsnittsalderen holde seg. Samtidig har vi sett en økende tendens i de seneste årene med en sterkere utflytting fra Sandnes til nabokommunene i sør. Det ligner på det flyttemønsteret som utviklet seg i Stavanger etter 1965, og som kan forklare en høyere andel eldre i befolkningen. Det er likevel en viktig forskjell. Mens plassmangelen blir stadig mer påtrengende i Stavanger, er det plass til flere i Sandnes. Utbyggingspotensialet er stort, men dette må veies opp mot jordvern og ikke minst økonomi. Utbyggingsplaner for store befolkningskonsentrasjoner i Sviland bydel forutsetter for eksempel kostbare investeringer i infrastruktur, særlig innenfor transportsektoren.

Yrkesstruktur

Det var tatt med data om yrke på 155 av de 500 personkortene. Selv om dette utvalget er for lite til å gi grunnlag for sikre konklusjoner, blir resultatet presentert her. Vi kjenner yrket til annenhver innbygger i Myklabergveien, men bare for hver åttende i Austråttveien. Dette kan henge sammen med en mulig endret praksis ved Sandnes folkeregister som innebar at opplysninger om yrke etter hvert ble vurdert som viktigere å ta med. Resultatet skulle i så fall bli flest yrkesopplysninger i de to yngste boområdene. Det er riktig, særlig hvis en i tillegg korrigerer for at andelen under 16 år var størst på Maudland, men det stemmer ikke med hensyn til Eidsvollgata. Her var det gitt yrkesopp-

lysninger om hver tredje beboer til tross for en høy andel eldre og få barn. Mye tyder på at først og fremst de med lønnsarbeid er kommet med. Med forbehold er det likevel grunn til å tro at yrkesregistreringen i kilden er reell, og at yrkesdeltakelsen blant beboerne var ulik i de fem boområdene.

Ikartleggingen av yrkesstrukturen i en befolkning kan kategoriseringen by på utfordringer. Inndelingen som brukes i tabell 5, er bygd på de yrkesfeltene som SSB i dag benytter i sin sysselsettingsstatistikk.³⁸ Studien viste at nesten en tredjedel tilhørte kategorien «høgskoleyrker», som dermed ble «vinner» hvis en ser hele materialet under ett. Yrker innenfor dette yrkesområdet krever normalt ett til tre års høgskoleutdanning og omfatter bl.a. ingeniører, teknikere, laversaksbehandlere innenfor administrasjon, forretningsfag, sosialarbeid, underholdning mfl.³⁹ Når det gjelder spredningen, var det ikke uventet at den «unge» Myklabergveien hadde flest i denne kategorien. Motsatt kan en kanskje si at de få med høgskoleutdanning i Austråttveien bekrefter et noe alderdommelig preg på denne delen av Austrått i årene før 1994. Det høye antallet i denne kategorien i Eidsvollgata var derimot mer overraskende. Her bodde det jo også mange eldre. Dette kan være en indikasjon på at et generasjonsskifte var på gang, og at mange av den nye som flyttet inn, hadde utdanning.

Eidsvollgata ligger i et populært strøk med et nokså høyt prisnivå. Derfor var det ikke så mange unge, nyetablerte blant innflytterne. All den stund de fleste tilhørte den eldste delen av aldersgruppen 16–65 år, var også den lave andelen under 16 år som ventet.

Barna var blitt ungdom, og mange var flyttet ut av redet.

Ytterligere oppdeling av materialet som ikke er tatt med i tabell 5, bekrefter tradisjonelle yrkesvalg etter kjønn. Det var en klar dominans av kvinner innenfor kategoriene «kontoryrker», «salg/service» og «andre» der de få husmødrene kom inn. Menn dominerte blant «høgskoleyrker», «operatører/sjåfører» og «håndverkere». Også de få innenfor «lederyrker» og «akademiske yrker» var, med ett unntak, menn. Om vi hadde kartlagt yrkesvalgene etter kjønn i de samme områdene i dag, er det grunn til å tro at resultatet ville blitt annerledes, bl.a. som en følge av at flere kvinner enn menn har studert ved universiteter og høyskoler de senere år.

Det var overraskende at innvandrere var så godt som helt fraværende i dette materialet. Det kan være tilfeldig, men viser også den reelle situasjonen før 1994. Målt ut fra antallet utlendinger som kom, er innvandring som en viktig del av «Innflytterbyen» Sandnes ikke så gammel. Hvis en deler innvandringen etter opprinnelsesområde, blir det tidsmessige skillet enda tydeligere. Den ikke-vestlige innvandringen til Sandnes var beskjeden fram til 1990-årene. Før det kom innvandrerbefolkningen i byen, slik som i Norge for øvrig, fra Vest-Europa og Nord-Amerika.

God plass eller trangbodd

Hvilke konsekvenser fikk den sterke befolkningsveksten for bosettingsmønsteret i Sandnes? Plassmangel i de to byene på Nord-Jæren var et viktig argument i forbindelse med endringene i kommunestrukturen som ble gjennomført i 1960-årene. Mens det i 1960 bodde 3985 innbyggere på den

Arealknapphet gjorde at også sandnesfolk måtte bo oppå hverandre. Det begynte med Sandnes Boligbyggelags blokker på Skeiene. Punkthuset i Gands leirtak var lenge Rogalands høyeste. Her moderne blokker i Vågen.

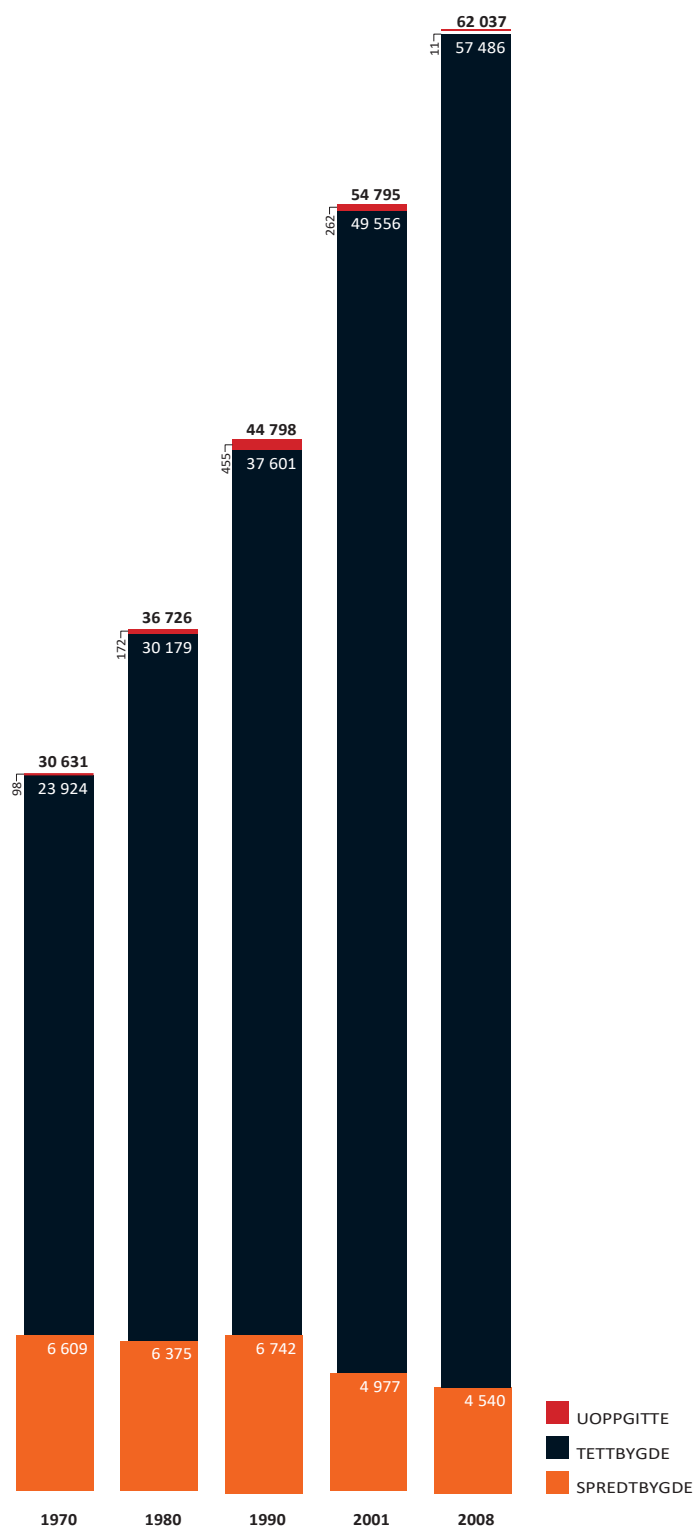
ene snaue kvadratkilometeren som var arealet i Sandnes, bodde det kun 50 per kvadratkilometer i Kleppkommune. I Stavanger bodde folk enda trangere enn i Sandnes. I 1965 fikk Stavanger utvidet sitt areal fra vel 11 til snaut 68 kvadratkilometer. Mellom 1960 og 1970 økte folketallet en halv gang fra 53 000 til vel 78 000. Stavanger hadde hatt seks grenseutvidelser på 100 år. I Sandnes skjedde det ikke noen vesentlige grensejusteringer siden ladestedet Sandnes ble opprettet i 1860. Endringene i 1965 førte til at Sandnes ble 327 ganger så stort i utstrekning. Folketallet ble sju-doblet. Grensene for kommunene på Nord-Jæren som ikke ble deler av Sandnes eller Stavanger, forble uendret.

Tabell 6 viser innbyggertallet per kvadratkilometer i Sandnes, Stavanger, Sola og Klepp i tidsrommet 1960 til 2007. Målt ut fra resultatet var reformen vellykket. Etter 1965 fikk Sandnes et stort areal å vokse på, selv om ikke alle områder var egnet til utbygging. I Sandnes og Klepp bodde folk om lag dobbelt så tett i 2007 som i 1970 – i Sola tre ganger så tett. Til tross for utvidelsen må en kunne si at det var trangbodd i Stavanger allerede i 1970. Senere er det blitt enda mye trangere, selv om veksten har vært forholdsvis mindre der enn i nabokommunene. I 2007 var det nesten ni ganger så mange stavangerfolk per kvadratkilometer som antall sandnesbuer på tilsvarende areal. Forskjellene var noe større i forhold til Sola og noe mindre i forhold til Klepp. Til sammenligning bodde det 532 innbyggere per kvadratkilometer i Bergen og 483 i Trondheim per 1. januar 2008.⁴⁰

Stavanger er den mest trangbodde byen i landet. Det er fristende og innlateseg på spekulasjoner om hvor høyt

Foto fjernet av
personvern hensyn

Figur 6 Bosettingsmønsteret i Sandnes. Tettbygde og spredtbygde strøk, 1970–2008. Innbyggere. Absolutte tall og prosent

innbyggertallet i Stavanger ville vært om utvidelsen i 1965 ikke hadde blitt så begrenset som den ble. Arealknappheten i Stavanger har nok fungert som en bremse på veksten etter 1965. Hvor mye er det umulig å si. For mange ble flytting til Stavanger ikke et alternativ i det hele tatt. Etter hvert ble Sandnes og de andre nabokommunene, som alt vist, viktige flyttemål for stavangerfolk.

Bosettingsmønsteret i endring

Fra 1970 og fram til 2008 skjedde det en dobling av befolkningstettheten i Sandnes målt i antall innbyggere per kvadratkilometer. Det forteller om en sterk vekst, men ikke noe om hvor folk bosatte seg. I de snart 45 årene etter kommunesammenslåingen har det skjedd en kontinuerlig endring av bosettingsmønsteret. Figur 6 viser at de tettbygde delene av Sandnes har blitt større og større. I 1970 bodde nesten hver fjerde innbygger i de spredtbygde delene av kommunen. I 2008 gjaldt det bare hver fjortende. Til tross for at folketallet i perioden 1970–2008 ble doblet, sank andelen som bodde i spredtbygde strøk, med én tredjedel fra 6600 til vel 4500.

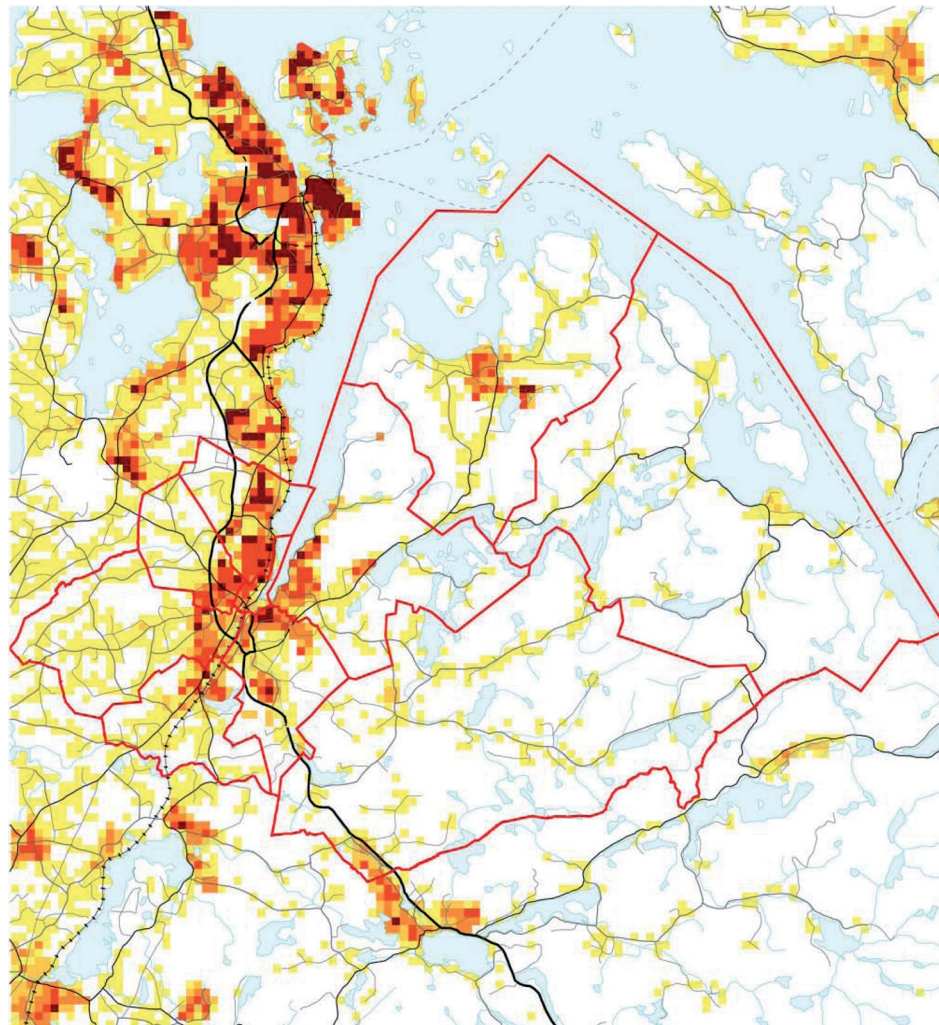
Etablerte bosettingskonsentrasjoner i ulike bydeler har økt i antall innbyggere og bebodd areal. Samtidig har det vokst opp nye, store byggefelt i tidligere mer eller mindre ubebodde områder. Figur 7 viser bosettingsmønsteret i Sandnes basert på data per 1. januar 2002. Hver rute tilsvarer 250 ganger 250 meter i terrenget. Tre områder med konsentrert bebyggelse trer tydelig fram på kartet. Først og fremst gjelder det den sammenhengende bosettingen som omkranser indre del av Gandsfjorden, og som kan følges helt fra grensen mot Stavanger i nord, sørover rundt Vågs-

Figur 7 Kartet viser bosettingsmønsteret i Sandnes kommune i 2002. Fargen på kvadratrutene viser hvor mange mennesker som bor innenfor et område på 250 x 250 meter. Det bor flest i de mørkerøde områdene, færrest i de gule. Områder der det ikke bor mennesker, er hvite.

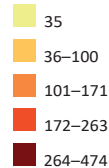
bunnen, til Ganddal og nordover i Hana bydel på østsiden av fjorden. Her ligger det befolkningsmessige tyngdepunktet i kommunen. Det andre området er bydelen Riska med tettstedet Hommersåk. Riska ligger i tidligere Hetland kommune, ca. 15 kilometer fra sentrum mot nordøst. Også befolkningskonsentrasjonen i bydelen Figgjo er tydelig på figur 7. Figgjo ligger helt i sør mot Ålgård, som er senteret i nabokommunen Gjesdal. Ellers er den spredte bosettingen naturlig nok konsentrert langs de viktigste veiene i kommunen. Innenfor hver av rutene som er merket med gul farge, er antall bosatte fra 1 til 35. Store områder uten bosetting viser at Sandnes har en betydelig arealkapital for framtidig vekst.

Endringene i bosettingsmønsteret har foregått ved at de mer og mindre perifere områdene i Sandnes har mistet fødselsoverskuddet og tapt grundig i kampen om innflytterne, jf. ønsket fra Julebygda om flere folk. Høle bydel dekker stort sett det samme området som Høle herred i 1965. Folketallet har ikke endret seg fram til i dag, men forholdsvis flere bor nå i Høle sentrum. Sammenlignet med 1970 har folketallet på Sviland økten god del, men dette blir småtterier i forhold til den veksten som har skjedd i de sentrumsnære områdene.

Stagnasjon og gradvis nedgang i folketallet var ofte bare begynnelsen på en negativ utvikling for utkantene. Når elevene forsvant fra skolene, fikk det etter hvert konsekvenser for andre tilbud som livskraftige bygdemiljøer var mer og mindre avhengige av. Protestene ble ofte virkningsløse rop i skogen. Kommunepolitikere kunne gjerne beklagesentraliseringen, samtidig som de salderte budsjettene ved å legge ned

ANTALL BOSATTE PR 250m-RUTE 1-

grendeskolen. På Lauvås og Eltervåg, to små bygder ei halv mil øst for Hommersåk, sto for eksempel skolen tom vinteren 1969. I 1957 hadde nye Lauvås skole erstattet skolen fra 1912. Etter vel ti års bruk ble den lagt ned, og elevene flyttet til Hommersåkskole.⁴¹ Det hjalp lite at Sofus Lauvås sendte brev til avisen og skrytete av forholdene i bygda. På Lauvås var det så fritt og godt at en måtte ha god stemme for å kunne rope fra hus til hus. Sentraliseringen lot seg ikke stoppe.⁴²

Statistikken for 1950- og 1960-årene viste at folketallet i den «funksjonelle» byen Sandnes i realiteten var to til tre ganger så stort som på selve ladestedet.⁴³ Befolkningsveksten særlig etter 1945 spredte seg nesten som ringer i vann utover fra det som i dag er sentrum. Tabell 7 viser innbyggertallet i bydelene i perioden 1970–2008. For å illustrere utviklingen i sammenlignbare områder over tid er inndelingen som brukes i kommunen i dag, lagt til grunn. Mens folketallet i hele Sandnes ble doblet i løpet av denne perioden, ble det mange doblet i flere av de mest folkerike bydelene. I dager Austrått, Trones og Sentrum, Lura og Hana de mest folkerike bydelene i Sandnes. Relativt sett har veksten vært størst på Lura. Her var folketallet per 1. januar 2008 nesten ti ganger så høyt som i 1970. Folketallet i Riska bydel ble tredoblet mellom 1970 og 2008. Det aller meste av denne veksten kom i tettstedet Hommersåk. Her har innbyggertallet økt 5,5 ganger på 40 år, fra 948 i 1960 til 5244 i 2001.

Flere forhold har bidratt til at bosetningsmønsteret i Sandnes har blitt mer og mer sentralisert i løpet av de siste 40 årene. Befolkningsveksten er en del av forklaringen, en annen er at stadig

færre er sysselsatt i primærnæringene. I tillegg kommer kommunens prioriteringer av utbyggingsområder. De sentrumsnære bydelene har med noen få unntak vunnet overlegent i «kampen» om innbyggerne. Fordi det er vanskelig å skille mellom tettbygde og spredtbygde strøk på bydelsnivå, blir ikke denne sammenligningen helt fullstendig. Det generelle mønsteret er med noen unntak at den geografiske størrelsen på bydelene omvendt proporsjonal med folketallet. Jo flere folk, jo mindre plass, med andre ord.

Det er knapt overraskende at fortettingen har vært sterkest i bydelen Trones og Sentrum. Denne bydelen omfatter «gamle» Sandnes, men er i dag godt og vel dobbeltså stor i utstrekning. Innbyggertallet i gjennomsnitt per kvadratkilometer har variert rundt 3000 pluss minus noen hundre siden 1970. Stangeland er den minste bydelen i utstrekning. Samtidig ligger den nest øverst på listen over bydeler med flest innbyggere per kvadratkilometer. På Stangeland var det trangbodd allerede i 1970. Utslagene er derfor ikke så store. Lura skiller seg klart ut som bydelen med sterkest fortetting. Her har det skjedd mer enn en sjudobling av antall innbyggere per kvadratkilometer. Lura er med sine 7,2 kvadratkilometer blant de minste bydelene i kommunen. Store områder på Stokka vest for motorveien er fremdeles jordbruksland. Fortettingen på Lura har i realiteten vært enda sterkere enn det som vises i tabell 8. På Soma bodde folk fire ganger, på Austrått vel tre ganger så tett i 2008 som i 1970.

Blant bydelene som er størst i utstrekning, skiller Riska seg ut. Det meste av denne bydelen har spredt bosetting, men den sterke befolknings-

veksten på Hommersåk har ført til godt og vel en tredobling av antall innbyggere per kvadratkilometer. Det er desidert best plass på Høle og Sviland. Disse to bydelene dekker til sammen nesten halvparten av det totale arealet i kommunen. Hvis en sprer innbyggerne likt ut over hele området, var det like romslig for folk som bodde her i 2008 som i 1970. At folketallet i kommunen ble godt og vel doblet, har altså ikke gitt noen effekt i denne sammenhengen.

Antall innbyggere per kvadratkilometer i de forskjellige bydelene varierte fra 12 til 3276 i 2008, og 71 prosent av befolkningen bodde i de seks sentrumsnære bydelene på 22 prosent av det totale arealet i kommunen. Disse tallene forteller om spennvidden i Sandnes. De viser at byen har et stort vekstpotensial, men også at man kanskje nærmer seg et metningspunkt for fortsatt vekst i de mest sentrale delene. Her kan man vanskelig se for seg flere innbyggere og ytterligere fortetting i tiden framover.

Nå behøver det i og for seg ikke være et problem at folk bor tett. Likevel ønsker de fleste tilgang til grøntområder ikke altfor langt fra boligen sin. Ulempe i bydeler med mange folk og lite plass kan kompenseres ved at grøntområder og friareal finnes tilgjengelig i nabobydeler. I Sandnes er Melsheia og Arboretet i bydelene Austrått og Sviland eksempler på to områder med utstrakt «sambruk». Det er likevel et problem med disse og flere andre turområder i kommunen at flertallet av innbyggerne er avhengig av bil for å komme dit. Det blir derfor ikke et spørsmål om enten eller, men om både og. Grøntområder og friareal må være tilgjengelige i kort avstand fra de store befolkningskonsentrasjonene. Nettopp dette opptok mange

Tabell 7 Bydeler i Sandnes. Hjemmehørende innbyggere i absolutte tall 1970–2007.

Tabell 7

Bydel	1.11.1970	1.11.1980	3.11.1990	3.11.2001	1.1.2008
Riska	2273	3157	5018	6335	6564
Høle	930	901	937	926	942
Sviland	647	990	1064	1012	963
Figgjo	947	916	1265	1676	1755
Gaddal	3162	3482	3898	4758	5717
Sandved	1893	3374	3648	4718	4990
Malmheim	759	821	932	1035	953
Soma	433	767	711	809	1734
Stangeland	3492	3460	3852	4421	5162
Trones og Sentrum	7493	6854	6345	6145	7207
Lura	785	2647	5150	7733	7470
Hana	4085	4888	6137	7119	7326
Austrått	3634	4297	5378	7909	11 131
Uoppitt	98	172	455	199	123
Samlet innbyggertall	30 631	36 726	44 798	54 795	62 037

Kilde: SSE

innbyggere på Lura da planene om et søppelhåndteringsanlegg i Bryggeriparken på Forus kom opp. Området ligger i Stavanger, men det grenser til Myklaberget, et av de få gjenværende friområdene i den bydelen. Folk fryktet luktproblemer og forsøpling med tiltrekning av rotter og andre skadedyr. Dette ville gjøre det eneste gjenværende friområdet i bydelen ubrukelig, ble det hevdet.⁴⁴

En tabbe av Stavanger?

Når vi nærmer oss 2010, er spørsmålet om nye kommunesammenslåinger igjen blitt et aktuelt tema. På Nord-Jæren er det Stavanger som presser på. Hvis vi ser 45 år tilbake til forrige reform, kan en saktens lure på hvorfor den ble så puslete sett fra et Stavanger-ståsted. Utvidelsene av Trondheim i 1964 og Bergen i 1972 var langt mer omfattende. Mens Stavanger var fornøyd med 68 kvadratkilometer, fikk Trondheim 328 og Bergen hele 485 kvadratkilometer innenfor sine grenser.⁴⁵ Ville det ikke vært naturlig at Randaberg og Sola hadde fulgt med Hetland og Madla inn i den nye storkommunen? Disse to kommunene hadde en kort historie som egne, selvstendige kommuner. Randaberg, med et areal på 24 kvadratkilometer, ble skilt ut fra Hetland så sent som i 1922. Sola var sammen med Madla i Håland herred helt fram til 1930.⁴⁶ Selv om det var langt igjen til Trondheim og særlig Bergen, ville Stavanger med disse arealene i tillegg vært nesten 2,5 ganger så stor som i dag.

Videre er det naturlig å spørre om Stavanger forsømt seg da kommunen i 1965 «frivillig» ga fra seg halve Hetland, det tynt befolkede området Riska–Dale sørøst for byen, på til sammen 45 kvadratkilometer. I utstrekning var denne

Tabell 8 Befolkningstetthet i bydelene. Areal. Rangering etter størrelse. Innbyggere per kvadratkilometer 1970–2007.

Tabell 8

Bydel	Areal	Rang.	1.11.1970	1.11.1980	3.11.1990	3.11.2001	1.1.2008
Riska	45,2	3	50	70	111	140	145
Høle	78,4	1	12	12	12	12	12
Sviland	68,6	2	9	14	16	15	14
Figgjo	16,7	6	57	55	76	100	105
Gaddal	12,1	8	261	288	322	393	472
Sandved	2,5	11	757	1350	1460	1887	1996
Malmheim	17,8	5	43	46	52	58	54
Soma	6,9	10	63	111	103	117	251
Stangeland	1,8	13	1940	1922	2140	2456	2868
Trones og Sentrum	2,2	12	3406	3115	2886	2793	3276
Lura	7,2	9	109	368	715	1074	1038
Hana	31,8	4	128	154	193	224	230
Austrått	13,1	7	277	328	410	603	850

Kilde: SSB, <http://www.sandnes.kommune.no/> 18.2.2009

Nesten skyfri himmel. Sandnes scorer høyt i levekårsundersøkelser, og folketallet stiger. Samtidig står kommunen foran store oppgaver framover blant annet knyttet til at de unge utgjør en stor andel av befolkningen.

Foto fjernet av
personvernansyn

delen av Hetland mer enn fire ganger så stor som Stavanger før kommuneutvidelsen i 1965 og nesten tre ganger så stor som Madla. Området var skilt fra Stavanger med en forholdsvis smal fjordarm. Her finnes flere krysningsmuligheter som er mindre enn to kilometer brede. Riktignok var det lagt føringer fra myndighetene om hvordan kommunereformen i 1960-årene skulle settes ut i livet. At de nye kommunene skulle danne naturlige enheter både kommunikasjonsmessig og befolkningsmessig, var viktige premisser. Det organiserte uttrykket for folkeviljen i de berørte områdene ser også ut til å ha gått inn for en tilslutning til Sandnes–Høyland. En uttalelse fra Riska bondelag var entydig i så måte. Bøndene mente at de ville være best tjent med å følge jordbrukskommunen Høyland inn i nye Sandnes kommune. Med unntak av herredsgronomen i Hetland var det ingen i den nye enheten Stavanger–Hetland–Madla som så det potensialet for byen som disse områdene representerte. Tvert imot virker det som politikerne var glad for å bli kvitt disse delene av Hetland.

Hvormyestekere befolkningsveksten i Stavanger kunne blitt hvis Riska–Dale var tatt med i 1965, får vi aldri vite. Deter slett ikke usannsynlig å tenke seg at en god del av byveksten ville skjedd i dette området. Bru over Gandsfjorden, som har blitt intenst diskutert i flere tiår, ville trolig vært på plass for lengst. Sannsynligvis ville Ryfast-prosjektet vært uaktuelt ettersom vi må regne med at en Høgsfjord-kryssing også ville vært på plass. Hva hadde det i denne sammenhengen betydd for Sandnes å gå glipp av Riska–Dale-området? Befolkingstettheten ut fra folketallet i 2007 ville økt med ca. 30 per kvadrat-

kilometer til 234. Det ville fortsatt vært god plass. Trolig ville også adgangen til et betydelig større utbyggingsareal for Stavanger ha dempet befolkningsveksten i Sandnes. Dermed kunne virkningen i forhold til hvor tett folk bor i kommunen, blitt enda mindre. Det samme gjaldt presset mot å ta jordbruksjord til utbyggingsformål.

Hvabli historiens dom over de lokale og sentrale aktørene som utformet den kommunestrukturen på Nord-Jæren som vi har hatt siden 1965? I en slik vurdering er det viktig å huske at to viktige forutsetninger for det videre utviklingsforløpet i regionen lå skjult for aktørene tidlig i 1960-årene. Stavangers vekst ble langt kraftigere enn alle prognoser, som følge av byens rolle som oljehovedstad. For det andre ble kravet om vern av jordbruksjord stadig mer høylytt utover i 1970-årene. Behandlingen av spørsmålet rundt delingen av Hetland (bind 1, kapittel 10) viste at administrasjonen i de involverte kommunene i sin argumentasjon la mest vekt på geografisk plassering, kommunikasjonsforhold og yrkesbefolkningens beskjeftigelse. Folkemeningen kan synes å ha vært temmelig entydig, uten at det ser ut til at rådmennene la så stor vekt på den. Dette ble de viktigste argumentene i den politiske behandlingen. I tillegg kan det ha spilt en rolle at det aktuelle området på dette tidspunktet var tynt befolket med i underkant av 9 prosent av Hetlands befolkning. I den nye bykommunen ville dette kun utgjøre 2,3 prosent av det samlede folketallet. Området sto økonomisk svakt og var i tillegg belastet med sosiale problemer.⁴⁷ I etterpåklokskapens lys kan det fra et Stavangerståsted likevel se ut som at det var herredsgronomen i Hetland som mål-

bar de framtidsrettede synspunktene. Deter gode grunner til å tro at kommunestrukturdebatten på Nord-Jæren i dag hadde vært ganske annerledes om Hetland ikke var blitt delt i 1965.

Flytting, flytting, flytting ...

Mellom 1965 og 2007 steg innbyggertallet i Sandnes fra 27 300 til 60 500.

Ingen andre byer i Norge har hatt en tilsvarende sterk befolkningsvekst. Nettoinnflytting var den desidert viktigste drivkraften i denne utviklingen. For det første ble det flere folk i Sandnes fordi flere flyttet til enn fra kommunen. For det andre var det de unge som dominerte flyttestrømmen. De bidro til at byen også kom til å ligge i toppen av statistikken for naturlig befolkningsvekst eller «egenproduksjon». Bosettingsmønsteret endret seg fordi befolkningsveksten med noen få unntak kom i de sentrale områdene. Tilbud om boliger og arbeidsplasser ser ut til å ha vært de viktigste drivkreftene i denne migrasjonsprosessen. Kommunereformen i 1965 gjorde Sandnes fire og halv gang så stor som Stavanger. Utbyggingspotensialet var stort, mens samtidig var prisen på mange av de potensielle utbyggingsprosjektene høy.

I de første par tiårene etter 1965 var omfanget av innvandrere forholdsvis beskjedent. De aller fleste utlendingene kom fra Vest-Europa eller Nord-Amerika. Fra slutten av 1980-årene økte antallet innvandrere, og de kom fra helt andre opprinnelsesland enn det som hadde vært vanlig. Sandnes var på vei til å bli en internasjonal by. Den siden av byens historie vil bli nærmere behandlet i kapittel 7.

Noter

Kapittel 2

- 1 Lapin 1998:116.
- 2 *Sandnes og Jærens Avis*, 2.9.1966.
- 3 Stugu 2006:439–440.
- 4 Myklebost 1960:318.
- 5 NOSXII108, *Folketelling 1960*, hefte 1:144.
- 6 NOSXII108, *Folketelling 1960*, hefte 1:119.
- 7 Kjeldstadli 2008:41–42.
- 8 Østby et al. 1977.
- 9 *Stavanger Aftenblad*, 4.3.2009:3.
- 10 Lange 1998:214.
- 11 Stugu 2006:447–448.
- 12 *Sandnes og Jærens Avis*, 23.2.1968.
- 13 *Innvandrerens demografi og levkår*, Statistiskentralbyrå, Rapport 2007/24:168.
- 14 Page Moch 2003:153; Backer 1965:166 (tabell92).
- 15 Tysdal 1990:38.
- 16 Å sammenligne de alminnelige fødselsratene på forskjellige tidspunkt kan være risikabelt ettersom tallgrunnlaget omfatter hele befolkningen og dermed ikke tar hensyn til at andelen kvinner i den mest aktuelle alderen for å få barn endrer seg over tid. De kan likevel indikere en utvikling.
- 17 Fortegnelse over Folketallet den 31te December 1885 i Ladestedet Sandnæs, Statsarkivet i Stavanger.
- 18 <http://www.ssb.no/befolkning/7.10.2009>.
- 19 <http://www.ssb.no/emner/02/01/10/befsett/main.html> 6.6.2008.
- 20 <http://www.ssb.no/flytting/tab-2008-05-08-15.html>. 4.7.2008. http://www.ssb.no/vis/magasinet/slik_lever_vi/art-2001-08-22-01.html 19.10.2009.
- 21 *Innvandrerens demografi og levkår*, Statistiskentralbyrå, Rapporter 2007/24:174.
- 22 Pryce og Drake 1994:15–16. Page Moch 2003:17.
- 23 Pryce og Drake 1994:11–12. I den første av de elleve Laws of Migration som E.G. Ravenstein formulerte i 1885, står det: The majority of migrants go only a short distance. Page Moch 2003:18.
- 24 Tysdal 1990:160–166. I 1865 og 1875 var nesten 90 prosent av innbyggerne i Sandnes og det nærmeste omlandet født i Jæren prosti. Andelen født i Stavanger prosti inkludert kjøpstaden var 4–5 prosent.
- 25 Sørli 1993:29.
- 26 Sørli 1993:31.
- 27 Sørli 1993:30.
- 28 Schanche Jonassen 1972:635–636.
- 29 *Sandnes og Jærens Avis*, 22.9.1972.
- 30 *Sandnes og Jærens Avis*, 1.11.1974.
- 31 *Sandnes og Jærens Avis*, 8.1.1965.
- 32 *Sandnes og Jærens Avis*, 23.2.1968.
- 33 http://www.aftenbladet.no/lokalt/945570/Stokka-boender_vil_selge_til_bolig.html 16.2.2009.
- 34 *Stavanger Aftenblad*, 12.2.2009.
- 35 *Stavanger Aftenblad*, 28.9.2009. Prisen for fortsatt befolkningsvekst kan likevel bli høy. Sandnes havnet på landstoppen blant de kommunene som friga mest matjord til utbyggingsformåli 2008, bare slått av Fredrikstad, Trondheim og Sør-Odal. Hvis det blir noe av de planlagte utbyggingene i Sandnesøst, vil kommunen risikere å ligge høyt i jordtapstatistikken også i årene framover.
- 36 Materialet er hentet fra arkivet til Sandnes folkeregister. I 1946 kom et lovpålegg som krevde at alle kommuner skulle opprette et folkeregister. Her ble opplysningene om den enkelte innbygger ført opp på såkalte personkort. Alle flyttinger skulle etter visse kriterier meldes folkeregisteret. Ved utflytting ble personkortene sendt til folkeregisteret i den nye bostedskommunen. Ved flytting til utlandet ble kortene plassert i en egen mappe og eventuelt tatt i bruk igjen hvis vedkommende senere flyttet tilbake til samme kommune. I 1994 ble alle personopplysningene digitalisert, og personkortene ble avlevert til Statsarkivet i Stavanger.
- 37 *Stavanger Aftenblad*, 25.3.1984.
- 38 http://www.ssb.no/emner/06/01/nos_c521/nos_c521.pdf 13.11.2009.
- 39 http://www.ssb.no/emner/06/01/nos_c521/nos_c521.pdf 59 13.11.2009.
- 40 <http://www.ssb.no/befsett/tab-2008-06-20-02.html> 26.2.2009.
- 41 Personlig meddelelse fra Enok Lauvås, 18.11.2009.
- 42 *Sandnes og Jærens Avis*, 7.2.1969.
- 43 Myklebost 1960:220, Sandnes 1950: 10 503 innbyggere. NOS XII 108 Folketelling 1960, hefte 1: Sandnes med forstadskretser som går i ett med byen: 14 917 innbyggere, tab. 9:144.
- 44 *Sandnesposten*, nr. 22, 19.3.2009:10–11.
- 45 Stugu 2006:444.
- 46 Kommuneinndelingskomiteens endelige tilråding om kommuneinndelingen i Rogaland fylke, 1962:124.
- 47 Utne 1983:144.

Litteraturliste

- AHMADI, FARIDA.** 2008. *Tause skrik. Minoritetskvinnens behov for anerkjennelse.* Oslo.
- ALDCROFT, DEREK H.** 2001. *The European Economy 1914–2000.* London.
- ALLARDT, ERIK OG YRJÓ LITTUNEN (RED.).** 1964. *Cleavages, Ideologies and Party Systems.* Helsingfors.
- AMDAM, ROAR OG ODDBJØRN BUKVE (RED.).** 2004. *Det regionalpolitiske regimeskiftet – tilfellet Noreg.* Trondheim.
- AMDAM, ROLV PETTER...** 2000. «Industrikomiteen i New York 1943–1945. Ein kanal for kunnskapsoverføring frå USA til Norge.» I *Historisk Tidsskrift* 1, s. 3–20.
- AMDAM, ROLV PETTER ET AL.** 2001. *Markedsøkonomiens utvikling.* Bergen.
- AMIN, ASH (RED.).** 1995. *Post-Fordism. A Reader.* Oxford.
- ANDERSEN, HÅKON WITH.** 1989a. *Fra det britiske til det amerikanske produksjonsideal: forandringen av teknologi og arbeid ved Aker mek. verksted og i norsk skipsbyggingsindustri 1935–1970.* Trondheim.
- ANDERSEN, HÅKON WITH.** 1989b. «Norsk skipsbygging gjennom 100 år.» I Even Lange (red.), *Teknologi i virksomhet. Verkstedindustri i Norge etter 1840*, s. 75–125. Oslo.
- ANDERSEN, HÅKON WITH ET AL.** 2004. *Fabrikken.* Oslo.
- ANDERSSON & SKJÅNES.** 1963. *Regionplan Nord-Jæren 4. Yrkesbefolkning – Næringsstruktur.* Haslum.
- ASHEIM, BJØRN T.** 1999. «TESA bedrifter på Jæren – fra et territorielt innovasjonsnettverk til funksjonelle konserndannelser?» I Arne Isaksen, (red.), *Regionale innovasjonssystemer. Innovasjon og læring i 10 regionale læringsmiljøer.* STEP-gruppen. Rapport 2. Oslo.
- ASHWORTH, WILLIAM.** 1987. *A Short History of the International Economy since 1850.* London.
- ASSERSON, SVERRE.** 1935. «Bankvesenets utvikling i vår by, dets begynnelse og dets stilling i dag.» I *Katalog for Sandnes 75-års jubileumsutstilling 21. juli–4. august 1935*, s. 99–103. Sandnes.
- AUNE, HELGA ET AL.** 2007. *Tariffavtalen som formet Norge. Verkstedsoverenskomsten 100 år.* Oslo.
- AURENES, OLA.** 1935. *Det eldste Sandnes.* Stavanger.
- BACKER, JULIE E.** 1965. «Ekteskap, fødsler og vandring i Norge 1856–1960», *Samfunnsøkonomiske studier* nr. 13, Statistisk sentralbyrå.
- BADE, KLAUS J.** 2003. *Migration in European History.* Malden, Mass.
- BAINES, DUDLEY.** 1995. *Emigration from Europe 1815–1930.* Cambridge.
- BALDERSHEIM, HARALD** 1987. «Frå statstenar til stifinnar.» I Hans Eyvind Næss et al. *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*, s. 281–307. Oslo.
- BELL, DANIEL.** 1976 (1973). *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting.* New York.
- BENUM, EDGEIR** 2005 (1996). *Overflod og fremtidsfrykt 1970–1997.* (Knut Helle [red.], Aschehougs historie, bd. 12). Oslo.
- BERG, PAAL OLAV ET AL.** 1977. *Reglene om bedriftsdemokratiet. Håndbok om hvorledes aksjeselskaper styres og hvordan de ansatte kan delta i styringen.* Oslo.
- BERGH, TROND OG TORE JØRGEN HANISCH.** 1984. *Vitenskap og politikk. Linjer i norsk sosialøkonomi gjennom 150 år.* Oslo.
- BERGH, TROND.** 1981. Norsk økonomisk politikk 1945–1965. I Trond Bergh (red.), *Vekst og velstand. Norsk politisk historie 1945–1965*, s. 13–97. Oslo.
- BERGH, TROND.** 1987. *Storhetstid (1945–1965)* (Edvard Bull et al. [red.], Arbeiderbevegelsens historie, bd. 5). Oslo.
- BERGH, TROND.** 1989. «Arbeiderpartiet og statensstyrende hånd.» I Trond Bergh og Helge Ø. Pharo (red.), *Historiker og veileder. Festskrift til Jakob Sverdrup*, s. 269–287. Oslo.
- BERGH, TROND.** 2004. *Jernbanen i Norge 1854–2004. Nye spor og nye muligheter 1854–1940.* Bergen.
- BERGH, TROND.** 2009. *Kollektiv fornuft, 1969–2009.* (LOs historie, bd. 3). Oslo.
- BIRKELAND, ØVIND.** 1952. «Den norske teglverksindustri og dens fremtidsutsikter.» I *Teglverksindustri* nr. 7, s. 12–13.
- BIRKEL, EMIL.** 1946. *Liv i vekst. Jubileumsbok for Stavanger krets av Det Norske Misjonsselskap.* Stavanger.
- BJERKHOLT, OLAV ET AL.** 1985. *Olje og gass i norsk økonomi. Et bidrag til forståelse av petroleumsvirksomhetens betydning for Norge i årene som kommer.* Oslo.
- BJERKHOLT, OLAV ET AL.** 1990. *Olje- og gassøkonomi.* Oslo.
- BJØRNHAUG, INGER OG TERJE HALVORSEN.** 2009. *Medlemsmakt og samfunnsansvar: 1935–1969* (LOs historie, bd. 2). Oslo.
- BJØRNSON, ØYVIND.** 1990. *På klassekampens grunn (1900–1920)* (Edvard Bull et al. [red.], Arbeiderbevegelsens historie, bd. 2). Oslo.
- BJØRNSON, ØYVIND.** 1993. *100 år for bedre arbeidsmiljø. 1893–1993 Arbeidstilsynet 100 år.* Oslo.
- BJØRNSON, ØYVIND.** 2004. *Haugesund 1914–1950. Dei trødde sjøen.* Bergen.
- BORE, RAGNHILD R. OG TOR SKOGLUND (RED.).** 2008. *Frå håndkraft til høyteknologi – norsk industri siden 1829.* Oslo.
- BOURDIEU, PIERRE.** 1996. *Symbolisk makt.* Oslo.
- BRAKMAN, STEVEN ET AL.** 2006. *Nations and Firms in the Global Economy. An introduction of International Economics and Business.* Cambridge.
- BREISTEIN, DAGFINN.** 1955. *Hans Nielsen Hauge. «Kjøbmand i Bergen».* Kristen tro og økonomisk aktivitet. Bergen.
- BROCH, JUST.** 1926. *Jæren og Jærbanen. Et bidrag til teknikkens og kulturens historie i vårt land.* Stavanger.
- BROCHMANN, GRETE OG HALVARD TJELMELAND.** 2003. *I globaliseringens tid 1940–2000.* (Knut Kjeldstadli [red.], Norsk innvandringshistorie, bd. 3). Oslo.
- BROSVEET, JARLE, THORE G. OLAUSSEN OG TERJE SANDE.** 1979. «Kommuneendringer 1838–1978», *NSD rapporter, nr. 26, del 1.*
- BRULAND, KRISTINE.** 1996. «Den første moderne tekstilindustri.» I Leiv Mjeldheim (red.), *Fabrikken og folket. Nokre innhogg i historia om fabrikkstaden Ytre Arna*, s. 13–27. Bergen.
- BRULEITE, HELLEIK.** 1989. *Ullvaren. Vekst på Vågen i 100 år.* Stavanger.
- BRUN, STEIN E. ET AL.** 1985. «Industri.» I Just Gjessing, Hallstein Myklebost og Hans Solerød (red.), *Norge. Ressurser og arbeid*, s. 276–347. Oslo.
- BUKVE, ODDBJØRN** 1994. *Lokal utviklingspolitikk? Kommunen som næringspolitisk aktør.* Oslo.
- BUKVE, ODDBJØRN ET AL.** 2006. «Næringsliv og sysselsetjing i vår tid.» I Knut Helle et al. (red.), *Vestlandets historie. Natur og næring.* Bind 1, s. 296–339. Bergen.
- BULL, EDVARD.** 1972. *Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrudd.* Oslo.
- BULL, EDVARD.** 1979. *Klassekamp og fellesskap 1920–1945* (Knut Mykland [red.], Norges historie, bd. 13). Oslo.
- BULL, EDVARD** 1979. *Norge i den rike verden. Tiden etter 1945.* (Knut Mykland [red.], Norges historie bd. 14). Oslo.
- BULL, EDVARD.** 1985. *Arbeiderklassen blir til (1850–1900)* (Edvard Bull et al. [red.], Arbeiderbevegelsens historie, bd. 1). Oslo.
- BØE, BEATE AASEN.** 2009. *Byjubileene i Sandnes i 1960 og 1985 – En studie i historiebruk.* Masteroppgave i historiedidaktikk, Universitet i Stavanger.
- BØE, LENE.** 2009. «Det gamle og det nye Sandnes». *En studie av historiebruk ved byjubileene i Sandnes i 1910 og 1935.* Masteroppgave i historiedidaktikk, Universitetet i Stavanger.

- CERUZZI, PAUL E.** 1998. *A History of Modern Computing*. Cambridge, Mass.
- CHANDLER, ALFRED D. JR.** 1977. *The Visible hand. The Managerial Revolution in American Business*. Cambridge, Mass.
- CHANDLER, ALFRED D. JR.** 1994. *Scale and Scope. The Dynamics of Industrial Capitalism*. Cambridge, Mass.
- CHANDLER, ALFRED D. JR., OG BRUCE MAZLISH.** 2005. *Leviathans. Multinational Corporations and the New Global History*. Cambridge.
- CLEGG, STUART OG CHRIS CARTER.** 2007. «The Sociology of Global Organizations». I George Ritzer (red.), *Globalization*, s. 272–290. Oxford.
- DAHL, SVEIN.** 1989. *Kleppepakken – feilgrep eller sunn fornuft?* Oslo.
- DANIELSEN, ROLF.** 1987. «Nyordningen» 1940–1945. I Hans Eyvind Næss et al. *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*. Oslo.
- DANIELSEN, ROLF OG EDGAR HOVLAND.** 1991. «1814–1945.» I Rolf Danielsen et al. *Grunntrekk i norsk historie – fra vikingtid til våre dager*, s. 182–261. Oslo.
- DICKEN, PETER.** 2007. «Economic Globalization: Corporations.» I George Ritzer (red.), *The Blackwell Companion to Globalization*, s. 291–305. Malden, Mass.
- DIESEN, EMIL.** 1921. *Norsk Industri- og Næringsshaandbok*, bd. V. Kristiania.
- DRUCKER, PETER F.** 1972. *Forandringens tidsalder. Synspunkter på forandringen av samfunnet*. Oslo.
- DRUCKER, PETER F.** 1988. «Den nye verdensøkonomien». I *Samtiden*, nr. 2, s. 38–51.
- EGELAND, GUNNAR.** 1958. *Høyland Sparebank 1858–1958*. Sandnes.
- EGELAND, KJØLV EIVIND OG SVEIN INGVE NØDLAND.** 1980. *Oljens internasjonalisering av lokalt næringsliv – utvikling eller underutvikling?* Stavanger.
- EGGEBØ, AKSEL OG DANIEL FRA-FJORD.** 1987. *Det begynte med leir. Leirindustriens historie gjennom 200 år*. Stavanger.
- EGGEBØ, AKSEL.** 1991. *Skyss og transport i Sandnes 1660–1960 – og litt om sentrumsutviklingen*. Sandnes.
- EGGEBØ, AKSEL.** 1992. *Vatnet som blei by*. Sandnes.
- EGGEBØ, AKSEL.** 1996. *Slik bygde dei byen. Historisk ABC om næringsliv og samferdsel i Sandnes*. Sandnes.
- EIKA, TORBJØRN.** 2007. «En oljesmurt økonomi – Med harelabb over 35 års konjunkturhistorie». I *Samfunnsspeilet* nr. 5–6. Statistisk Sentralbyrå.
- EIKA, TORBJØRN.** 2008. «Det svinger i norsk økonomi». I *Samfunnsspeilet* nr. 5–6, s. 98–133.
- EKELAND, INGVALD.** 1935. «Meieridriften i Sandnes. Dens begynnelse, utvikling og stilling i dag.» I *Katalog for Sandnes 75-års jubileumsutstilling 21. juli–4. august 1935*, s. 121–129. Sandnes.
- EKLE, HALVORET** et al. 1996. «Tiden krever med Nødvendighet at her vides meget.» 100 års videregående allmenutdanning i Sandnes. Sandnes.
- ENGESSET, RITA.** 1986. *Bedriftstelling Nord-Jæren 1985*. Stavanger.
- ERICHSEN, EGIL W.** 1947. *Aalgaards Uldvarefabrikker. A/S De forenede Ullvarefabrikker DFU. 1870–1945*. Oslo.
- ERLANDSEN, HANS CHRISTIAN.** 2006. *Byggeleder. Historien om Block Watne*. Oslo.
- ERVIK, LEIF ET AL.** 1979. *Smelteverkene i smeltedigelen*. Oslo.
- ESPELI, HARALD.** 1992. *Industripolitikk på avveie. Motkonjunkturpolitikken og Norges Industriforbunds rolle 1975–1980*. Oslo.
- FAGERBERG, JAN ET AL.** 2009. *Innovation, Path Dependency and Policy. The Norwegian Case*. Oxford.
- FINNE, GUNNAR.** 1968. «Praktisk bedriftsamarbeide». I *Rasjonalisering* nr. 2, s. 2–5.
- FINNE, GUNNAR.** 1969. «Bedrifts-samarbeid fordrer åpenhet». I *Næringsrevyen* nr. 21.
- FINNE, GUNNAR.** 1971. «TESA-gruppens samarbeid med Sandnes Yrkeskole-Sl». I *Jernindustri* nr. 11, s. 230–232.
- FINNE, GUNNAR.** 1982. «TESA – Teknisk samarbeid i 25 år». I *Personal-Opplæring* 4, s. 13–14.
- FULCHER, JAMES.** 2004. *Capitalism. A Very Short Introduction*. Oxford.
- FURRE, BERGE.** 1999. *Norsk historie 1914–2000. Industrisamfunnet – fra vokstevise til framtidstvil*. Oslo.
- FURRE, BERGE.** 1999. *Soga om Lars Oftedal. 1 og 2*. Oslo.
- GARBORG, ARNE.** 2001. *Reiseskildringer. Kolbotnbrev. Knudaheibrev*. Oslo.
- GAUDLAND, TOM OG FRANK ROBERT JACOBSEN ET AL.** 2003. *Sandnes industri og handel*, bd. 2. Sandnes.
- GAUDLAND, TOM, MOTLAND EIVIND OG NINA KALVATN OPSAHL.** 2005. *Sandnes i krig*. Sandnes.
- GILPIN, ROBERT.** 2001. *Global political Economy. Understanding the International Economic Order*. Oxford.
- GJERDE, JON.** 1998. *Major Problems in American Immigration and Ethnic History*. Boston, Mass.
- GJERDE, KRISTIN ØYE.** 1993. *Stavanger som oljebby. Stavanger kommunes «oljepolitikk» 1965–1980. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Bergen*.
- GJERDÅKER, BRYNJULF.** 2002. *Norges landbrukshistorie III 1814–1920. Kontinuitet og modernitet*. Oslo.
- GODØ, HELGE.** 1978. *Noen trekk ved befolkningsutvikling og flyttebevegelse på Nord-Jæren 1967 til 1976*. Notat. Stavanger.
- GRIMSTVEDT, MÅLFRID.** 1991. «På leirgrunn. Teglog potteri i Rogaland.» I *Sjå Jæren. Årbok for Jærmuseet*, s. 45–73. Nærbø.
- GRIMSTVEDT, MÅLFRID.** 1999. *Havregrynsmøllene i Rogaland. I Sjå Jæren. Årbok for Jærmuseet*, s. 116–139. Nærbø.
- GRINT, KEITH.** 1991. *The Sociology of Work. An Introduction*. Cambridge.
- GRIPSRUD, JOHANNE SKOG (RED.).** 1995. *Sandnes Orkesterforening 100 år 1895–1995*. Stavanger.
- GRIPSRUD, JOHANNE SKOG.** 1993. «... men di Sandnes ...» *Kvinneliv og kulturliv. Tidsbilder frå vårt århundre*. Sandnes.
- GRUDE, EGIL HARALD.** 1996. *Egersund fram til 1880. Strandsted og ladested*. Egersund.
- GRUDE, I. MOSSIGE.** 1924. *Høilands Meieri. Sandnes. 1883–1924*. Sandnes.
- GRUDE, MARTIN ADOLF.** 1910. *Sandnæs' historie 1860–1910*. Sandnes.
- GRUDE, MARTIN ADOLF.** 1914. *Herredsskrivelser*. (Jæderen 1814–1914. Bidrag til dens økonomiske og kommunale utviklingshistorie, bd. 2). Sandnes.
- GRYTTLI, EIR.** 1993. *Strandstedet Surnadaløra (1850–1980): en bygnings- og bebyggelsehistorisk analyse av et tettsted på Nordmøre*. Doktor ingeniørvhandling, Universitetet i Trondheim.
- GRYTTE, OLA HONNINGDAL.** 1992. «Arbeidsledighetens omfang i mellomkrigstiden.» I *Historisk Tidsskrift* 3, s. 249–277.
- GRØNLIE, TORE.** 1987. «Fattige og rike kommuner». I Hans Eyvind Næss et al. *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*, s. 173–181. Oslo.
- GRØNLIE, TORE.** 1987. «Velferdskommune og utjevningssstat». I Hans Eyvind Næss et al. *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*, s. 199–281. Oslo.
- GRØNLIE, TORE.** 1989. *Statsdrift. Statens som industrieier i Norge 1945–1963*. Oslo.
- GRØNLIE, TORE.** 2004. «Fra velferdskommune til velferdsstat – hundre års velferdsvekst fra lokalisme til statsdominans.» I *Historisk Tidsskrift* 4, s. 633–649.
- HALVORSEN, TOR.** 1994. «Taylorismen i Norge. Ideologi og profesjonaliseringsstrategi». *Arbeidsnotat* nr. 86. Oslo.
- HAMRE, HARALD.** 1996. *Egersund 1880–1965. Okka by*. Egersund.

- HANISCH, TORE JØRGEN OG EVEN LANGE.** 1986. *Veien til velstand. Industriens utvikling i Norge gjennom 50 år.* Oslo.
- HANISCH, TORE JØRGEN OG GUNNAR NERHEIM** 1992. *Norsk oljehistorie. Frå vantro til hovmot?* Oslo.
- HANSEN, JAKOB WIIG.** 2004. «Historien om Gann-Graveren.» I *Sandnes Historie- og Ættesogelag. Årbok*, s. 80–101.
- HELLE, KNUT ET AL.** 2006. *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år.* Oslo.
- HELLERN, BERNHARD.** 1943. *Rasjonell bedriftsledelse.* Oslo.
- HERSOUG, BJØRG OG DAG LEONARDESEN.** 1979. *Bygger de landet?* Oslo.
- HIRST, PAUL ET AL.** 2009. *Globalization in Question.* Cambridge.
- HJELLUM, TORSTEIN.** 2008. *Den norske nasjonalstaten.* Oslo.
- HODNE, FRITZ OG OLA HONNINGDAL GRYTEN.** 2002. *Norsk økonomi i det tyvende århundre.* Bergen.
- HOFFSTAD, EINAR (RED.).** 1940. *Illustrert norsk næringsleksikon, bd. 3: Vest- og Nord-Norge*, s. 17–41. Oslo.
- HOGNESTAD, EIVIND.** 1983. *Time Herad 1867–1937.* Bryne.
- HOLT, KNUT.** 1968. *Bedriftslære.* Oslo.
- HOVE, ARNE ET AL. (RED.).** 2007. *Sandnes. Hva hendte – og når? Høle, Høyland, Riska og Sandnes.* (Jærskrifter, bd. 4). Sandnes.
- HOVLAND, EDGAR OG HANS EYVIND NÆSS (RED.).** 1987. *Fra Vistehola til Ekofisk*, bind I. Stavanger.
- HOVLAND, EDGAR, OG HELGE W. NORDVIK.** 1997. «Det industrielle gjennombrudd i Norge 1840–1914 med samtidens og ettertidens øyne.» I Bjørn L. Basberg et al. (red.). *I det lange løp. Essays i økonomisk historie tilegnet Fritz Hodne*, s. 61–85. Bergen.
- HOVLAND, EDGAR.** 1987. «Grotid og glanstid. 1837–1920.» I Hans Eyvind Næss et al. *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år.* Oslo.
- HUNT, TRISTRAM.** 2004. *Building Jerusalem. The Rise and Fall of the Victorian City.* London.
- HYLDTOFT, OLE OG HANS CHR.**
- JOHANSEN.** 2005. *Teknologiske forandringer i dansk industri 1896–1972.* Odense.
- HØIDAL, ELДАР.** 2004. *Periferien som ble sentrum. Norsk Treindustriarbeiderforbund 100 år.* Oslo.
- HAALAND, ANDERS OG HELGE W. NORDVIK.** 1988. *Stavangerindustriens struktur og utvikling.* I Rolf Danielsen (red.), *Stavanger mellom sild og olje. Hermetikkbyen 1900–1940*, bd. 1, s. 49–167. Stavanger.
- INDREHUS, S.** 1935. *Sandnes før og nu.* I A. Larsen (red.), *Sandnes 1860–1935. 75-års jubileumsutstilling 21. juli–4. august*, s. 1–10. Oslo.
- INTERKOMMUNALT VANN-, AVLØPS- OG RENOVASJONSVERK.** 1987. *Fra IV til IVAR 25 år, 1959–1984.* Stavanger.
- JOHANNESSEN, DAG (RED.).** 1988. *Hammar og gauk. Gjennom krise og strid til velstand og samarbeid.* Stavanger.
- JOHANNESSEN, DAG.** 1983. *Den politiske og faglige arbeiderbevegelsen i Sandnes ca. 1900–1940.* Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen.
- JOHANNESSEN, DAG.** 1985. «Et lyspunkt i mørket. Sandnes i mellomkrigstiden.» I *Tidsskrift for Arbeiderbevegelsens historie*, nr. 1, s. 79–98.
- JOHANNESSEN, FINN E. ET AL.** 2005. *Nasjonal kontroll og industriell fornyelse. Hydro 1945–1977.* Oslo.
- JOHNSEN, BODIL WOLD.** 1988. «Politisk strid og kriseforlik.» I Rolf Danielsen (red.), *Stavanger mellom sild og olje. Hermetikkbyen 1900–1940.*, s. 71–145. Stavanger.
- JONASEN, JONAS SCHANCHE.** 1964. *Sandnes gjennom 100 år. Trekk av byens historie.* Første bind. Sandnes.
- JONASEN, JONAS SCHANCHE.** 1965. *Sandnes gjennom 100 år. Trekk av byens historie.* Annet bind. Sandnes.
- JONASEN, JONAS SCHANCHE.** 1968. *Jonas Øglænd gjennom 100 år.* Sandnes.
- JONASEN, JONAS SCHANCHE.** 1972. *Høyland gjennom 100 år. Fra bygdesamfunn til storkommune.* Sandnes.
- JØSSANG, LARS GAUTE.** 1987. *Arbeidsprosesser og arbeidspolitikken ved Stavanger Electro Staalverk A/S 1913–1931.* (AHS, serie A / Gruppe for flerfaglig arbeidslivsforskning, 1987:2). Bergen.
- JØSSANG, LARS GAUTE.** 2004. *Industrieventyret på Jæren 1800–2000.* Oslo.
- KALLELID, OLE OG LEIF KJETIL SKJÆVELAND.** 1996. *Avholdsbyen. Historien om avholdsbevegelsen i Stavanger.* Stavanger.
- KALLELID, OLE.** 2003. *Banken og byen. Sandnes Sparebank 1875–2003.* Upublisert manus.
- KAMSVÅG, JOHN L.** 1990. *Med nål og tråd gjennom 100 år. Bekledningsarbeiderforbundet 1890–1990.* Oslo.
- KAUL, SIGRUN.** 1971. *Sandnes sentrum. Rammer og retning. Oppdragsrapport.* Norsk institutt for by- og regionforskning. Oslo.
- KENWOOD, GEORGE A. OG ALAN L. LOUGHEED.** 1999. *The Growth of the International Economy. An introductory text.* London.
- KIELLAND, ALEXANDER L.** 1967. *Garman & Worse og Skipper Worse.* Oslo.
- KJELDSTADLI, KNUT.** 2005 (1996). *Et splittet samfunn 1905–1935* (Knut Helle [red.], Ascheougs Norgeshistorie, bd. 10). Oslo.
- KJELDSTADLI, KNUT.** 2008. *Sammensatte samfunn. Innvandring og inkludering.* Oslo.
- KLETZER, LORI G.** 2001. *Job Loss from Imports: Measuring the Costs.* Washington D.C.
- KLUGE, RAGNALD.** 1934. *Sandnes Electricitetsverk. 25-års drift 1. juli 1909–1934.* Sandnes.
- KNUDSEN, JON P.** 1994. *Kulturspredning i et strukturelt perspektiv. Eksemplifisert ved politisk og religiøs endring under moderniseringen av det norske samfunn.* Lund.
- KNUTSEN, SVERRE OG KNUT BOGE.** 2005. *Norsk vegpolitikk etter 1960 – stykkevis og delt?* Oslo.
- KNUTSEN, SVERRE, EVEN LANGE OG HELGE W. NORDVIK.** 1998. *Mellom næringsliv og politikk. Kreditkassen i vekst og kriser 1918–1998.* Oslo.
- KNUTSEN, SVERRE.** 2007. *Staten og kapitalen i det 20. Århundre. – Reguleringer kriser og endringer i det norske finanssystemet 1900–2005.* Doktoravhandling, Universitetet i Oslo.
- KVADSHEIM, HENRIK .** 1985. *Bedrifts-etableringer i Sandnes.* Arbeidsnotat. Stavanger.
- LANDES, DAVID.** 2006. *Dynasties. Fortunes and Misfortunes of the World's Great Family Businesses.* New York.
- LANDSNES, L.A.** 1931. *Sandnes. Et Vestlandets Industrisentrum.* Stavanger.
- LANGE, EVEN.** 1982a. «Bedriftetablering under depresjonen.» I Francis Sejersted (red.), *Vekst gjennom krise. Studier i norsk teknologihistorie*, s. 150–179. Oslo.
- LANGE, EVEN.** 1982b. «Teknologisk utvikling i norske trevareindustri under depresjonen i mellomkrigstiden.» I Francis Sejersted (red.), *Vekst gjennom krise. Studier i norsk teknologihistorie*, s. 150–179. Oslo.
- LANGE, EVEN.** 1982c. «Småbedrifter og moderne teknologi.» I Francis Sejersted (red.), *Vekst gjennom krise. Studier i norsk teknologihistorie*, s. 209–230. Oslo.
- LANGE, EVEN.** 1982d. «Teknologisk endring, økonomisk utvikling og Joseph Schumpeters teorier.» I Francis Sejersted (red.), *Vekst gjennom krise. Studier i norsk teknologihistorie*, s. 292–312. Oslo.
- LANGE, EVEN.** 1989. «Industrien bak det moderne Norge.» I Even Lange (red.), *Teknologi i virksomhet. Verkstedindustri i Norge etter 1840*, s. 11–31. Oslo.
- LANGE, EVEN.** 1998. *Samling om felles mål 1935–1970* (Knut Helle [red.], Ascheougs Norgeshistorie, bd. 11). Oslo.

- LANGE, EVEN (RED.)**. 2006. *Organisert kjøpekraft. Forbrukersamvirkets historie i Norge*. Oslo.
- LANGHELLE, SVEIN IVAR**. 1983. *Soga om Sola og Madla*. Bd. 3. Stavanger.
- LANGHELLE, SVEIN IVAR**. 1987. «Jordbruket i utvikling. Hamskiftet tar til.» I Edgar Hovland og Hans Eyvind Næss (red.), *Fra Vistehola til Ekofisk*, bind I, Stavanger.
- LANGHELLE, SVEIN IVAR**. 1987. «Oppsvinget i næringane ved sida av jordbruket.» I Edgar Hovland og Hans Eyvind Næss (red.), *Fra Vistehola til Ekofisk bind I*. Stavanger.
- LANGHELLE, SVEIN IVAR**. 2002. «Religiøst svar på samfunnsmessige utfordringer? Det kulturelle og religiøse normskiftet i Nord-Rogaland 1820–1850.» I *Historisk tidsskrift* 1, s. 5–26. Bergen.
- LANGHELLE, SVEIN IVAR**. 2005. «Når gammal kunnskap og sanning kjem til kort. Kulturellesvar på samfunnsmessige endringar.» I *Meneske og maktene – når gamle samningar ikkje gjeld lenger*. Seminarrapport Utstein Kloster 2004, s. 5–9. Stavanger.
- LANGHELLE, SVEIN IVAR**. 2006. «Frå religiøst fellesskap til personlege val.» I Knut Helle (red.), *Vestlandets historie. Kultur*. Bind 3. Bergen.
- LAPIN, ERNST OG ODD SMITH TORSNÆS**. 2004. «Sandnes brenner!» I *Sandnes Historie- og Ættesogelag. Årbok*, s. 11–43. Sandnes.
- LAPIN, ERNST**. 1998. «Kappes de vil kun i arbeidets fred». *Glimt fra Sandnes og Sandnes Arbeiderpartis historie 1945–1965*. Stavanger.
- LAPIN, ERNST**. 2002. «Asbjørn Kloster og Sandnes.» I *Sandnes Historie- og Ættesogelag, Årbok*. Sandnes.
- LAPIN, ERNST**. 2007. «Sandnessangens far, en stridbar kar – lærer L.O. Nygaard.» I *Sandnes Historie- og Ættesogelag. Årbok nr. 10*, s. 82–120. Sandnes.
- LAPIN, ERNST**. 2008. *Talerør og rådgiver. Sandnes Lærrelags historie fra 1893 til 1965*. Sandnes.
- LAPIN, ERNST**. 2009. «Bakeren mot straumen – Tønnes Larsen.» I *Sandnes Historie- og Ættesogelag. Årbok nr. 12*, s. 102–110. Sandnes.
- LARSEN, BJØRN-MARIUS OG OLA SAUA FØRLAND**. 2007. *Outsourcing frå industrien. Industriens betydning for sysselsettingen synes å være undervurdert*. Stavanger.
- LASH, SCOTT OG JOHN URRY**. 1987. *The end of organized capitalism*. Oxford.
- LAVOLD, ODDVAR**. 2002. *Ganddalmøbleri 100 år*. Sandnes.
- LEA, EINAR**. 2002. «Eit kapittel frå den tidlege industrihistoria i Sandnes.» I *Sjø Jæren. Årbok for Jærmuseet*. Nærbø.
- LEGATES, RICHARD T. OG FREDERIC STOUT (RED.)**. 2003. *The City Reader*. London.
- LIE, EINAR**. 1998. *Den norske Creditbank 1982–1990: en storbank i vekst og krise*. Oslo.
- LIE, EINAR**. 2005. *Oljerikdommer og internasjonal ekspansjon. Hydro 1977–2005*. Oslo.
- LIE, EINAR**. 2006. «Økonomisk politikk i det 20. århundre.» I *Historisk Tidsskrift* 4, s. 645–664.
- LINDANGER, BIRGER OG ARNE LANGHELLE**. 2002. *Solide tak i hundre år. Stavanger byggmesterlaug 1902–2002*. Stavanger.
- LINDANGER, BIRGER**. 1988. *Randaberg. Kultursorga til 1945*. Randaberg.
- LYSGAARD, SVERRE**. 1967. *Arbeiderkollektivet. En studie i de underordnedes sosiologi*. Oslo.
- MEISSNER, RUDOLF**. 1987. *Tomtetildeling som næringspolitikk i Sandnes kommune: Langsiktig strategi eller situasjonsbestemt handling?* Stavanger.
- MOXNES, PAUL**. 2005. *Positiv angst i individ, gruppe og organisasjon*. Gjøvik.
- MYDSKE, PER KRISTEN ET AL.** 2007. *Nyliberalisme – ideer og politisk virkelighet*. Oslo.
- MYHRE, JAN EIVIND**. 2006. «Den eksplosive byutviklingen 1830–1920.» I Knut Helle et al.: *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo.
- MYKLEBOST, HALLSTEIN**. 1960. *Norges tettbygde steder 1875–1950*. Ad Novas nr. 4. Oslo-Bergen.
- MYKLEBOST, HALLSTEIN ET AL.** 1963. *Norge. Geografisk leksikon*. Bind 3, s. 1–126. Oslo.
- MYKLEBUST, SISSEL**. 1991. «Den nye arbeidetsdagen». *Det 20. århundrets norske industrihistorie*. Arbeidsnotat. Oslo.
- NERHEIM, GUNNAR ET AL.** 2001a. *Klart det lønner seg å samarbeide. Sparebank 1 SR-Bank, 1976–2001*. Stavanger.
- NERHEIM, GUNNAR ET AL.** 1995. *I vekst og forandring. Rosenberg Verft 100 år. 1896–1996*. Stavanger.
- NERHEIM, GUNNAR**. 1989a. «Kreditt til jær-bønder 1880–1920.» I Helge W. Nordvik, Gunnar Nerheim og Trygve Brandal, *Pengerspart, penger tjent. Sparebanker og økonomisk utvikling på Sør-Vestlandet fra 1839 til 1989*, s. 47–81. Stavanger.
- NERHEIM, GUNNAR**. 1989b. «Industri i et jordbruksmiljø.» I Helge W. Nordvik, Gunnar Nerheim og Trygve Brandal, *Pengerspart, penger tjent. Sparebanker og økonomisk utvikling på Sør-Vestlandet fra 1839 til 1989*, s. 83–126. Stavanger.
- NERHEIM, GUNNAR**. 1989c. «Elektrisitet til bygd og by – en sparebankoppgave.» I Helge W. Nordvik, Gunnar Nerheim og Trygve Brandal, *Pengerspart, penger tjent. Sparebanker og økonomisk utvikling på Sør-Vestlandet fra 1839 til 1989*, s. 177–217. Stavanger.
- NERHEIM, GUNNAR**. 1996. *En gassnasjon blir til* (Norsk oljehistorie, bd. 2). Oslo.
- NERHEIM, GUNNAR**. 1998a. «Hermetikkbyensier nei til elektrisk lys.» I Gunnar Nerheim og Kristin Øye Gjerde, *Energiske linjer. Stavanger Energi gjennom 100 år. 1898–1998*, s. 11–37. Stavanger.
- NERHEIM, GUNNAR**. 1998b. «Forsinket, men raskelektrifisering.» I Gunnar Nerheim og Kristin Øye Gjerde, *Energiske linjer. Stavanger Energi gjennom 100 år. 1898–1998*, s. 39–83. Stavanger.
- NERHEIM, GUNNAR**. 1998c. «Elektrisitetstutbygging mellom to kriger.» I Nerheim, Gunnar, og Kristin Øye Gjerde 1998. *Energiske linjer. Stavanger Energi gjennom 100 år 1898–1998*, s. 111–159. Stavanger.
- NERHEIM, GUNNAR**. 2006. «Frigjort fra fjorden.» I Knut Helle et al. (red.), *Vestlandets historie. Natur og næring*. Bind 1. Bergen.
- NESVÅG, SVERRE M.** 1983. *Arealplanlegging og lokale maktforhold i Sandnes kommune*. Hovedoppgave i sosialantropologi. Universitetet i Bergen.
- NORDBY, TROND (RED.)**. 1993. *Arbeiderpartiet og planstyret 1945–1965*. Oslo.
- NORDBY, TROND**. 1994. *Korporatisme på norsk. 1920–1990*. Oslo.
- NORDVIK, HELGE W.** 1987. «Fra plog til plattform – Rogalands næringsliv 1880–1980.» I Edgar Hovland og Hans Eyvind Næss (red.), *Fra Vistehola til Ekofisk. Rogaland gjennom tidene*, bd. 2. Oslo.
- NORDVIK, HELGE W.** 1989. «Frå høykonjunktur til krise.» I Helge W. Nordvik et al. *Pengerspart, penger tjent. Sparebanker og økonomisk utvikling på Sør-Vestlandet fra 1839 til 1989*, s. 127–143. Stavanger.
- NYBØ, GEIR**. 1983. *Hjørnesteinsbedriften legges ned. Yrkestilpasning og sosial ulikhet etter konkurransen ved Stavanger Staal A/S*. Oslo.
- NÆRBØVIK, JOSTEIN**. 1999. *Norsk historie 1860–1914. Eit bondesamfunn i oppbrot*. Oslo.
- NÆSS, HANS EYVIND**. 1975. «Befolknings-eksplosjonen.» I *Stavanger på 1800-tallet*. Stavanger.
- NÆSS, HANS EYVIND ET AL.** 1987. *Folkestyre i by og bygd*. Stavanger.
- OBRESTAD, TOBIAS OG LARS M. REIE-STAD**. 1939. *Nærbø-Varhaug 1837–1937. Ymse tilfang til ei bygdebok for Hå prestegjeld*. Dreyer. Stavanger.
- OLSEN, ODD EINAR OG SVEIN INGVE NØDLAND**. 1985. *Muligheter og strategier for lokalolje-engineering*. Stavanger.
- OLSEN, ODD EINAR**. 1991. *Mellom børs og katedral. Om Rogalandsforsknings utvikling som teknologibasert FoU-institusjon*. Stavanger.

- OMRE, STIG E.** 2001. «Regional konjunkturutvikling. Sterkest konjunkturedgang for Agder-Rogaland», I *Samfunnsspeilet*, 2/2003.
- PAGE MOCH, LESLIE.** 2003. *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650.* Indianapolis.
- PEDERSEN, KAIR.** 1989. *The United States and Norwegian Reconstruction 1945–1953.* Michigan.
- PIORE, MICHAEL J. OG CHARLES F.**
- SABEL.** 1984. *The Second Industrial Divide. Possibilities for Prosperity.* New York.
- POLARIS FABRIKENS 50 ÅRS JUBILEUM.** 1986. Sandnes.
- PORTER, MICHAEL E.** 1990. *Competitive Advantage of Nations.* London.
- PRYCE, W.T.R. OG MICHAEL DRAKE.** 1994. «People on the Move, Studying Migration.» I W.T.R. Pryce (red.), *From Family History to Community History.* Cambridge.
- RAMADAN, TARIQ.** 2009. *Europeisk islam. Å være muslim i Vesten.* Oslo.
- RASMUSSEN, GRETHE.** 2002. *Sandnesmålet – finst det?: ei sosiolingvistisk gransking av utviklinga i talemålet på Sandnes.* Hovedoppgave i nordisk, Universitetet i Bergen.
- RAUCHWAY, ERIC.** 2008. *The Great Depression and the New Deal. A Very Short Introduction.* Oxford.
- REID, ROBERT H.** 1997. *Architects of the Web. 1000 Days that Built the Future of Business.* New York.
- REVE, TORGER ET AL.** 1992. *Et konkurransedyktig Norge.* Oslo.
- REVE, TORGER OG ERIK W. JACOBSEN.** 2001. *Et verdiskapende Norge.* Oslo.
- RITZER, GEORGE OG CRAIG LAIR.** 2007. «Outsourcing: Globalization and Beyond.» I George Ritzer (red.), *The Blackwell Companion to Globalization*, s. 307–329.
- ROALDKVAM, GUNNAR.** 2000. *Vårt eget eventyr. Forbrukersamvirket i Rogaland.* Stavanger.
- ROGALAND FYLKE, [-].** Sandnes 1921. (Fra Norges næringsveie i tekst og bilder.) Kristiania.
- ROKKAN, STEIN.** 1987. *Stat, nasjon, klasse.* Oslo.
- RONOLD, EINARB.** 2005. «Garving i Sandnes.» I *Sandnes Historie- og Ættesogelag. Årbok*, s. 96–104. Sandnes.
- ROPEID, ANDREAS.** 1975. «Kristenlivet i åra før 1850.» I *Stavanger på 1800-tallet.* Stavanger.
- ROSENBERG, ULF-E.** 1995. *Itakt med «Sverre».* Sandnes.
- ROSENBERG, ULF-E.** 2001. «Elsker, elsker ikke. Forhandling mellom de fire norske porseleens- og fajansefabrikkene.» I *Figgjo. Formet av entusiasme gjennom 60 år. 1941–2001.* Stavanger.
- RUDENG, ERIK.** 1989. *Sjokoladekongen. Johan Throne Holst – en biografi.* Oslo.
- RØED, MAGNUS.** 1978. *Sandnes sentrum. Forslag til endret reguleringsplan.* Sandnes.
- RØNNING, ROLF OG HÅVARD TEIGEN (RED.).** 2007. *En innovativ forvaltning.* Bergen.
- SANDNES ORKESTERFORENING 75 år 1895–1970.** 1970. Sandnes.
- SCHANKE, GERD.** 1979. *Stritt folk. Det illegale Sandnes 1940–1945.* Stavanger.
- SCHMIDT, INGER.** 1980. *En analyse av framtidig tilgang på kapital og arbeidskraft for A/S Sandnes Aduccerwerk.* Bergen.
- SCHRUMPF, ELLEN.** 2003. *Berus Eder! Norske drikkekulturer i de siste 200 år.* Oslo.
- SEIP, ANNE-LISE.** 1997. *Nasjonen bygges 1830–1879.* (Knut Helle [red.], Aschehougs Norges historie, bd. 8). Oslo.
- SEIP, JENS ARUP.** 1968. *Tanke og handling i norsk historie.* Oslo.
- SEJERSTED, FRANCIS.** 1993. *Demokratisk kapitalisme.* Oslo.
- SEJERSTED, FRANCIS.** 2005. *Sosialdemokratiets tidsalder. Norge og Sverige i det 20. århundre.* Oslo.
- SEJERSTED, FRANCIS.** 2007. «Frihetsrevolusjonen.» I *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 3, s. 256–267.
- SELSTAD, TOR.** 2003. *By og land, hand i hand? Distrikts- og regionalpolitiske diskurser i historisk perspektiv.* Lillehammer.
- SERVAN-SCHREIBER, JEAN-JACQUES.** 1968. *Den amerikanske utfordring.* Oslo.
- SETH, ANDREW OG GEOFFREY RANDALL.** 1999. *The grocers. The rise and rise of the supermarket chains.* London.
- SIMONSEN, E.** 1905. *Veiledning i varekundskab med tilhørende mekanisk og kemisk teknologi.* Kristiania.
- SIMONSEN, SEVALD.** 1960. *Folk på Sandnes i 200 år.* Sandnes.
- SIMONSEN, SEVALD.** 1973. *Ganns 100 år 1873–1973.* Sandnes.
- SKARUNG, EIVIND.** 2007. *Fra trelasthandlere til ferdighusprodusent. Årsakene til veksten i ferdighusbransjen i Sandnes og på Nord-Jæren fra 1955–1978.* Masteroppgave i historie. Universitetet i Bergen.
- SKARUNG, PER.** 1983. *Utviklingen av metodismen i Stavangerområdet fra 1874 til 1898.* Hovedoppgave i historie. Universitetet i Bergen.
- SKEIE, JON.** 2004. «Biligsektoren og den nyliberale vendingen.» I *Nytt Norsk Tidsskrift* 3–4, s. 320–335.
- SKJELLEVIK, OLAV.** 2006. «Hiv det på Fjærå.» I *Sandnes Historie- og Ættesogelag. Årbok* nr. 9. Sandnes.
- SKONHOFT, ANDERS.** 1988. «Den regionale industriutviklingen i Norge de senere år.» I *Tidsskrift for Samfunnsforskning.* Årgang 29, s. 131–153.
- SKONHOFT, ANDERS.** 1993. «Industriell utvikling i Norge.» I *Sosialøkonomen* 4, s. 21–25.
- SKÅLNES, SIGRID.** 1984. *Akta din granne, – men la grinda stande. Om interkommunal samordning i jærregionen.* Hovedoppgave i offentlig administrasjon, Universitetet i Bergen.
- SLAGSTAD, RUNE.** 1998. *De nasjonale strateger.* Oslo.
- SLETTAN, DAGFINN OG HANS TRY (RED.).** 1979. *Bondevenene. Jaabækrørsla 1865–1875.* Oslo.
- SLIK LAGER VI ULLVARER: SANDNES ULDVAREFABRIK A/S.** 1950. Sandnes.
- SOGNER, SØLVI OG KARI TELSTE.** 2005. *Ut og søkje teneste – historia om tenestejentene.* Oslo.
- SOLHEIM, ANNE LOFTHUS OG ROLF ERIK SOLHEIM.** 1999. *Det skal komme en tid... Mauritz Kartevolds liv og tanker.* Stavanger.
- SPILLING, GUNNAR.** 1972a. «TESA-gruppens resultater.» I *Jernindustri* nr. 3, s. 52–55.
- SPILLING, GUNNAR.** 1972b. «Industrisamarbeide i Rogaland. Aktuelt mønster også for andre landsdeler?» I *Teknisk Ukeblad* nr. 43, s. 39–50.
- STRANDHEIM, ROY.** 1982. *Tettstedvekst i byrandssonen på Nord-Jæren. Konflikt mellom jordvern og byutvikling.* Hovedoppgave i geografi, Universitetet i Bergen.
- STRAUME, JAKOB.** 1957. *Kristenliv i Rogaland. Fra Haugesund til Hidra. Eit sogeskrift.* Bergen.
- STRØM, BOYE.** 1888. *Stavanger amt efter offentlig foranstaltning.* Kristiania.
- STUGU, OLA SVEIN.** 2006. «Moteturbanisert land? 1920–2000.» I Knut Helle et al. *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, s. 385–503. Oslo.
- STULAND, SAMSON.** 1935. «Økonomisk oversikt.» I *Katalog for Sandnes 75-års jubileumsutstilling 21. juli–4. august 1935*, s. 105–119. Sandnes.
- SUNDE, KRISTIAN.** 1981. *Vår sak er rettferdig. Arbeiderbevegelsens historie i Rogaland 1850–1905.* Stavanger.
- SVENDSEN, ARNLJOT STRØMME (RED.).** 1972. *Norsk industri og fremtiden.* Oslo.
- SÆTHERSKAR, JOHANNES (RED.).** 1950. «Sandnesby.» I *Det norske næringsliv, bd. 7: Rogaland Fylkesleksikon*, s. 834–849. Bergen.
- SØBYE, ESPEN.** 2001. «Tallenes fortellinger.» I *Samfunnsspeilet* nr. 1.
- SØRLIE, KJETIL.** 1993. «Ola var fra Sandefjord». Bor han der fortsatt som 40-åring? I *Samfunnsspeilet* nr. 1.

- TAYLOR, FREDRIK W.** 2005. *Prinsippene for vitenskapelig bedriftsledelse*. Oslo.
- TEAFORD, JON C.** 1993. *The Twentieth-Century American City*. Baltimore.
- TEDLOW, RICHARD S.** 1990. *New and Improved. The Story of Mass Marketing in America*. New York.
- TENGSPEDERSEN, ALF** 1968. En rundgang gjennom sykkelfabrikken. I *Jonasen* 1968, s. 169–181.
- THOMPSON, EDWARD P.** 1982. «Time, Work Discipline and Industrial Capitalism.» I Anthony Giddens og David Held (red.), *Classes, Power and Conflict*. London.
- THORING, CHRISTIAN AUGUST.** 1992. *Forus industritomeselskap A/S – en beretning om tilblivelse og utvikling*. Stavanger.
- THORSRUD, EINAR OG FRED E.**
- EMERY.** 1970. *Mot en ny bedriftsorganisasjon. Eksperimenter i industrielt demokrati*. Oslo.
- TITLESTAD, TORGRIM (RED.)** 1987. *I den galna tiå ... Fattigdom, forsorg og politisk strid i Stavanger 1900–40*. Stavanger.
- TJELMELAND, HALVARD.** 2003. *I globaliseringsens tid 1940–2000*. (Knut Kjeldstadli [red.], Norsk innvandringshistorie, bd. 3.) Oslo.
- TJELTA, IVAR.** 1998. *Sandnes havn – glimt fra 150 års historie*. Sandnes.
- TODD, EMMANUEL.** 1990. *L'Invention de l'Europe*. Paris.
- TOLDNES, BÅRD.** 2007. *Indtil Automobilene har gått sine rolige men sikre Seiersgang. Integrering av ny teknologi perioden 1895–1926*. Trondheim.
- TOREKULL, BERTIL.** 1999. *Leading by Design. The IKEA Story*. New York.
- TRANØY, BENT SOFUS OG ØYVIND ØSTERUD.** 2001. *Mot et globalisert Norge? Rettslige bindinger, økonomiske føringer og politisk handlingsrom*. Oslo.
- TRODAHL, GRO P.** 1994. «Sandnesmodellen.» I *Sjå Jæren. Årbok for Jærmuseet*, s. 7–43. Nærbø.
- TRONES, OTTAR.** 1955. «Et moderne, norsk teglverk.» I *Teglverksindustri* 5, s. 3–12.
- TYSDAL, OLAV.** 1990. *Befolkningsutviklingen i Sandnes og deler av Høyland 1801–1875*. Hovedoppgave i historie, Universitet i Bergen.
- UNDHEIM, BØRGE.** 1971. *Skolesoge i Sandnes fram til 1970*. Sandnes.
- UNDHEIM, STEIN.** 1979. *The Jæren Railroad: A Premature Project. A Study of Promotion efforts and Economic Contribution of a Norwegian Railroad, 1866–1913*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen.
- UTNE, BJØRN S.** 1982. «Den Kombinerede Indretning – en sosial politisk pakkeløsning fra 1800-tallets Stavanger.» I *Stavanger Museumsårbok*
- UTNE, BJØRN S.** 1983. «Muligheten som glapp?» I *Ætt og heim*. Stavanger.
- UTNE, BJØRN S.** 1987. «Marked og byer. Samferdsel og handel.» I Edgar Hovland og Hans Eyvind Næss (red.), *Fra Vistehola til Ekofisk*, bd. I. Oslo.
- VASSENDEN, KÅRE (RED.)** 1997. *Innvandrerne i Norge. Hvem er de, hva gjør de og hvordan lever de?* SSB Statistiske analyser 20, Oslo.
- VEGGELAND, NORALV.** 2000. *Den nye regionalismen. Europeisk integrasjon og flernivåstyring*. Bergen.
- VEKA, JOHAN.** 1952. *Glytt frå kristenlivet i Rogaland. Gamal og ny tid*. Stavanger.
- VESTERHUS, TOR.** 1975. *Leveranser til bygging av Condeep-plattformen i Stavanger*. Notat nr. 4. Stavanger.
- VINJAR, ASBJØRN.** 1992. «Elektrisitet i Norge 1892–1970 – sett i et historisk perspektiv.» I K. Endresen (red.), *Vår vidunderlige vannkraft. Fredrik Vogt og norsk vannkraftutbygging*, s. 15–52. Oslo.
- WISE, DAVID A.** 2005. *The Google Story*. New York.
- VOLLSNES, ANDREAS O.** 1921. «Sandnes – litt historikk.» I *Sandnes*, s. 7–13. Stavanger.
- VOLLSNES, ANDREAS O.** 1935. «Sandnes – Jærens port.» I *Katalog for Sandnes 75-års jubileumsutstilling 21. juli–4. august 1935*, s. 49–61. Sandnes.
- VOLLSNES, ANDREAS O.** 1936. *Ullindustri og leirvaror. Etter ei skulekringkasting frå Sandnes*. Oslo.
- VOLLSNES, ANDREAS O.** 1951. *75 år. Sandnes Sparebank 1876–1951*. Sandnes.
- WAULA, JØRG EIRIK.** 2003. «Al forandring maa begynne med en Udgift» – Psykiatriens historie i Rogaland.» I J.O. Johannessen (red.), «... alt det galna ...» *Rogaland psykiatriske sykehus 1913–2003*. Stavanger.
- WETTELAND, MAGNOR.** 1998. «Høyland og Jæren Forbruksforening 1907–1997.» I *Sandnes Historie- og Ættesogelag. Årbok 1*, s. 7–22. Sandnes.
- WETTELAND, MAGNOR.** 2005. «Sandnes Forbruksforening 1905–2005.» I *Sandnes Historie- og Ættesogelag. Årbok nr. 8*, s. 66–76. Sandnes.
- WETTELAND, MAGNOR.** 2006. «Tullebusen.» I *Sandnes Historie- og Ættesogelag. Årbok nr. 9*. Sandnes.
- WYMAN, MARK.** 1993. *Round-Tripto America. The Immigrants Return to Europe, 1880–1930*. Ithaca, New York.
- YTTRI, GUNNAR.** 1995. «From a Norwegian Rationalization Law to an American Productivity Institute.» I *Scandinavian Journal of History*, 4.
- ZAKARIASSEN, HANS.** 1980. *Teglindustriens historie*. Oslo.
- ØGLÆND, PER.** 1968. «En rundgang gjennom konfeksjonsfabrikken.» I *Jonasen* 1968, s. 183–194.
- ØGLÆND, PER.** 1995. *Firmaet. 123 år Jonas Øglænd*. Sandnes.
- ØGLÆND, SIGURD J. OG JONAS B. ØGLÆND.** 1943. *Jonas Øglænd 75 år. 1868–1943*. Sandnes.
- ØIUMSHAGEN, IVAR.** 1995. *Vi kommer ikke med kugler og kanoner. Arbeiderbevegelsens framvekst og utvikling i Gjesdal før 1940*. Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Bergen.
- ØSTBY, LARS, ET AL.** 1977. «Flytteundersøkelsen 1972». *Samfunnsøkonomiske studier* nr. 35. Oslo.
- ØSTBY, PER.** 1995. *Flukten fra Detroit. Bilens integrasjon i det norske samfunnet*. Trondheim
- ØSTENSJØ, REIDAR.** 1958. *Haugesund 1835–1895*. Bind I. Haugesund.
- ØSTENSJØ, REIDAR.** 1963. *The Spring Herring Fishing and the Industrial Revolution in Western Norway in the Nineteenth Century*. I *Scandinavian Economic History Review II*.
- ØSTENSJØ, REIDAR.** 1993. *Haugesund 1895–1913*. Bind II. Haugesund.
- ØSTERUD, ØYVIND ET AL.** 2003. *Makten og demokratiet. En sluttbok fra Makt- og demokratiutredningen*. Oslo.
- ØSTERUD, ØYVIND.** 1972. *Samfunnsplanlegging og politisk system*. Oslo.
- ØSTERUD, ØYVIND.** 1979. *Det planlagte samfunn. Om sentralplanleggingens framvekst og grenser*. Oslo.
- AALANDSLID, VEBJØRN. (RED.)** *Innvandrerne demografi og levekår i 12 kommuner i Norge*. SSB-rapport 2007/24.
- AAS, STEINAR.** 2006. *Ei byhistorie om Narvik – eit refleksjonstillegg*. Dr.art.-avhandling. Universitetet i Tromsø.

Vedleg

Kapittel 2 – Vedlegg 1 Fødselsoverskudd, nettoflytting, folketallsutvikling og folkevekst per år i Sandnes og Stavanger 1965–2008. Absolutte tall.

År per 1.1	Fødsels-overskudd Sandnes	Fødsels-overskudd Stavanger	Netto-flytting Sandnes	Netto-flytting Stavanger	Folketalls-utvikling Sandnes	Folketalls-utvikling Stavanger	Folkevekst per år Sandnes	Folkevekst per år Stavanger
1965	397	545	87	- 57	27 317	78 356	484	488
1966	419	686	224	255	27 801	78 844	677	782
1967	471	681	35	314	28 478	79 626	506	995
1968	441	634	112	- 475	28 984	80 621	597	48
1969	400	714	28	147	29 581	80 669	434	1072
1970	380	632	359	- 417	30 015	81 741	690	106
1971	474	574	355	70	30 705	81 847	806	603
1972	413	645	314	181	31 511	82 450	752	842
1973	384	558	245	486	32 263	83 292	630	1067
1974	366	557	215	687	32 893	84 359	572	1217
1975	358	524	101	561	33 465	85 576	465	1067
1976	340	431	288	296	33 930	86 643	628	717
1977	339	433	277	324	34 558	87 360	609	727
1978	321	522	- 32	997	35 167	88 087	284	1510
1979	307	372	491	- 59	35 451	89 597	804	316
1980	339	474	323	442	36 255	89 913	646	774
1981	348	318	162	30	36 901	90 687	512	334
1982	396	450	284	487	37 413	91 021	672	943
1983	360	408	522	557	38 085	91 964	874	919
1984	388	465	338	840	38 959	92 883	719	1310
1985	364	569	776	277	39 678	94 193	1178	891
1986	469	546	636	- 118	40 856	95 084	1089	379
1987	415	579	287	165	41 945	95 463	639	976
1988	480	587	572	- 76	42 584	96 439	1052	509
1989	425	684	249	35	43 636	96 948	704	622
1990	493	777	137	- 166	44 340	97 570	627	610
1991	491	769	240	881	44 967	98 180	736	1628
1992	500	858	630	739	45 703	99 808	1122	1595
1993	501	742	606	485	46 825	101 403	1096	1234
1994	501	819	309	109	47 921	102 637	815	953
1995	446	679	68	135	48 736	103 590	511	783
1996	478	949	218	313	49 247	104 373	693	1253
1997	512	855	409	381	49 940	105 626	922	1232
1998	523	829	707	355	50 862	106 858	1215	1161
1999	482	845	440	- 44	52 077	108 019	921	799
2000	478	722	386	- 691	52 998	108 818	862	30
2001	451	704	617	170	53 860	108 848	1069	862
2002	418	602	376	708	54 929	109 710	800	1297
2003	458	758	464	670	55 729	111 007	939	1398
2004	469	795	495	787	56 668	112 405	950	1586
2005	519	819	816	332	57 618	113 991	1329	1166
2006	552	995	1007	1168	58 947	115 157	1560	2158
2007	568	900	954	1366	60 507	117 315	1530	2271
2008	638	948	758	1108	62 037	119586	1394	2024

Kilde: SSB, Befolkningsendringer i kommunene. 1951–2008, Tabell 1103 Stavanger og tabell 1102 Sandnes

Kapittel 2 – Vedlegg 2 Befolkningsutviklingen i Sandnes 1. 1.1965 til 31.12.2008.

År	Folketall	Levendefødte	Døde	Fødselsoverskudd	Innflyttinger	Utflyttinger	Netto innflytting	Folketilvekst
1965	27 317	580	183	397	1226	1139	87	484
1966	27 801	602	183	419	1446	1222	224	677
1967	28 478	639	168	471	1309	1274	35	506
1968	28 984	614	173	441	1403	1291	112	597
1969	29 581	608	208	400	1417	1389	28	434
1970	30 015	578	198	380	2034	1675	359	690
1971	30 705	656	182	474	1786	1431	355	806
1972	31 511	603	190	413	1715	1401	314	752
1973	32 263	612	228	384	1659	1414	245	630
1974	32 893	577	211	366	1884	1669	215	572
1975	33 465	600	242	358	1924	1823	101	465
1976	33 930	564	224	340	1858	1570	288	628
1977	34 558	551	212	339	2003	1726	277	609
1978	35 167	564	243	321	1890	1922	- 32	284
1979	35 451	560	253	307	2119	1628	491	804
1980	36 255	596	257	339	2233	1910	323	646
1981	36 901	610	262	348	2214	2052	162	512
1982	37 413	626	230	396	2438	2154	284	672
1983	38 085	614	254	360	2607	2085	522	874
1984	38 959	639	251	388	2315	1977	338	719
1985	39 678	629	265	364	2855	2079	776	1178
1986	40 856	725	256	469	2785	2149	636	1089
1987	41 945	694	279	415	2688	2401	287	639
1988	42 584	772	292	480	2755	2183	572	1052
1989	43 636	694	269	425	2527	2278	249	704
1990	44 340	817	324	493	2184	2047	137	627
1991	44 967	826	335	491	2232	1992	240	736
1992	45 703	811	311	500	2621	1991	630	1122
1993	46 825	829	328	501	2679	2073	606	1096
1994	47 921	814	313	501	2788	2479	309	815
1995	48 736	812	366	446	2577	2509	68	511
1996	49 247	815	337	478	2630	2412	218	693
1997	49 940	821	309	512	2838	2429	409	922
1998	50 862	864	341	523	3127	2420	707	1215
1999	52 077	824	342	482	3178	2738	440	921
2000	52 998	814	336	478	3021	2635	386	862
2001	53 860	826	375	451	3242	2625	617	1069
2002	54 929	787	369	418	3032	2656	376	800
2003	55 729	829	371	458	3085	2621	464	939
2004	56 668	844	375	469	3060	2565	495	950
2005	57 618	880	361	519	3404	2588	816	1329
2006	58 947	934	382	552	3726	2719	1007	1560
2007	60 507	932	364	568	4157	3203	954	1530
2008	62 037	1006	368	638	4065	3307	758	1394

Kilde: SSB, tabell 1102 Sandnes Folkemengde 1. januar og endringer i året

Studie 4

Verden i Sandnes – i 1989 «omskapte»
franske kunstnere jernbaneundergangen
i Ole Bulls gate til Passage Montmartre.
Kultursamarbeidet med Paris har vært en
del av «rollen» som internasjonal by.

Foto fjernet av
personvern hensyn

Innvandrerbyen

I en artikkelserie om «Det globaliserte Rogaland» sommeren 2008 var tittelen på det siste bidraget «Den nye menneskeveven».¹ Hver tiende rogalending i 2008 var innvandrer. Det fantes knapt en skole eller en barnehage i hele fylket som ikke hadde ett eller flere barn med et utenlandsk klingende navn eller en annen hudfarge. Mennesker fra 179 ulike nasjoner bodde i fylket; bare Oslo og Akershus hadde flere nasjoner representert.

Innvandring i det omfang vi opplever snaut ti år inn i det 21. århundret, startet forsiktig da Nord-Jæren gikk inn i oljealderen for 30–40 år siden.² Statistikken viser at inn- og utvandring, og dermed nettotallet, har svingt mye fra år til år. De fleste innvandrerne har kommet hit for å søke arbeid. I årenes løp er det også kommet en del ufrivillig. De er på flukt fra ustabile politiske forhold, forfølgelse, krig og nød.³ De fleste flyktningene vil måtte bli her og leve resten av sine liv sammen med oss. Mange flyktninger vil forsøke å legge minnene om en vond fortid bak seg. Det kan bety at de må kutte forbindelsene til sitt opprinnelsessted eller -land. Flertallet vil anstrenge seg for å opprettholde kontakten med «sitt» område og landet de forlot. Det var det samme som i sin tid skjedde med mer enn 850 000 emigranter fra Norge. I forhold til innbyggertallet var Norge fra midten av 1800-tallet og fram til 1920-årene Europas nest største «eksportør» av mennesker.⁴

Et av mange spørsmål innvandrerne vil måtte ta stilling til, er om hun eller han skal la seg assimilere av majoritetskulturen eller velge segregering og isolasjon. For det store flertallet er virkeligheten et sted midt mellom disse to ytterpunktene. Uansett vil alle flyttere

ha med seg en kulturell ballast – språk, religion, historie, matskikker, klesdrakt osv., som i varierende grad vil sette sitt preg på livet i det fremmede.⁵ Det er derfor umulig for innvandrerne å starte sin nye tilværelse med blanke ark.⁶ Den amerikanske smeltedigelen til Israel Zangwill fra 1909 ble aldri noe annet enn en metafor. En kulturell «nullstilling» av millioner av innvandreres lik at de gjenoppstos som hvite, angelsaksiske lutheranere, var ikke mulig. For 100 år siden kjempet Theodor Roosevelt en forgjeves kamp mot bindestreksamerikaneren.⁷ Det er like håpløst i dag å tro at Norge kan fjerne bindestreksnordmannen. Kanskje vi heller skal spørre om hvorfor noen mener at norsk-pakistansen eller norsk-somalieren er en større trussel for det norske samfunnet enn norsk-amerikaneren var for det amerikanske? Mange innvandrere lovpriser også sin doble kulturbakgrunn. De sier: «Jeg bruker det beste fra begge.»

Innvandring gjør noe med innvandrerne, men også det samfunnet innvandrerne blir en del av. Endringer i Norge som mottakerland, kan i dag merkes på en rekke forskjellige områder. I bybildet setter innvandrerbutikker, kafeer og utesteder med eksotisk mat, internasjonale skoler og bedrifter sitt tydelige preg.⁸ Vi finner muslimenes moskeer, buddhistenes templer og andre synlige uttrykk for at også innvandrerne praktiserer sin religion. Etter å ha oppholdt seg i trange og ulovlige lokaler i mange år, fikk det muslimske samfunnet i Sandnes som teller rundt 1000 personer, sin egen moské i februar 2009.⁹ Vi er blitt mer tolerante i religiøse spørsmål. I det følgende skal vi se rent konkret hva som skjedde på Sandnes i forbindelse med denne utviklingen.

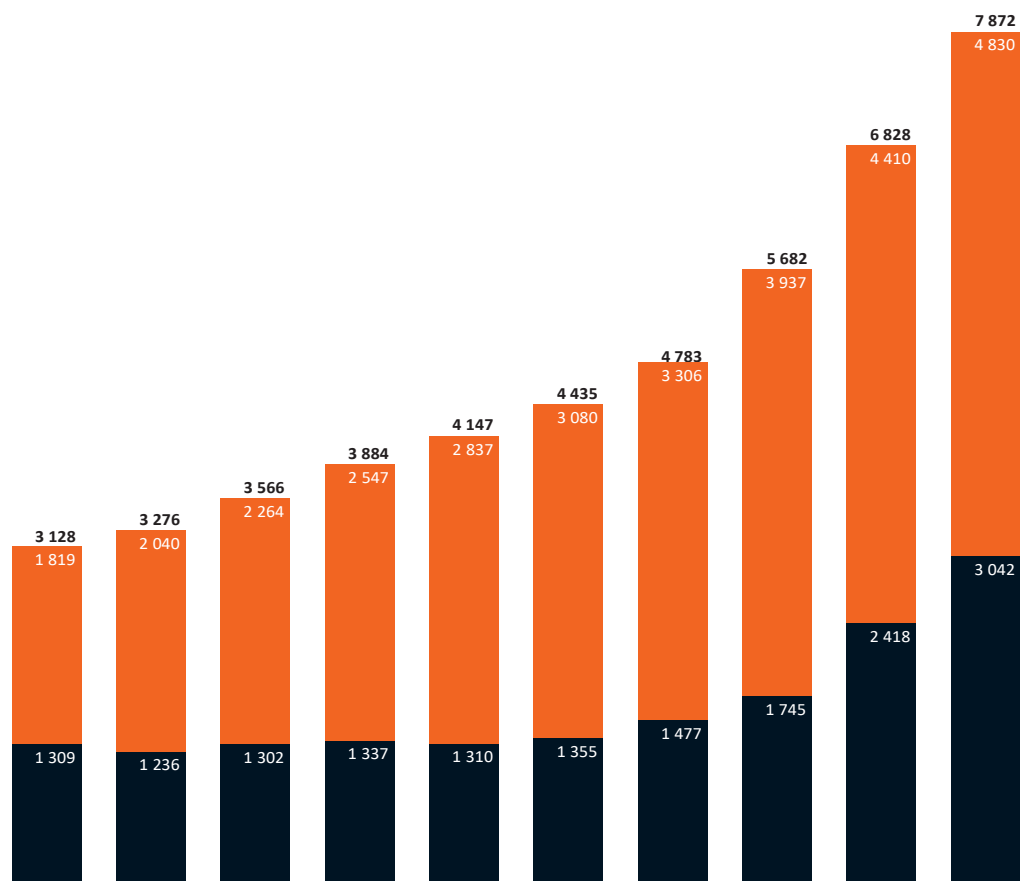
Tabell 1 Flytting utland og nettoflytting totalt, Sandnes. 1971, 1979–1981, 1990, 2000 og 2007. Absolutte tall.

Figur 1 Innvandring til Sandnes 2000–2007.

	1971			1979–1981*			1990			2000			2007		
	Til	Fra	Tot.	Til	Fra	Tot.	Til	Fra	Tot.	Til	Fra	Tot.	Til	Fra	Tot.
Utland	125	96	29	282	319	- 37	235	283	- 48	363	314	49	1055	196	859
Nettoflytting	1911	1527	384	2470	2182	288	2420	2330	90	3021	2635	386	4157	2698	954

* årlig gjennomsnitt.

Kilde: SSB

ASIA, AFRIKA, LATIN-AMERIKA, OSEANIA UNNTATT AUSTRALIA OG NEW ZEALAND, OG EUROPA UTENOM EU/EØS
 EU/EØS, USA, CANADA, AUSTRALIA OG NEW ZEALAND

Innvandring var ikke et ukjent fenomen det første hundreåret av byens historie. Vi finner spor etter karriere-, arbeids-, etappe- og kjedeimmigranter, lykkejegere, ja, også flyktninger, tilbake i de eldste kildene. Pottemaker Zimmermann kom til Sandnes med sin tyske og svenske bakgrunn via Bergen i 1790-årene. Tyske håndverkerne ble hentet for å hjelpe til med å få etablert en tekstilindustri på slutten av 1800-tallet. Vår kjennskap til flertallet av innvandrerne i det historiske materialet er likevel begrenset. Det kan være et utenlandsk klingende navn i en kirkebok, i politimyndighetenes protokoller eller andre offentlige dokumenter. Formanges vedkommende, særlig fra tiden før 1900, ble ofte oppholdet av så kort varighet at de ikke rakk å sette noen spor etter seg, og ikke overraskende gjaldt det i størst grad for kvinnene og barna. Mange var transitt- eller etappeflyttere, stadig på vei videre til nye flyttemål.

Folk flytter av et mangfold grunner. Det kan derfor være vanskelig å peke på én spesifikk årsak. Likevel vil det alltid være en tett kopling mellom flytting og tilgang på levebrød. Steder med et ekspanderende næringsliv som etterspør arbeidskraft, lokker folk til seg. Slik har forholdet vært i Sandnes siden midten av 1800-tallet, men intensiteten på innflyttingen og særlig innvandringens andel har variert over tid.

Selv om fenomenet innvandring altså var kjent fra før, skulle det vise seg at omfanget fra 1970- og 1980-årene ble større enn noen gang tidligere i byens historie. At den nye oljenæringen spilte en viktig rolle, var ikke overraskende. Det var 3000 utenlandske oljefolk i Norge i 1977. I løpet av fem år fram til utgangen av 1982 ble antallet doblet. De

fleste var amerikanere, og det var Nord-Jæren som trakk til seg flest.¹⁰ Større innvandring var med andre ord ikke noe særmerkt for Sandnes, men et fenomen som gjorde seg sterkt gjeldende også i Stavanger, Randaberg og Sola i disse årene.

En studie av de samfunnsmessige virkningene av oljevirkksomheten så tidlig som i tiåret 1967–1976 viste at den prosentvise andelen av flyttere fra utlandet til kommunene på Nord-Jæren omtrent ble doblet, fra årlig rundt 12–13 prosent av alle innflyttere i slutten av 1960-årene til 26–27 prosent midt i 1970-årene.¹¹ Til sammenligning lå tilsvarende tall for henholdsvis Kristiansand og Bergen i årene 1971–1975 på rundt 12 prosent.¹² Stavanger hadde i denne perioden et flytteunderskudd til det øvrige Rogaland. Dette ble veid opp av netto innvandring. Sandnes, Randaberg og Sola hadde netto innflytting fra Stavanger og netto innvandring. Denne trenden ble enda tydeligere fram mot og etter årtusenskiftet.¹³

Rent tallmessig spilte innvandringen beskjeden rolle for folketallsutviklingen i Sandnes mellom 1970 og 2000. Netto innvandring i 1971 ble til netto utvandring i gjennomsnitt for årene 1979–1981 og 1990, se tabell 7.1. Tabellen sier ikke noe om hvordan flyttetallene var år for år, men nettoflyttingen totalt bekrefter at mobiliteten var høy. Figur 7.1 viser årlig innvandring til Sandnes i perioden 2000 til 2007. Da var tendensen klar og tydelig. Arbeidsinnvandringen steg kraftig i takt med den økonomiske høykonjunkturen. Også antall asylsøkere og flyktninger økte.

I januar 2006 var den samlede innvandrerbefolkningen i Sandnes nesten 5000. Én av fire var en vestlig

innvandrer, tre av fire kom fra ikke-vestlige områder.¹⁴ Rekordene hittil ble nådd i 2007, da det kom 1055 innvandrere. Samme året var utvandringen beskjedne 198 personer. Resultatet ble en netto innvandring til Sandnes på 859 personer. Innvandring sammen med netto innflytting fra Stavanger bidro dermed med 1,6 prosent av folkeveksten. Sandnesbuene sørget selv for et fødselsoverskudd på 0,9 prosent. Den samlede befolkningsveksten i kommunen i 2007 ble på 1530 personer, tilsvarende 2,5 prosent (kapittel 2, vedlegg 2.2).

Mangel på arbeidskraft

I Europa har arbeidsvandring på tvers av landegrenser århundrelange tradisjoner. Ulike migrasjonsmønstre har vært og er satt sammen av et nett med reiseruter som sender tusenvis av arbeidere for kortere og lengre opphold til reisemål spredt over hele kontinentet. Sesong- og temporærmigrasjon utviklet seg til etappe- og kjedemigrasjon.¹⁵

I årene like etter andre verdenskrig var det et stort engasjement for å hjelpe millioner hjemløse som satt i de mange leirene for «displaced persons» rundt omkring i Europa.¹⁶ Fra Norge ble det sendt hjelp, og barn kom hit på kortere rekreasjonsopphold. Et lite antall flyktninger fikk også komme til landet på permanent basis.¹⁷

Den sterke økonomiske veksten i den vestlige verden mellom 1950 og 1973, kombinert med lave fødselstall gjennom hele 1900-tallet og millioner av krigsofre, førte til mangel på arbeidskraft. Landene i Nord-Europa fikk føle problemet først og sterkest. En massiv innvandring av arbeidere ble vurdert som en løsning av regjeringene i en rekke

Familiene til ansatte i «Oljå» bosatte seg på hele Nord-Jæren, og etablerte egne skoler på tvers av kommunegrensene. I 1972 hadde rektor Miles Lovelace 225 elever på Stavanger American School.
Brynjuv Aartun / Aftenposten / Scanpix

Foto fjernet av
personvernansyn

Nam forteller en dramatisk historie om flukten fra Vietnam. Det var en sjanseseilas med livet som innsats. Han arbeider i dag som lærer ved Sandnes læringscenter.

Foto fjernet av personvern hensyn

ellers i Europa viser likevel hvor beskjeden denne innvandringen til Norge var til å begynne med. Foreksempel hadde tallet på tyrkere som oppholdt seg i Vest-Tyskland, økt fra 6700 i begynnelsen av 1960-årene til over en million ti år senere.²⁵

Innvandringsstopp

Etter hvert fikk innvandring fra Pakistan til Norge et ganske stort omfang. I 1998 var det bare to andre europeiske land, Tyskland og Storbritannia, som hadde flere pakistanske statsborgere enn Norge. Gruppen pakistanere her i landet utgjorde 6,4 prosent av alle pakistanere i hele Vest-Europa, mens det tilsvarende tallet for marokkanere og tyrkere var 0,2 prosent.²⁶ Dette var en interessant utvikling sett i lys av at også Norge innførte en såkalt innvandringsstopp i 1975. Hensikten med dette tiltaket var å stoppe strømmen av arbeidsimmigranter, først og fremst fra den ikke-vestlige delen av verden. Med denne lovbestemmelsen fulgte norske myndigheter opp en praksis som andre vesteuropeiske land hadde prøvd siden 1973. Det viste seg likevel vanskelig å stoppe strømmen av mennesker på samme måte som man stenger vannet i kranen.²⁷ Stoppen var ingen stopp, døren var verken lukket eller åpen. Det fantes muligheter til å kile seg inn.²⁸

For det første var det mange unntak fra bestemmelsene om hvem som skulle omfattes av innvandringsstoppen – flyktninger, familiemedlemmer av allerede innvandrede utenlandske statsborgere, studenter og etterspurte eksperter. Til den siste gruppen hørte arbeidere i utenlandske firma på tidsbegrensede oppdrag i Norge. Det var som regel lett for disse å få oppholds- og

arbeidstillatelse. For det andre ble det utvist stor oppfinnsomhet for å kunne omgå de nye bestemmelsene om innvandringsstopp. De som allerede var kommet, unnlot å dra hjem i redsel for ikke å få fornyet oppholdstillatelsen, noe som i neste omgang førte til en dramatisk økning i innvandring gjennom familiegjenforening. Også illegal innvandring økte sterkt, bl.a. fordi mange med tre måneders turistvisum eller kortidsopphold av andre grunner rett og slett ble værende.²⁹

Til å begynne med angikk innvandringen noen få. Etter hvert ble den et allmennpolitisk anliggende. Det fant sted en institusjonalisering med opprettelse av flere administrative organer i forbindelse med boligspørsmål, informasjonsarbeid og rådgivning. I slutten av 1970-årene opprettet innvandrene selv flere nasjonale foreninger.³⁰

En båtflyktning fra Vietnam

Hvis fluktens historie en gang skrives, vil den også måtte omfatte det mylder av fluktmåter som desperate mennesker har tatt i bruk. Fra vår nære fortid er begrepet «båtflyktning» særlig knyttet til flyktninger fra Vietnam i årene etter at krigen der var slutt i 1975. Tusener av mennesker la ut på åpent hav, på det som var en sjanseseilas med livet som innsats. Deres største og ofte eneste håp var at de ble oppdaget og plukket opp av et skip med et mannskap som rettet seg etter de internasjonale bestemmelsene for hvordan mennesker i deres situasjon skulle behandles.

Nam er en båtflyktning fra Vietnam som i dag bor i Sandnes. Nam forteller om den dramatiske flukten han som ung gutt var med på i 1980. Kort tid etter at den 12 meter lange båten hadde lagt

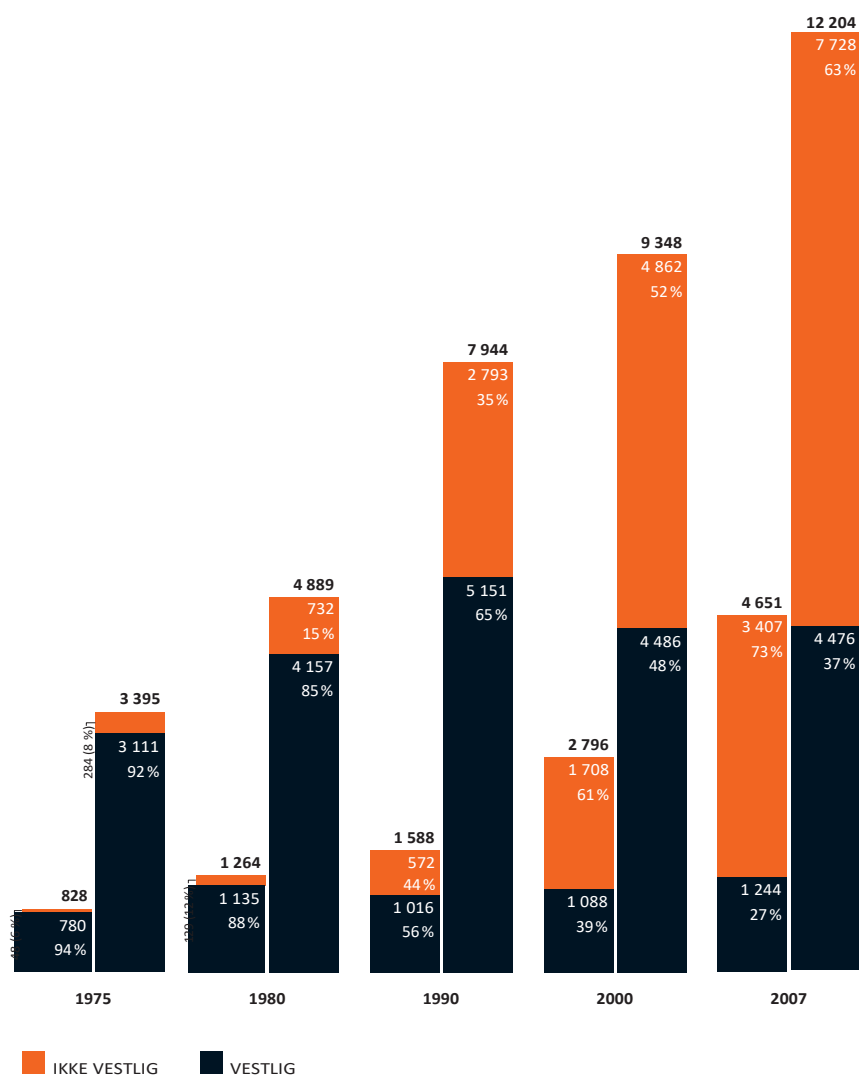
De fleste båtflyktningene fra Vietnam som ble reddet av norske skip, kom til Norge. I 2007 var vietnameserne den største innvandregruppen i Sandnes. Her blir flyktninger i Sør-Kinahavet berget om bord i den norske lastebåten «Lysekil» i 1979.
Erik Berglund / Aftenposten / Scanpix

Foto fjernet av
personvernansyn

Figur 2 Utenlandske statsborgerer med vestlig eller ikke-vestlig bakgrunn bosatt i Sandnes og Stavanger 1975, 1980, 1990, 2000 og 2007. Absolutte tall og prosent.

Kilde: Statistisk sentralbyrå. For 1975-tallene, se vedlegg 7.1.

ut fra kysten, viste det seg at motoren var defekt. Dette nøtteskallet av en båt drev rundt på havet i to døgn med 140 mennesker stuert sammen under dekk. Forholdene om bord var forferdelige. Om dagen kunne flyktningene skimte blå himmel gjennom den åpne luka. Det var den eneste kontakten de hadde med verden utenfor lasterommet. De ante ingenting om hva som til slutt ville skjje med dem. Nam og hans medflyktninger hadde flaks. Båten ble oppdaget, og de ble tatt om bord i et norsk skip. Ingen vet hvor mange tusen som mistet livet i tilsvarende vågale fluktforsøk fra Vietnam i disse årene.

Etter redningen ble Nam plassert i en transittleir. Disse leirene, som bl.a. lå i Hongkong, på Filippinene og i Singapore, ble drevet av FN. Nam og de andre flyktningene ble intervjuet av representanter for verdensorganisasjonen. Snart kom spørsmålet opp om hvor de skulle bosette seg. Flertallet av de vietnamesiske båtflyktningene hadde USA øverst på ønskelisten. Det samme gjaldt Nam, som hadde mange slektninger i USA. Slik gikk det ikke. For Nam og de han flyktet sammen med, hadde et norsk skip vært redningen. Det ble derfor bestemt at de skulle sendes til Norge.

Nam kunne snakke engelsk. Han hadde gått på skole i hjembyen Saigon, hovedstaden i Sør-Vietnam, som i dag heter Ho Chi Minh-byen. Da Nam skjønte at han skulle til Norge, var det om å gjøre å lære norsk. Han benyttet seg av språkopplæringsstilbudet som ble gitt i leiren, og fikk ca. 200 undervisningstimer med norsk lærer. I transittleiren ble det mye venting. Det var lite å ta seg til for en ungdom med virketrang. Nam brukte kveldene til å skrive tekster på norsk, som han så fikk læreren til

å rette dagen etter. Det var veldig god språktrening.

I Norge kunne flyktningene velge å bosette seg i en av de fem største byene. Nam så på Norge som en mellomstasjon. USA var det endelige målet. Han visste at det var mange vietnamesere i Stavanger. Dessuten likte han «lyden» av Stavanger. Det avgjorde hans valg. Det var vietnamesiske miljøer i alle de største byene i Norge. Mange møtte hverandre ved ulike anledninger året igjennom, for eksempel ved feiringen av vietnamesisk nyttår. Mange var katolikker. Messe og andre religiøse arrangementer ble et sosialt møtested hvor også mange ikke-religiøse deltok.

Nam bodde også i Bergen, og han ble i 1998 ansatt ved et asylmottak i Sogn og Fjordane som den første mottakslederen i landet med innvandrerbakgrunn. Han kom til Sandnes i 2001 og ble i 2008 avdelingsleder ved Sandnes Læringscenter med ansvaret for introduksjonsprogrammet for flyktninger og asylsøkere. Dette programmet ble lovfestet i 2004 etter en prøveperiode på noen år hvor Sandnes var én av 26 prosjektkommuner. I det bredt anlagte programmet ble det lagt opp til et omfattende samarbeid med viktige offentlige og private instanser på alle nivåer. Målet var å introdusere flyktninger og asylsøkere til det norske samfunnet og bidra til at denne prosessen ble så vellykket som mulig for alle involverte. Nam var også engasjert som norsk konsulent i International Organization for Migration, IOM, som holder til i Genève. Hans oppgaver i IOM var knyttet til forberedende arbeid blant flyktninger som skulle til Norge, og som ennå satt i transittleirer rundt omkring i verden. Nam trives godt i Sandnes. Han

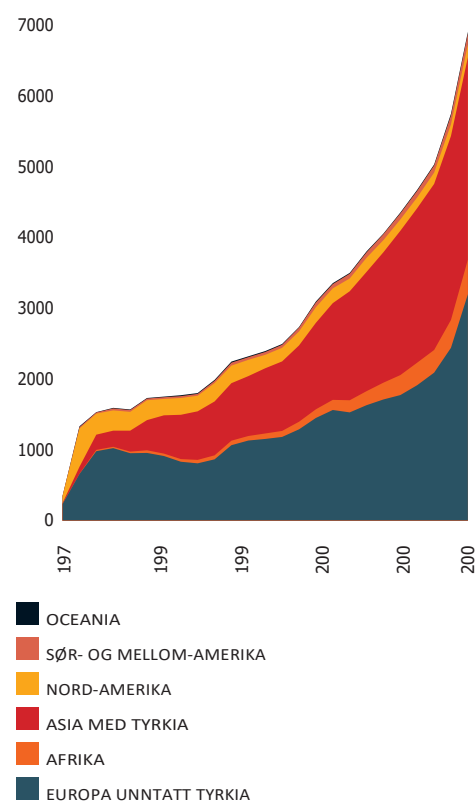
vil bli værende her så lenge det er bruk for hans kompetanse. Hva som skjer etterpå, vet han ikke. Han er fri til å reise dit han vil, kanskje blir det USA.

Utenlandske statsborgere

Den store og økende andelen av innvandrere fra alle verdenshjørner har vært et kjennemerke ved mobilitetsmønsteret i Sandnes de siste 15–20 årene. En kartlegging av geografisk bakgrunn til utenlandske statsborgere kan fortelle hvor de kom fra. Metoden gir ikke et helt dekkende bilde av hvor mange utlendinger det dreier seg om. Den vil på en tilfredsstillende måte kunne fange opp svenske, danske, engelske og andre midlertidige innvandrere med vestlig bakgrunn. På den annen side vil flyktninger og asylsøkere som har skaffet seg norsk statsborgerskap, ikke komme med i denne statistikken.

I 1975 var 828 utenlandske statsborgere bosatt i Sandnes (figur 2). Disse utgjorde 2,5 prosent av befolkningen. Til sammenligning utgjorde denne gruppen 1,6 prosent av befolkningen på landsbasis.³¹ I Sandnes ble gruppen innvandrerenestenseks ganger så stor i løpet av de drøyt 30 årene fram til 2007. Da utgjorde de utenlandske statsborgerne 7,7 prosent av befolkningen (andelen innvandrere totalt var 11,3 prosent). Sandnes var blitt en internasjonal by. Samtidig skjedde store endringer med hensyn til hvor innvandrerne kom fra. Noe av hensikten med innvandringsstoppen i 1975 var å dreie innvandringen over mot mer kvalifisert arbeidskraft. I praksis innebar det flere fra den vestlige delen av verden.³² Det var det motsatte som skjedde. Av de utenlandske statsborgerne som holdt til i Sandnes i 1975, kom 94 prosent fra

Figur 3 Innvandrerbefolkning i Sandnes med vestlig og ikke-vestlig bakgrunn, 1970–2006.

Soldater på grensen til Tyrkia forsøker å stoppekurdiskeflyktningeri1991.Ienkamp på liv og død driver naturkatastrofer, sult, krigogpolitiskundertrykkingmillionerav mennesker på flukt over hele verden.

Knut Snare / Aftenposten / Scanpix

Foto fjernet av
personvernansyn

det øvrige Europa, Nord-Amerika eller Japan. Tall for enkeltland (vedlegg 1) viser at det var flest amerikanske statsborgere. Koplingen til oljevirkksomheten i Nordsjøen var tydelig. Dette dreide seg i all hovedsak om karriereimmigranter. De hadde en kompetanse som Norge i den tidlige fasen av oljenæringen var helt avhengig av å skaffe seg utenfra.

I 1975 var sjansen veldig liten for å møte en person i Sandnes fra ikke-vestlige deler av verden. Det var til sammen færre enn 50 statsborgere fra Afrika, Asia eksklusive Japan eller Mellom- og Sør-Amerika. I Sandnes utgjorde ikke-vestlige innvandrere med norsk statsborgerskap kun 6 prosent eller rundt én av 17 i 1975. Fram til 2006–2007 økte andelen til 73 prosent. Da hadde nesten tre av fire utenlandske statsborgere i Sandnes en ikke-vestlig bakgrunn (figur 3). Med unntak av i 1975 og 1980 var innslaget av statsborgere med ikke-vestlig bakgrunn forholdsvis lavere i Stavanger enn i Sandnes. I hele innvandrerbefolkningen i oljehovedstaden var denne andelen på 52 prosent i 2000 og 63 prosent i 2007.

Innvandrere til Norge vil være ulikt motivert for å søke om statsborgerskap. For midlertidige arbeidsinnvandrere spesielt, fra et annet europeisk land eller Nord-Amerika, kan et norsk statsborgerskap være mindre interessant. Ut fra kjedemigrasjonens «lover» ser vi likevel at dette endrer seg. Et økende antall polakker som etter 20 år med arbeidsinnvandring søker om permanent opphold, er et eksempel på det. For den store og økende gruppen flyktninger og asylsøkere vil det som oftest være svært viktig å få innvilget norsk statsborgerskap. For de fleste i denne gruppen er det lite sannsynlig at

de vil returnere til hjemlandet. Denne kategorien var så godt som fraværende blant innvandrerne som kom til Sandnes i de første tiårene etter 1965. I dag er den langt mer tallrik. Søkeprosessen for å oppnå statsborgerskap i et annet land er omstendelig. Søkeren må for eksempel ha bodd i landet minst sju år. Noen tusen slipper gjennom nåløyet hvert år, for eksempel 14 900 personer på landsbasis i Norge i 2007. Irakere og somaliere var de to største gruppene i 2006 og 2007 med henholdsvis 2600 og 2200 tildelinger. Godt og vel 200 000 utlendinger er blitt norske statsborgere siden 1977, av dem var 140 000 eller 69 prosent personer med tidligere ikke-europeisk statsborgerskap.³³

Den farlige stillheten ...

Da Nermin Aran kom til Norge fra den delen av Kurdistan som ligger i Irak, i 1987, hadde hun og familien levd med krig i fem år. Dette hadde vært en svært vanskelig tid, da de aldri følte seg trygge. Når familie og venner møttes og skilte lag, snakket de ikke om «når», men «hvis» de skulle møtes igjen. Noe av det første hun reagerte på da hun kom til Norge, var stillheten. Stillhet i Kurdistan betydde fare. Denne redselen satt i ryggmargen. Nermin ville gjerne at barnet hennes skulle få leke ute, og ringte flyktningkontoret i Sandnes for å få råd. Fra kjøkkenvinduet så hun rett på en park, men var det virkelig trygt å være der som det var så stille?

Et annet sjokk fikk familien da de ble bedt på piknik av et norsk par de så vidt hadde møtt tidligere. Nermin forteller at i Kurdistan er det slik at blir du invitert av noen, så kommer du tomhendt. Det er vertens oppgave å ta seg av alt det praktiske som for eksempel mat og

Sammen med mannen og en sønn på to år flyktet Nermin Aran fra et krigsherjet Irak, via Iran til Norge. Ønsket om å bo i en by der det var andre kurdere, gjorde at familien slo seg ned i Sandnes i 1988.

Foto fjernet av personvern hensyn

drikke. Nermin og familien stilte opp til avtalt tid, og i det som de mente måtte være høvelig antrekk og passende om enn kanskje litt for pent fottøy. Så bar det av gårde inn i den norske fjellheimen. Først med bil, så til fots. De gikk og gikk, nådde målet, snudde og gikk tilbake. Ingenting å spise, ingenting å drikke, ikke ett menneske å se og i tillegg denne vanvittige stillheten. Hva kommer de til å gjøre med oss? Skal de drepe oss her ute? Alt var jo gjort i den beste mening, men innerst inne var vi livredde på hele turen, fortalte Nermin. Hun kan le av det i dag, men kultur-møter kan være vanskelige. Stillheten i Norge, som de fleste verdsetter høyt, kan altså for noen oppleves som farlig.

Nermin forteller at hun, mannen og deres to år gamle sønn først helt spontant flyktet til Iran. Det var jo til fienden, de fikk lite hjelp, og forholdene var svært vanskelige. Så ble det Europa og Norge. Nermin er utdannet lærer fra Kurdistan. Fra historieundervisningen kjente hun til norsk motstandskamp mot den tyske okkupasjonsmakten under andre verdenskrig. Dette var tiden før Internettet åpnet «alle» informasjonskanaler, men hun hadde fått med seg at Norge var en oljenasjon. Dessuten var hun fascinert av at det skulle luske isbjørner rundt i gatene i norske byer. At det siste ikke stemte, var til å leve med, men møtet med norske byer ble enskuffelse for Nermin på andre måter. Mot slutten av 1980-årene var ikke Oslo som London eller en annen metropol, slik hun hadde sett det for seg. Hun opplevde landets hovedstad som en nærmest folketom og stille by. I november 1987 reiste den lille familien videre til et flyktningsmottak i Oppdal. Her ble det mye is og snø og enda mer stillhet.

Ønsket om å få være sammen med andre landsmenn var der hele tiden. Nermin hadde fått kjennskap til at det bodde kurdere fra Kurdistan på Nord-Jæren. Hun fikk kontakt, og i mai 1988 flyttet familien til Sandnes. Å få møte andre kurdere ga trygghet. Nermin forteller videre at flyktningskontoret i kommunen var en veldig viktig støttespiller for familien i den første tiden da «alt» var ukjent. De fikk norske venner gjennom møter med kontaktfamilier som flyktningskontoret formidlet. Lørdagene var det kafé på kultursenteret. Dette var en veldig viktig møteplass der innvandrere kunne møtes, og der de kunne presentere sin kultur for andre innvandrere og fornordmenn.

I byene i Kurdistan er det vanlig at kvinner deltar i arbeidslivet. Etter kort tid fikk Nermin arbeid i innvandrerbarnehagen som den gang holdt til i bedehuset Klippen. Dette ble et arbeidsforhold som varte i ni år. Senere arbeidet hun på Dale mottak og Sandnes læringscenter. Språket var et problem som til å begynne med skapte barrierer. Da hun ble gravid med sitt andre barn, gikk det sju måneder før hun kom til svangerskapskontroll. Etter den første fødselen, som skjedde på et sykehus i Kurdistan, var beskjeden at hvis hun ble gravid igjen, måtte forløsningen skje ved keisersnitt. Dette var jo en livsviktig opplysning som Nermin visste hun måtte få gitt til sykehuset, men det fremmede språket gjorde alt vanskelig. At hun ikke fikk sagt fra og fødselen nærmet seg, ble en ekstra byrde. Så i forbindelse med et arrangement på FN-dagen kom hun tilfeldigvis i kontakt med ei helsesøster. Hun fikk forklart situasjonen, sykehuset ble orientert, og alt ordnet seg på beste måte. Nettopp

fordi språket er så viktig, er hun glad for tilbudene til innvandrerne som finnes idag. Morsmålsopplæringen har vært på plass lenge, og norskopplæringen er viktig. Gjennom introduksjonsprogrammet blir kompetansen til hver enkelt kartlagt, og forholdene blir lagt til rette slik at de kan komme seg i arbeid.

For Nermin og hennes familie var beslutningen om å flykte vanskelig å ta. Selv om dette valget ga dem mange prøvelser, atskillelsen fra familien i hjemlandet var noe av det verste, har de likevel aldri angret. Krigen var rett og slett ikke til å holde ut. Etter flukten gikk det sju år før de igjen fikk kontakt med familien. I dager forholdene bedre. Nermin forteller at hun besøkte Kurdistan i 2006, og at det var en god opplevelse. Hun følte for første gang i sitt liv at myndighetene var til å stole på, at de sto på hennes side. Spørsmålet om de skal vende tilbake for godt, er vanskelig. Hun har vært nøye med å lære barna morsmålet selv om de strittet imot av og til. Menspråk er viktig, det handler om identitet, sier Nermin. Likevel føler barna seg mest som norske. De vil være her. Krigen har splittet familien, som i dager spredt over hele verden. Nermin og familien er vel etablert etter å ha bodd i Sandnes i 20 år. Da hun fortalte broren i Kurdistan at de hadde kjøpt sitt eget hus, ble han sint. Skulle de ikke komme hjem når forholdene ble bedre? Nermin er takknemlig for at hun og familien fikk komme til Sandnes. De følte seg velkomne og opplevde at mange ville hjelpe. Dette var veldig viktig i den første, vanskeligste tiden. Likevel klarer hun ikke helt å slå seg til ro med at hun skal bli gammel i Norge.

Tabell 2 Inn- og utvandring til Sandnes 1971, 1980, 1990, 2000 og 2007. Verdensdeler. Absolutte tall.

Flere fra fjerne himmelstrøk

Mens innvandrere fra Vesten i større utstrekning beholder sitt opprinnelige statsborgerskap, vil forholdsvis flere i den sterkt økende gruppen med ikke-vestlig bakgrunn søke om norsk statsborgerskap.³⁴ Å bruke antall fremmede statsborgere som indikator på sammensetningen av innvandrerbefolkningen er derfor problematisk. Dette vil særlig være tilfellet når det gjelder de ferskeste tallene, for eksempel etter 2000. Tregheten i prosessen med å tildele statsborgerskap gjør også sitt til at tallene ikke vil være helt oppdaterte. For å få fram et mest mulig fullstendig bilde av sammensetningen av en befolkning må en ta hensyn til inn- og utvandretallene i tillegg til statsborgerskapsstatistikken.

Det er verdt å merke seg at innvandringen fra det fattige «sør» først og fremst var knyttet til 1970-årene.³⁵ Fenomenet fikk stor oppmerksomhet i samtiden. Dessuten fikk den nye innvandringsstrømmen betydelige konsekvenser for det norske samfunnet, for nye innvandringsmønstre og ikke minst innvandringspolitikken i årene som fulgte. De med bakgrunn fra ikke-vestlige områder var i praksis alle arbeidsinnvandrere. Selv om mange hadde utdanning fra hjemlandet, viste det seg vanskelig å dra nytte av disse kvalifikasjonene ved jobbsøking. I Norge, som i de øvrige landene i Nordvest-Europa, havnet de fleste i industri- og serviceyrker, og gjerne i de tyngste og dårligst betalte jobbene innenfor disse sektorene.³⁶

Det store flertallet av gruppen som kom til Norge tidlig i 1970-årene, bosatte seg i hovedstadsområdet. Kun én av ti innvandrere til Sandnes i 1971 var fra den ikke-vestlige delen

	1971			1980			1990			2000			2007			
	Inn	Ut	Net	Inn	Ut	Net	Inn	Ut	Net	Inn	Ut	Net	Inn	Ut	Net	
I alt	125	96	29	155	161	-6	235	283	-48	363	314	49	1055	196	859	
Europa	55	55	0	91*	76*	19*	128	200	-72	177	216	-39	741	144	597	
Afrika	3	6	-3	10	5	5	8	9	-1	28	14	14	63	4	67	
Asia	6	3	3	10	12	-2	38	29	9	122	11	111	162	16	146	
Amerika		61	32	29		37	66	29		59	43	16		34	55	21
Oseania	0	0	0	:	:	1*	2	2	0	2	8	-6	11	10	1	

* «:» er ikke regnet med

Kilde: SSB. «:» tall kan ikke offentliggjøres. Se vedlegg 7.4 for tall for enkeltland

Det «blendahvite» Sandnes er historie – byttet ut med et fargerikt fellesskap. Hva skal til for at dette etniske, religiøse og kulturelle mangfoldet blir en styrke for byen og dens innbyggere i årene som kommer?

Foto fjernet av personvern hensyn

av verden. Afrika ble registrert som opprinnelsesområde for tre, mens seks innvandrere kom fra Asia. Da like mange utvandret til de samme to verdensdelene, var nettoinnvandringen fra ikke-vestlige områder nær null. Situasjonen i de neste 20–30 årene var stort sett uforandret. Så begynte noe å skje. Med hensyn til den geografiske bakgrunnen for innvandrerne til Sandnes viste tallene for 2000 en klar dreining. Da kom 41 prosent av alle innvandrerne fra Asia og Afrika, mot snaut 20 prosent ti år før. Innvandringen fra ikke-vestlige områder i 1970-årene var dominert av arbeidsinnvandrere. Oversikten over landbakgrunn for innvandrerne i 2000 viser en annen virkelighet (vedlegg 2). Da kunne for eksempel 40 flyktninger fra Irak, 14 fra Somalia og sju fra Etiopia komme unna krig, konflikter og nød i sitt hjemland og finne en fri plass i Sandnes.³⁷

Antall innbyggere med flyktningbakgrunn bosatt i Sandnes har økt markert etter tusenårsskiftet. Mens det i 2001 var rundt 1140 flyktninger, var antallet 1710 i begynnelsen av 2006. Dette tilsvarte 2,9 prosent av den samlede befolkningen i kommunen. Til sammenligning var flyktningandelen 2,5 prosent på landsbasis i januar 2006. Opprinnelseslandene for beboere med flyktningbakgrunn var også forskjellig i de to nabobyene på Nord-Jæren. Flyktninger fra Vietnam, Bosnia-Hercegovina, Irak og Serbia og Montenegro utgjorde de største gruppene i Sandnes. I Stavanger var det flest flyktninger fra Bosnia-Hercegovina, Somalia og Iran.³⁸

SSB bruker sekundærflytting som betegnelse på flyktninger som flytter fra den kommunen der de først blir bosatt. En analyse av perioden 2000 til

2005 viste at hele 83 prosent av dem som første gang bosatte seg i Sandnes, fortsatt bodde i kommunen etter fem år. Det tilsvarende tallet for Stavanger var 74 prosent. Mange flyktninger som opprinnelig var bosatt i andre kommuner, flyttet også til Sandnes i denne perioden.³⁹

Når det gjelder å bosette flyktninger, er både Sandnes og Stavanger i godt selskap. Rogaland var fylket som forpliktet seg til å ta imot flest flyktninger i 2009. Dette er innvandrere som etter en individuell vurdering får opphold fordi de trenger beskyttelse. Målet er at de skal integreres i det norske samfunnet. Suksessfaktorene er at forholdene legges til rette, slik at flyktningene kan komme i arbeid. I så måte har de flyktningene som er bosatt i Rogaland, vært heldige. Særlig byene har vært flinke tilretteleggere. Flyktningene som gruppe er svært sammensatt. Mange er preget av traumatiske opplevelser. I tillegg må de takle den tilpasningen som kreves for å bli samfunnsdeltakere i et nytt land med en ukjent kultur. Sandnes kommer slett ikke dårlig ut som bostedskommune. Byen får gode skussmål for å ha løst mange «tunge» saker på engod måte.⁴⁰

Mot et fargerikt fellesskap

I 1970-årene var det en sjeldenhet å møte folk fra den ikke-vestlige delen av verden i Sandnes. Rundt årtusenskiftet var innslaget av «fremmede» i byen ikke bare større enn noengang tidligere. Innvandrere var kommet fra hele verden, fra land og områder folk i Sandnes knapt hadde hørt om. Når det første tiåret av det 21. århundret nå nærmer seg slutten, kan vi slå fast at sammensetningen av befolkningen er en helt annen enn i de første par tiårene etter

Tabell 3 Inn- og utvandring til/fra Sandnes i 2007. Kontinent og utvalgte land. Absolutte tall og prosent. «:» tall mindre enn 3 kan ikke oppgis.

Kontinent	Inn	Ut	Net
	Abs. tall		
Europa	174	144	597
	Prosent		
	70	73,5	69,4
Utvalgte land:			
Danmark	52	50	2
Finland	6	3	3
Island	4	8	-4
Sverige	53	29	24
Frankrike	11	3	8
Belgia	3	0	3
Spania	:	:	5
Polen	298	3	295
Nederland	10	4	6
Storbr.	25	20	5
Tyskland	103	8	95
Estland	:	:	6
Litauen	:	:	67
Russland	31	0	31
Slovakia	19	0	19
Tsjekkia	11	0	11
Bos-Herce	4	0	4
Romania	7	0	7
	Abs. tall		
Afrika	79	4	75
	Prosent		
	7,5	2	9
Utvalgte land:			
Kongo-Braz	6	0	6
Nigeria	4	0	4
Eritrea	13	0	13
Etiopia	10	0	10
Sør-Afrika	5	0	5
Tanzania	5	0	5
Somalia	21	0	21

Kontinent	Inn	Ut	Net
	Abs. tall		
Asia	162	16	146
	Prosent		
	15	8,2	17
Utvalgte land:			
India	23	0	23
Pakistan	5	0	5
Vietnam	8	0	8
Kina	4	0	4
Sri Lanka	5	0	5
Thailand	21	6	15
Malaysia	7	0	7
Emiratene	6	3	3
Afghanistan	15	0	15
Irak	17	0	17
Iran	6	0	6
Filippi.	12	2	10
Pal. område	9	0	9
Rest Asia*	26	3	23
	Abs. tall		
Amerika	60	20	40
	Prosent		
	6	10,2	4,6
Utvalgte land:			
Canada			4
USA	30	17	13
Venezuela	9	0	9
Cuba	3	0	3
Colombia	4	0	4
Brasil			6
	Abs. tall		
Oseania	11	10	1
	Prosent		
	1	5	0,1
Ukjent	2	2	0

* Inklusiv Tyrkia

Kilde: Statistisk sentralbyrå

Arbeidsinnvandrere må alltid gripe de sjansene som byr seg. Polakkene har ligget øverst på innvandrerstatisikken også i Sandnes etter årtusenskiftet. Flere, som Katarzyna Winiarska, ble hentet for å kjøre buss.

Fredrik Refvem / Stavanger Aftenblad

Foto fjernet av personvern hensyn

Foto fjernet av personvern hensyn

For fremmede i fremmed land kan ofte små problemer bli store. Takket være Geir Nygårds med menneskelige innstilling fikk polakkene som sov i jernbaneundergangen på Lura, hjelp til å komme ut av en vanskelig situasjon.

Solveig O. Landsvik / Sandnesposten (nederst)

kommuneutvidelsen i 1965. Innvandringsfallene ble for eksempel nesten doblet fra 2006 til 2007. Strømmen av innvandrere gikk striere enn noen gang tidligere i byens historie. Byen er på vei mot å bli et samfunn stadig sterkere preget av etnisk, religiøs og kulturelt mangfold.

Innvandringen fra Asia kan brukes som eksempel. Det kom 162 innvandrere derfra i 2007, 40 flere enn i 2000. Bidraget fra Asia tilsvarte 17 prosent av nettoinnvandringen til byen dette ene året. Temmelig «nye» land i Sandnes-sammenheng som India og Thailand var opprinnelsesland for de største gruppene. Det kom ni fra det palestinske området. Sammenlignet med 2000 var det en femdobling av innvandrere fra det krigsherjede Afghanistan, mens innvandringen var mer enn halvert fra det minst like hardt prøvede Irak. Og som ventet var det ingen tilbakevandring til disse landene.

EU fikk ti nye medlemsland i 2004. Utvidelsen østover fikk befolkningsmessige konsekvenser også for Sandnes. Utenom Polen bidro Litauen med 67 og Russland med 31 innvandrere i 2007. Dessuten representerte 19 innvandrere fra Slovakia og elleve fra Tsjekkia to «nye» i buketten av ulike nasjonaliteter, sammenlignet med tallene sju år tidligere.

Polakkene kommer

I 2007 ble det registrert 32 100 personer fra Polen i Norge. De utgjorde da den største innvandrergruppen i landet.⁴¹ Polakkene har også vært den hurtigst voksende gruppen innvandrere til Sandnes etter 2000. En femtedel av befolkningsveksten i Sandnes i 2007 skyldtes innvandring fra Polen. I 2008 utgjorde

de 597 polakkene i byen den nest største gruppen i innvandrerbefolkningen etter vietnameserne.

«Polske arbeidsinnvandrere henter familien.» Dette var overskriften i *Stavanger Aftenblad* i begynnelsen av 2006 og bygde på årsstatistikken fra UDI fra året før.⁴² Det er ikke overraskende at arbeidsinnvandrere ønsker at familien skal komme etter. Flyttesystemer med ingen eller liten regulering vil alltid utvikle seg på denne måten. I alle kjedemigrasjonsmønstre er det stifinnerne, pionerene, som drar først. Med et stort ansvar og ikke uten en viss risiko ber eller «lokker» de slektninger og kjenninger til å følge etter. Sesongopphold utvides. Hvis forholdene innvandrene lever under, er rimelige og sett på som bedre enn det de kan oppnå hjemme, vil flere etter hvert ønske å bli værende på permanent basis. For mange vil det da være en forutsetning at også familien kan flytte etter. Ønsket om å kunne leve livet mest mulig sammen med familien ser ut til å være et grunnleggende menneskelig behov.⁴³

Migrasjon er en viktig del av Polens historie. Folk på den polske landsbygda har i århundrer flyttet i store skarer internt i eget land, til andre land i Europa og til Amerika. Mange flyttemønstre var sirkulære og knyttet til arbeid i jordbruk, på anlegg og i industri.⁴⁴ Konjunkturoppgang og en demografisk stagnerende befolkning i Vest-Europa førte til økt etterspørsel etter arbeidskraft etter 1945. For polakkene innebar jernteppet en førtiårsperiode med restriksjoner også når det gjaldt mulighetene for å flytte dit de ønsket. Denne situasjonen ble dramatisk endret etter Berlinmurens fall i 1989. Som EU-medlemmer kan Polens

innbyggere nå fritt reise innenfor Schengen-området.⁴⁵ Dermed ble også Norge et aktuelt reisemål for arbeidssøkende polakker.

Til å begynne med kom de fleste polakkene til Norge og Rogaland som sesongarbeidere i jordbruket. Etter hvert er polske arbeidere sysselsatt i mange flere bransjer. For eksempel har transportsektoren på Nord-Jæren nærmest gjort seg avhengig av polske bussjåfører. Den direkte foranledningen var et stramt arbeidsmarked og sjåførmangel. Det var nødvendig å gå nye veier, uttalte konsernsjef Kjetil Førsvoll i Veolia. Etter en større annonsekampanje i Polen høsten 2006 kom de elleve første sjåførene til transportselskapet i januar 2007. Før de slapp ut på veiene, måtte de gjennomgå en tre måneders lang og intensiv opplæring. En siste eksamen i norsk var avgjørende for om de fikk tilbud om jobb. Katarzyna Winiarska, eneste «høne» i flokken, var spent like før arbeidet skulle starte for alvor. Hun hadde bakgrunn som kjørelærer og bussjåfør i Polen, men der var materiellet så dårlig at hun til dels også måtte være mekaniker. I opplæringsperioden var sjåførene bosatt i Stavanger, Sandnes og på Jørpeland. Ikke minst med hensyn til språkopplæringen var det viktig at de kom i kontakt med det norske samfunnet.⁴⁶

Mangel på arbeidskraft på Nord-Jæren har vært et kjennetegn ved høykonjunkturen etter 2000. Dette har Sandnes-selskapet Fleksi Norge levd godt på. Selskapet rekrutterer arbeidere fra utlandet, og omsetningen i 2007 var på 17 millioner, tre ganger så stor som året før. «– For oss går det bare oppover, og vi forventer en dobling av omsetningen fra 2007», uttalte daglig leder i

august 2008. Da var det ca. 120 polske bussjåfører i distriktet. Dette tilsvarte en sjettedel av Veolia Transports sjåfører. Veolia var ikke overraskende Fleksi Norges viktigste kunde.⁴⁷

Historien er full av eksempler på at flytting kan være forbundet med risiko. Barn, ungdom og kvinner har alltid vært de mest utsatte gruppene. For sesongarbeidere som etter endt tjeneste gikk med lønna i lommen, kunne det være et problem å komme velberget hjem. Reiste flere sammen, ble risikoen redusert. Det var kanskje slik de tenkte de tre polske guttene, brødrene Tomasz og Andrzej Biskup og Sebastian Zsozyk, som kom til Sandnes i mai 2007. Ryktet om mange ledige jobber i Rogaland hadde også nådd fram til deres hjemsted sør for Kraków. Etter en del vidervedigheter, bl.a. at bilen deres brøt sammen, endte de opp som uteliggere i en jernbaneundergang på Lura i Sandnes. Blakke, uten bil eller noe sted å bo ble det plutselig også vanskelig å skaffe seg jobb. Redningen ble en hund og en hundeeier med hjertelag. På tur med hunden kom Geir Nygård, som bodde i nabolaget, over de tre uheldige polakkene. Hjemme hos Nygård fikk guttene mat og muligheter til å stelle seg. Etter hvert ble det ordnet med bosted, søknad om arbeidstillatelse og arbeid. Motgangen var snudd til medgang. Da prøvelsene var over, uttalte Tomasz Biskup med stort alvor at det ikke var lett for ham å forklare hvor mye den hjelpende hadde fått, hadde betydd for dem.⁴⁸

I tillegg til denne finnes det hundrevis av andre lykkelige innvandrerfortellinger. Like sikkert vet vi at noen innvandrerfortellinger ender i ulykke, ja til og med i tragedie, for familier både i fraflyttings- og tilflyttingsområdene. Det

utvalget i befolkningen som av mangfoldige, ulike grunner velger å flytte, vil gjenspeile det samfunnet de rekrutteres fra. Så lenge det finnes kriminalitet i et samfunn, vil det også finnes kriminelle blant flytterne. Samtidig innebærer fraværet fra hjemmemiljøet at den sosiale kontrollen blir svekket, og dermed terskelen for å begå kriminalitet. Et resultat av innvandring er at ulike kulturer møtes. Ofte er kultur møtene positive og berikende for de involverte, men de kan også føre til konflikter.

Den polske innvandringen har vart så lenge at mange polakker nå ønsker å bli her på permanent basis. Mulighetene for arbeid og det høye lønnsnivået er de viktigste grunnene til at de kommer. Nå er denne innvandringen i ferd med å endre karakter. Man må forholde seg annerledes til en innvandring med et betydelig innslag av familier enn til en tradisjonell arbeidsinnvandring dominert av unge menn. Det holder ikke med innkvartering i brakker, campingvogner eller telt. For polakker representerer språket en barriere mot integrering. Det blir derfor viktig å tilby norsk opplæring. Med familiene følger barna. De skal ha tilbud om barnehageplass og skole. Det er slik kjedemigrasjonen virker og alltid har virket.

Utdanning, arbeid og levekår
Arbeidsvandrerne i 1960- og 1970-årene kom i en tid da det var bruk for arbeidskraft uten spesielle kvalifikasjoner. Etter hvert ble det stilt større krav til teoretiske kunnskaper, til en viss grad også til noen sosiale og kulturelle egenskaper og holdninger i mange serviceyrker. Utdanninger blitt inngangskravet til flere jobber, særlig til arbeid med brukbare lønnsvilkår, og derfor

Nesten 80 prosent av ikke-vestlige førstegangsinnvandrere i Sandnes tok videregående utdanning i 2005. Det var høyere enn landsgjennomsnittet for denne gruppen, men lavere enn for alle bosatte i kommunen.

Foto fjernet av
personvern hensyn

et sentralt felt for integrering og fordeling av goder.⁴⁹

Med hensyn til utdanningsnivået er det stor forskjell på de innvandrerne som har tatt hele eller mesteparten av utdanningen sin i Norge, og de som er kommet til landet i voksen alder. I den siste kategorien er det dessuten særlig store forskjeller gruppene imellom. For eksempel har folk fra Filippinene, Russland, India og Kina lengre utdanning enn gjennomsnittet i befolkningen i hjemlandet, mens de som kommer fra Somalia, Thailand, Tyrkia og Pakistan har kortere.⁵⁰

Hvordan de nye sandnesbuene, særlig de med en ikke-vestlig bakgrunn, klarer seg i Sandnes, er et vanskelig spørsmål å svare på. Etter hvilke kriterier skal vi måle, og hva kan vi sammenligne med. Utdanning, arbeid og økonomiske levekår er viktige i moderne menneskers liv. Andelen innvandrere som fullfører videregående utdanning, kan kanskje fortelle noe om graden av integrering. Det finnes data om utdanning blant ikke-vestlige innvandrere i Sandnes fra 2005. Det viste seg at av de 47 elevene som gikk ut av grunnskolen det året, var 44 i gang med videregående utdanning samme høst. Deltakelsen i videregående utdanning blant førstegenerasjonsinnvandrere i Sandnes var 79 prosent, mot 71 prosent for hele landet, mens det gjaldt 92 prosent av alle bosatte i kommunen. To av tre fullførte videregående utdanning innen fem år. Hovedbildet i landet som helhet og blant de bosatte i Sandnes var at etterkommerne etter ikke-vestlige innvandrere tok høyere utdanning i omtrent like stor grad som befolkningens samlet, mens færre førstegenerasjonsinnvandrere gjorde det.⁵¹

Når det gjelder integrering av inn-

vandrere, kan deltakelse i arbeidslivet være en enda sterkere indikator enn utdanning. Her viste undersøkelsen til SSB at innvandrere fra nord var syssel-satt like mye eller mer enn befolkningen som helhet. Motsatt hadde innvandrere fra sør en langt lavere sysselsettingsgrad. Dette er det samme bildet som i Europa for øvrig. Det var også store ulikheter mellom nasjonalitetene. Blant dem med høyest sysselsetting finner vi personer fra Filippinene, India, Sri Lanka, Chile og Vietnam. I den motsatte enden finner vi innvandrere fra Somalia og Irak, som jevnt over har kort botid i Norge, men også innvandrere fra «gamle» innvanderland som Pakistan, Tyrkia og Marokko. Det finnes flere forklaringer på ulik yrkesdeltating og arbeidsløshet i de forskjellige gruppene. Det kan skyldes kulturelle trekk som holdninger til lønnet arbeid, objektive trekk som for eksempel utdanningsnivået fra hjemlandet og alder. Sysselsettingsgraden påvirkes av at de første arbeidsinnvandrerne fra Pakistan, Tyrkia og Marokko i dag er 50–60 år gamle. Botid i landet spiller inn. Det kan forekomme bevisst eller strukturell diskriminering, og at personer kan mangle formelle og/eller faktiske kvalifikasjoner for jobber. Derimot legges det mindre vekt på behovet for arbeidskraft som forklaring ettersom det selv i år med sterk etterspørsel har vært betydelig ledighet blant minoritetene.⁵²

Undersøkelsen viste at Sandnes lå i toppen når det gjaldt sysselsetting blant ikke-vestlige førstegangsinnvandrere. Sammenlignet med de elleve andre kommunene som alle hadde høy innvandring, ble Sandnes kun «slått» av Bærum og Lørenskog.⁵³ SSB peker på det generelt gunstige arbeidsmarkedet

i byen som en mulig årsak til den høye sysselsettingen i denne gruppen. Ellers gjaldt det i Sandnes som i landet for øvrig at ikke-vestlige innvandrere hadde en lavere sysselsetting i forhold til alle bosatte i kommunen. Forskjellen var 56 mot 73 prosent, minst i den yngste aldersgruppen 16–24 år. Ikke overraskende var hotell- og restaurantbransjen overrepresentert med hensyn til valg av næring blant ikke-vestlige innvandrere. Slik var det blant bosatte i Sandnes, som i landet for øvrig. Det var med andre ord flere ikke-vestlige førstegangsinnvandrere som arbeidet i denne bransjen, enn andelen av denne gruppen i totalbefolkningen skulle tilsi.

Etter krigen har nordmenn fått mer fritid og nye reisevaner. Tilbudene i reiseselskapenes annonser og brosjyrer dekker «alle» behov. På samme måte som du nå kan møte folk fra hele verden i Sandnes, kan du møte sandnesfolk over hele verden. For mange er fremmed og eksotisk mat en viktig del av reiseopplevelsen. Når globetrotterne vender hjem, vil de ha mer av den eksotiske og spennende maten som verden der ute kunne by på. Dette var en nisje for mange innvandrere. Hvis deres nasjonale, til og med kanskje hjemlige, matskikker med litt tilpasning kunne friste ganen til folk i Sandnes, kunne de skape seg et levebrød. Og slik gikk det. Det mangfoldet av spisesteder som i dag tilbyr etniske «spesialiteter» over det ganske land, var helt utenkelig for 20–30 år siden. Dette er noe av forklaringen på at mange innvandrere henter levebrødet sitt i hotell- og restaurantbransjen.

Alle innvandrerne i Sandnes hadde likevel ikke fått seg arbeid, verken i hotell- og restaurantbransjen eller i andre bransjer. I fjerde kvartal 2005

Syssetningsgraden blant ikke-vestlige
førstegangsinnvandrere i Sandnes er høy.
Hotell- og restaurantbransjen, her representert
ved Asia News, vietnamesisk restaurant
i Langgata 25, gir arbeid til mange.

Foto fjernet av
personvernansyn

var det tre ganger så sannsynlig å finne arbeidsledige blant ikke-vestlige innvandrere mellom 16 og 74 år som i den øvrige befolkningen i byen. Blant innvandrerne som ellers i befolkningen var menn i større grad enn kvinner i arbeid. Av de tolv kommunene som ble undersøkt, var den kjønnsavhengige forskjellen størst i Sandnes. Her var 63 prosent av mennene og 52 prosent av kvinnene i arbeid. Dette tolker SSB som at det var særlig mange ikke-vestlige innvandrerkvinner helt utenfor arbeidslivet. En vet ikke noe sikkert om hvorfor det var slik.

Familieinntekt ble brukt som indikator for å si noe om de økonomiske levekårene. Undersøkelsen viste at ikke-vestlige innvandrerfamilier i Sandnes hadde to tredjedeler av inntekten til befolkningen for øvrig i byen. De familiene som tilhørte denne gruppen, hadde en medianinntekt, dvs. at de hadde like mange familier med en inntekt over seg som under seg, på 476 000 kroner. Dette var vel 33 000 høyere enn det en fant for ikke-vestlige innvandrere på landsbasis, og det viser at også innvandrerbefolkningen nøt godt av et generelt høyt lønnsnivå. I befolkningen totalt var for øvrig den tilsvarende medianinntekten 700 000, nesten en halv gang så høy som for innvandrerfamiliene. Også andelen ikke-vestlige innvandrere i Sandnes som var langtidsmottakere av sosialhjelp i 2005, var langt lavere enn landsgjennomsnittet, men den var høyere enn for alle bosatte i Sandnes. Andelen ikke-vestlige innvandrere i aldersgruppen 40–66 år som mottok uføretrygd, var lavere enn landsgjennomsnittet både for kvinner og menn.

Denne gjennomgangen kan oppsummeres med å slå fast at ikke-vestlige innvandrere i Sandnes tok utdanning i

minst samme grad som de tilsvarende gruppene i landet for øvrig. De hadde høy sysselsettingsgrad unntatt for førstegenerasjons innvandrerkvinner, og høyere familieinntekter enn landsgjennomsnittet for innvandrere.

Dale asyl og mottakssenter

Stavanger by og Rogaland fylke ble på begynnelsen av 1900-tallet enige om å samarbeide om behandlingen av de psykisk syke. Reformen tvang seg fram etter kritikk mot eksisterende tilbud. I siste del av 1800-tallet var behandlingen av de psykisk syke i Stavanger by begrenset til «Den Kombinerte Indretning», som eksisterte fra 1847 til 1897. Dette var en institusjon som på samme tid, fungerte som byens somatiske og psykiatriske sykehus, gamle hjem, arbeidsgård og fengsel. Forfatteren Alexander Kielland brukte i slutten av 1880-årene flittig sin skarpe penn til å kritisere driften ved «Den Kombinerte Indretning».⁵⁴

Etter flere år med uholdbare og provisoriske løsninger der psykisk syke pasienter bl.a. ble sendt til behandling i Bergen, ble Stavanger by og amtet i 1909 enige om å bygge et asyl sammen. Legen Herman Wedel Major regnes som «grunnleggeren» av norsk psykiatri. Han hadde i forbindelse med arbeidet med sinnssykeloven av 1848 satt betingelser for autorisasjon av asylene. Her ble det bl.a. anbefalt isolering, differensiering og beskjefligelse av pasientene.⁵⁵ Dette var prinsipper som ble lagt til grunn da man skulle finne et egnet sted for et psykiatrisk sykehus i denne regionen. Valget falt på den ensomt beliggende gården Dale på østsida av Gandsfjorden, ca. sju kilometer nord for Sandnes sentrum. Flere steder ble vurdert, bl.a. Åse og Luts i Høyland

Da Dale asyl kom i drift i 1913, lå det i Hetland kommune. Siden ble navnet endret til Rogaland psykiatriske sykehus, og fra 1965 ble Sandnes vertskommune. I løpet av 1990-årene ble sykehusdriften avviklet. Dale mottakssenter for flyktninger og asylsøkere ble åpnet i 1993.

Foto fjernet av personvern hensyn

Tabell 4 Beboere ved Dale mottak 1994–2007.

År	Beboere ordinære	Enslige mindreårige	Beboere i transit	Beboere ved forsterket avd.
1994	38			
1995	99			
1996	139			
1997	190			
1998	272	15	45	
1999	252	17	31	
2000	244	6	21	
2001	281	19		
2002	292	11		
2003	324	14		
2004	270	14		
2005*	290	17		
2006	189	19		19
2007	289	28		19

* Viser antall beboere ved utgangen av 2005
Kilde: UDI, Avd. for faglig strategi og koordinering

kommune. Dale ble tilslutt valgt fordi «man ved innkjøp av samtlige bruk vilde være fullstendig fri for alt naboskap».⁵⁶ Fra gammelt lå Dale i Hetland kommune. Gården ble overført til Sandnes i forbindelse med kommuneutvidelsen i 1965. Etter at en felles komité hadde lagt fram en innstilling i 1911, ble Dale asyl, senere Dale sykehus og fra 1965 Rogaland psykiatriske sykehus, vedtatt opprettet. Driften kom i gang i 1913 med plass til ca. 200 pasienter.⁵⁷ Virksomheten ble stadig utvidet. I 1959 var det 602 autoriserte plasser selv om belegget aldri ble så høyt.⁵⁸ I 1980 ble det bestemt at Rogaland psykiatriske sykehus skulle legges ned, og driften ble gradvis avvirket i løpet av 1990-årene.⁵⁹

Den mangeartede virksomheten i sykehusstiden var myteomspunnet, noe også den isolerte plasseringen bidro til. Folk flest visste lite om hva som foregikk på Dale. Mer eller mindre sannferdige skrekkehistorier om maktbruk og isolasjon, om mennesker som ble holdt fanget i bur, om tvangsmedisinering, lobotomi og elektrosjokk verserte. Holdningen var at det gjaldt å holde seg unna Dale. «Å havna på den andra siå av fjorden» ble sett på som en vond skjebne man ikke unte noen. Ingen kom vel ut fra Dale? Reformen og ikke minst mer åpenhet innenfor psykiatrien har i løpet av de siste 20–30 årene endret denne situasjonen.

Dale mottakssenter for flyktninger og asylsøkere ble åpnet den 9. september 1993 i deler av de gamle sykehuslokalene. Dette markerte en dramatisk bruksendring av den tidligere behandlingsanstalten for psykisk syke mennesker. Hero Norge A/Shar vært driftsoperatør for mottakssenteret siden oppstarten. Dette er en

privat virksomhet, etablert i 1987, som tilbyr tjenester rettet mot målgruppene flyktninger, asylsøkere og innvandrere. I Norge er Hero en av de største organisasjonene innenfor sitt felt, og opptatt av at det mangfoldet som preger Norge idag, representerer mange muligheter og ressurser som kan berike samfunnet. Å stimulere til at innvandrere bruker sine ressurser i Norge, blir sett på som en viktig oppgave. Etter Heros oppfatning forutsetter dette at majoritets- og minoritetsbefolkningen gjensidig anerkjenner og respekterer hverandres kompetanse.⁶⁰

Den direkte foranledningen til opprettelsen av Dale mottakssenter var de store politiske omveltningene i kjølvannet av den kalde krigen. Uroen på Balkan og krigen som fulgte etter at Jugoslavia falt fra hverandre, skapte i 1993 en flyktningstrøm fra Bosnia som også rakk fram til Norge. Behovet for mottaksplasser økte sterkt. Det kom også en anmodning fra utlendingsdirektoratet, UDI, til Rogaland om å stille opp. Valget falt på sykehuset på Dale, der den opprinnelige driften på det tidspunktet stort sett var avvirket. Ved oppstarten var alle beboerne asylsøkere fra Bosnia.⁶¹ Det kom alle kategorier av flyktninger, kvinner, menn, barn, ungdom, voksne og eldre. Blant dem var Norges hittil eldste flyktning, en kvinne på 98 år. Hun ble senere bosatt i Bjerkreim kommune, men fikk returnere hjem til Bosnia og døde der. Det kom mange familier, men også enslige voksne og ungdommer under 18 år. Alle som var med i denne flyktningstrømmen, fikk oppholdstillatelse i Norge.

I en viss utstrekning kan de som har fått oppholdstillatelse, komme med ønsker om permanent bosetting. Allerede

eksisterende, etablerte miljøer av tidligere bosatte av samme nasjonalitet vil ofte kunne påvirke ønskene. Den situasjonen oppsto etter hvert som flertallet, dvs. flere enn 100 av bosnierne som kom til Dale i 1993, ble bosatt i Sandnes. Kommunen har aldri siden tatt imot så mange flyktninger på en gang. I årene etter var det flere bosniere som ønsket å komme til Sandnes.⁶² I januar 2006 var det registrert 312 innvandrere fra Bosnia-Hercegovina i byen, tilsvarende 6 prosent av den totale innvandrerbefolkningen. Av disse var 84 prosent førstegenerasjonsinnvandrere og 16 prosent etterkommere, som vil si at begge foreldrene var født i Bosnia.⁶³ Fram til 1. januar 2008 hadde antallet økt til 332 (vedlegg 4).

Svingninger i antall beboere er et av kjennetegnene for driften ved alle mottak av denne typen. I 1995 hadde Dale mottak 99 beboere, og mens bosnierne hadde vært enerådende siden oppstarten, var nå forskjellige nasjonaliteter representert. På det meste har mottaket hatt 338 beboere fra 30 ulike nasjoner, mens det rundt årsskiftet 2007–2008 var i underkant av 300 (tabell 5). I 1998 ble det opprettet en avdeling forenslige, mindreårige. De fleste i denne gruppen var mellom 15 og 18 år, men de kan også være yngre. Ti av 23 spillere på et fotballag fra Sierra Leone som deltok på Norway Cup i 2000, «hoppet av» og søkte om asyl i Norge. Alle disse ungdommene ble etter hvert plassert på Dale.⁶⁴

De fleste beboerne har vært innkvartert i rom med fra to til seks beboere i den store, ruvende hovedbygningen fra 1913, også kalt «Mannsbygget». Flere deler på kjøkken, bad og toalett. Dessuten finnes hybelleiligheter og hus til familier. Alt har en enkel stan-

dard. Beboerne har selvhushold. Dvs. at de har ansvaret for å handle inn og lage maten selv. Det legges opp til stor grad av beboermedvirkning. Det er opprettet et eget samarbeidsråd, slik at beboerne selv kan være med og ta ansvar. Ventetiden mens søknaden om oppholdstillatelse blir behandlet, kan være svært vanskelig for mange.

I mars 2005 ble det åpnet en offentlig godkjent barnehage ved mottaket. Elever i barneskolealder har hatt gått på Aspervika skole. Stangeland Fadnes sier at denne skolen har gjort en fantastisk innsats for elevene fra Dale mottak. De eldste grunnskolebarna har gått på Skeiene ungdomsskole fram til 2005, etter den tid på Giske ungdomsskole. Hun sier videre at Sandnes som vertskommune har vært flink til å legge forholdene til rette for driften ved Dale mottak. Beboerne er brukere av mange kommunale tjenester. Også frivillige organisasjoner og lag har engasjert seg i løpet av de 15 årene mottaket har vært drevet.

Det var åpenbare grunner for at et mottak av denne typen ble plassert på Dale. Her lå akseptable og ikke minst ledige lokaler som kunne tas i bruk i en akutt situasjon. Men hadde Dale de forutsetningene som skulle til for å bli et godt mottak? Når de psykisk syke i prinsippet var sluppet ut fra isolasjonen, skulle flyktninger og asylsøkere bli den neste gruppen som helst måtte isoleres. Det er nærliggende å stille spørsmålet. Ut fra de erfaringene Stangeland Fadnes har gjort i løpet av 14 år, gikk det ikke slik. Hun mener at beboerne har vært «sånn passelig» synlige i byen, og at de er blitt en naturlig del av bybildet. Hun slår fast at ledelsen ikke har fått negative tilbakemeldinger om uheldige episoder

Flerkulturell skole. I 2008 hadde hver fjerde elev og lærer på Trones skole tilknytning til et annet land enn Norge. Forskoleledelsen er det viktig å skape en «vi-skole» hvor alle føler tilhørighet.

i møtene mellom beboere og samfunnet rundt. Hun minner videre om at integrering er en prosess som involverer både de nyankomne, minoriteten, og de fastboende, majoriteten. De som kommer, skal være ambassadører og forbilder for sitte eget hjemland, mens de skal tilpasse seg alt det nye som møter dem. Samtidig er det å bli møtt med et åpent sinn av representanter for majoritetssamfunnet én viktig forutsetning for at tilpasningen til alt det «nye» skal bli vellykket.

Den nye menneskeveven

Den økende innvandringen til Sandnes etter årtusenskiftet bekrefter at utviklingen mot et stadig større etnisk og kulturelt mangfold i befolkningen fortsatte. For å få fram den geografiske spennvidden er alle fraflyttingslandene, som til sammen bidro med 1055 innvandrere i 2007, listet opp (vedlegg 3). Oversikten viser at innvandrerne dette året til sammen kom fra 83 forskjellige land. Som vi har vært inne på, var bidraget fra Polen suverent det største. Det kom også mange fra Sverige og Danmark, dessuten fra Tyskland og Litauen. Ikke overraskende var tidligere østblokkland godt representert i statistikken, men den flommen av innvandrere fra øst som mange spådde etter EU-utvidelsen i 2004, kom aldri. Det var også konklusjonen i en rapport utarbeidet på vegne av EU-kommisjonen. Stadig flere østeuropeere fra de tolv nye medlemslandene tar seg arbeid i land som Tyskland og Storbritannia, men det relative antallet er forholdsvis lavt. Polakker og innbyggere fra ni andre land som ble medlemmer i 2004, utgjør nå 0,5 prosent av befolkningen i de rikeste medlemslandene. Før disse landene ble medlemmer, var andelen 0,3 prosent.⁶⁵

Foto fjernet av
personvernansyn

Foto fjernet av
personvernansyn

Det er ellers verdt å merke seg at fra så mange som 28 av de til sammen 83 «leverandørlandene» til Sandnes i 2007 kom det færre enn tre innvandrere. Blant disse finner vi mange fjerntliggende og fremmedartede land sett fra Norge. Antallet fra hvert av dem var ikke høyt isolert sett. Likevel var de viktige som uttrykk for den økende internasjonaliseringen av befolkningen i Sandnes. Fraflyttingssted for mange nye sandnesbuer i 2007 sammenlignet med flyttmønsteret gjennom hele 1800-tallet viser spennet i denne prosessen. I en slik sammenligning må vi bytte ut Gjesdal, Klepp, Time og Sola med Grønland, Angola, Burundi, Aserbajdsjan, Taiwan, Indonesia, Sør-Korea, Macao, Saudi-Arabia og Fiji. I løpet av det ene året var altså byen innerst i Gandsfjorden reisemål for innvandrere fra disse ti og 73 andre land.

Innvandringen til Sandnes viser altså en geografisk spredning av globale dimensjoner. Endringens skjedd fort. I tillegg til at «gamle» opprinnelsesland til dels holdt stand, kom det stadig nye til. De innvandrergruppene som kom i slutten av 1990-årene eller begynnelsen av 2000-tallet, var på viktige områder forskjellige fra de som hadde kommet fem, ti og femten år tidligere. Vi må bare huske å bruke denne statistikken med varsomhet. Det er begrenset hva nasjonal bakgrunn isolert sett kan fortelle om innvandrerbefolkningen. Nasjonalitet som forklaring på atferd kan være relevant i noen sammenhenger, men feil i andre.⁶⁶

Det kom mange innvandrere til Sandnes i 2007. Det kan være noe av forklaringen på den store spredningen i opprinnelsesland. Vi har også trukket fram kombinasjonen av sterk inn- og

utflytting som et særtrekk ved migrasjonsmønsteret. I den forbindelsen er det interessant å undersøke innvandrerandelen i befolkningen og hvor mange ulike nasjonaliteter som nå er representert i byen (vedlegg 4). I januar 2008 var det registrert 6828 innvandrere i Sandnes. Dette tilsvarte en andel på 11,3 prosent av hele befolkningen, noe høyere enn for hele landet.⁶⁷ I Rogaland var andelen innvandrere av totalbefolkningen 9,4 prosent. Mens 14,7 prosent av den samlede befolkningen i fylket bodde i Sandnes, hadde byen en noe høyere andel av innvandrerbefolkningen, nemlig 17,6 prosent. Til sammenligning var innvandrerandelen i den litt mer internasjonale oljehovedstaden Stavanger på samme tidspunkt 13,9 prosent og i Oslo 25 prosent.⁶⁸

Vi har tidligere sett at innvandrerne til Sandnes i 2007 kom fra «hele» verden, fordelt på 83 forskjellige opprinnelsesland (vedlegg 3). Dette mangfoldet blir enda tydeligere hvis en ser på hvilke land den samlede innvandrerbefolkningen i byen kom fra (vedlegg 4). I januar 2008 bodde 130 ulike nasjonaliteter i Sandnes. Befolkningssammensetningen i byen har altså endret seg mye i løpet av forholdsvis få år. Innflyttere fra 130 ulike nasjoner er et bemerkelsesverdig høyt tall som står i sterk kontrast til den lokale, til dels nasjonale dominansen som preget den sterke innflyttingen til det vi har kalt «innflytterbyen» Sandnes, i de første tiårene etter 1965. Og da innvandring etter hvert ble en faktor å regne med i befolkningsutviklingen, besto den som vi har sett, til å begynne med nesten utelukkende av folk fra den vestlige verden.

«Tip på topp»-listen over innvandrere til Sandnes i 2008 har med fire land fra

Asia (vedlegg 4). Gruppen med 675 vietnamesere står øverst. De andre store leverandørlandene fra Asia var Irak med 305, Pakistan med 293 og Sri Lanka med 231. Ellers kan vi merke oss stigningen fra 49 til 85 i løpet av ett år for Indias vedkommende. Polenskilte seg ut med en stor andel og en voldsom økning hvis en sammenligner med tallene fra 2007, mens Bosnia-Hercegovina og Russland var de to andre representantene for de tidligere østblokklandene. Ingen afrikanske land var blant de ti største. Først på 23. plass finner vi 66 innvandrerne fra Etiopia, tett fulgt av 54 fra Somalia på 26. plass og 52 fra Eritrea på plassen etter. Tre land fra den vestlige verden, Tyskland, Storbritannia og Danmark, var med blant de ti øverst på listen. Noen opprinnelsesland som tidligere var viktige, Sverige, Frankrike, Nederland og Italia, lå lenger nede på listen.

Disse funnene åpner for flere spørsmål. Et perspektiv kan være hvordan fenomenet innvandring oppleves av majoritetsbefolkningen i et område. En viss skepsis kan være en naturlig reaksjon.⁶⁹ Vi kan undres litt over om en utvikling mot et stadig rikere menneskemangfold bare er flott, eller om den også kan være litt skremmende. Da «importen» av fremmedarbeidere startet i stor skala i land etter land ute i Europa etter andre verdenskrig, var det en utbredt oppfatning at disse fremmede menneskene ikke skulle være synlige i samfunnet. De skulle gjøre en jobb og returnere når arbeidet var gjort.⁷⁰ Fordi det ikke var arbeidskraft, men mennesker som kom, var denne planen nødt til å mislykkes. Det varierte etniske, kulturelle og religiøse mangfoldet som vi i dag kan observere i Europa, i Norge og i Sandnes, var en helt uten-

kelig framtidvisjon for 40–50 år siden. Men disse endringene er kommet for å bli. Presset mot det forjettede Vesten er større enn noen gang. *Fortress Europe* lekker som en sil til tross for alle bestrebelsene på å tette grensene. Krig og nød fører til et stadig økende flyktningproblem verden over. Ifølge opplysninger fra FNs utviklingsprogram, UNDP, var det høsten 2009 én milliard migranter i verden. Flertallet av disse flytter innenfor egne landegrenser.⁷¹ Noen av disse kommer hit til oss i det kalde nord, men enda flere vil komme i årene framover.⁷²

Den amerikanske historikeren Leslie Page Moch behandler Europas migrasjonshistorie fra 1650 til årtusenskiftet i boka *Moving Europeans*. Hun vektlegger de store endringene som fant sted etter andre verdenskrig. Da skiftet Vest-Europa rolle fra å være et område med menneskeeksport til å bli et område med menneskeimport. Alle er ikke like begeistret for det mangfoldet som innvandrerne har brakt med seg til europeiske byer og bygder, men Page Moch peker også på de mange mulighetene som er knyttet til den nye etniske, kulturelle og religiøse virkeligheten som de globale migrasjonsmønstrene har ført til.⁷³

I Sandnes, Stavanger og hele Rogaland fylkes rolle som europeisk kulturhovedstad i 2008 ble det stadig større «menneskemangfoldet» utfordret. Open Port som visjon skulle både forstås i sin engelske betydning, en åpen havn, og i sin norske betydning, som en åpen port, der det dreier seg om åpenhet mot verden. Regionen og menneskene i den skulle bli enda mer åpne og inkluderende. Toleranse, ytringsfrihet og gjestfrihet var førende verdier for kulturhovedstaden.

Åpenhet for verden rundt har lange tradisjoner i Rogaland og på Nord-Jæren. Resultatet av en spørreundersøkelse høsten 2007 knyttet til temaet kulturelt mangfold styrker oss ytterligere i troen. Et representativt utvalg ble bedt om å si hvem de var mest enig med, A som sier: «Innvandrerne bidrar til at vi får et større mangfold i Norge, med spennende ny mat, musikk, kunst osv.», eller B, som sier: «Innvandrerens levemåte passer ikke inn i Norge. De fremmede skikkene er til ulempe for omgivelsene og kan bli en trussel mot norsk kultur». Vel 2300 intervjuobjekter ble plukket ut i Rogaland. Nord-Jæren, kommunene Sandnes, Stavanger, Sola og Randaberg, ble skilt ut som en egen gruppe. Resultatet for hele landet er basert på 3900 intervjuer gjennomført av Norsk Monitor. Svarene viste en overvekt av folk som sa at de var mest enig med A på alle de tre områdene. Overvekten var størst på Nord-Jæren (48 prosentpoeng), fulgt av Rogaland for øvrig (34) og til sist landet sett under ett (28).⁷⁴

Det må stå usagt hvorvidt handling følger holdning, men i alle fall på det holdningsmessige planet kan en se flere tegn på åpenhet og toleranse på Nord-Jæren enn i Norge for øvrig. Og med 179 ulike nasjonaliteter representert i Rogaland og ikke mindre imponerende 130 i Sandnes i 2008 vil våre holdninger til og ikke minst praktisering av åpenhet og toleranse bli utfordret hver eneste dag i årene som ligger foran oss. Det finnes naive oppfatninger om at innvandring stort sett består i større mangfold, en friskere musikk og en artigere matmeny. Ut fra ønsket om at det skal gå bra, blir de reelle problemene tonet ned.⁷⁵

I de første par tiårene etter 1965 var

innvandringen til Sandnes kjennetegnet ved at det var få som kom, og at ni av ti kom fra den vestlige verden. I løpet av 1990-årene ble dette bildet snudd opp ned. Antallet innvandrere økte sterkt. Samtidig viste en kartlegging av opprinnelseslandene at de kom fra hele verden. Mellom 1975 og 2007 økte andelen utenlandske statsborgere i Sandnes som kom fra den ikke-vestlige delen av verden, fra 6 til 73 prosent. I begynnelsen av 2008 bodde det innvandrere fra i alt 130 ulike nasjoner i Sandnes. Historien viser at byen var blitt et «mini»-FN med et etnisk, kulturelt og religiøst mangfold som det ikke var noen gitt å spå i 1965. Bare framtiden vil vise hva denne utviklingen vil bringe med seg. Tegn i tiden gir grunn til håp, men også bekymring. Utfordringen blir å sørge for at det etniske, religiøse og kulturelle mangfoldet blir en styrke for byen og dens innbyggere i årene som kommer.

Litteraturliste

- AHMADI, FARIDA.** 2008. *Tause skrik. Minoritetskvinnens behov for anerkjennelse.* Oslo.
- ALDCROFT, DEREK H.** 2001. *The European Economy 1914–2000.* London.
- ALLARDT, ERIK OG YRJÓ LITTUNEN (RED.).** 1964. *Cleavages, Ideologies and Party Systems.* Helsingfors.
- AMDAM, ROAR OG ODDBJØRN BUKVE (RED.).** 2004. *Det regionalpolitiske regimeskiftet – tilfellet Noreg.* Trondheim.
- AMDAM, ROLV PETTER...** 2000. «Industrikomiteen i New York 1943–1945. Ein kanal for kunnskapsoverføring frå USA til Norge.» I *Historisk Tidsskrift* 1, s. 3–20.
- AMDAM, ROLV PETTER ET AL.** 2001. *Markedsøkonomiens utvikling.* Bergen.
- AMIN, ASH (RED.).** 1995. *Post-Fordism. A Reader.* Oxford.
- ANDERSEN, HÅKON WITH.** 1989a. *Fra det britiske til det amerikanske produksjonsideal: forandringen av teknologi og arbeid ved Aker mek. verksted og i norsk skipsbyggingsindustri 1935–1970.* Trondheim.
- ANDERSEN, HÅKON WITH.** 1989b. «Norsk skipsbygging gjennom 100 år.» I Even Lange (red.), *Teknologi i virksomhet. Verkstedindustri i Norge etter 1840*, s. 75–125. Oslo.
- ANDERSEN, HÅKON WITH ET AL.** 2004. *Fabrikken.* Oslo.
- ANDERSSON & SKJÅNES.** 1963. *Regionplan Nord-Jæren 4. Yrkesbefolkning – Næringsstruktur.* Haslum.
- ASHEIM, BJØRN T.** 1999. «TESA bedrifter på Jæren – fra et territorielt innovasjonsnettverk til funksjonelle konserndannelser?» I Arne Isaksen, (red.), *Regionale innovasjonssystemer. Innovasjon og læring i 10 regionale læringsmiljøer.* STEP-gruppen. Rapport 2. Oslo.
- ASHWORTH, WILLIAM.** 1987. *A Short History of the International Economy since 1850.* London.
- ASSERSON, SVERRE.** 1935. «Bankvesenets utvikling i vår by, dets begynnelse og dets stilling i dag.» I *Katalog for Sandnes 75-års jubileumsutstilling 21. juli–4. august 1935*, s. 99–103. Sandnes.
- AUNE, HELGA ET AL.** 2007. *Tariffavtalen som formet Norge. Verkstedsoverenskomsten 100 år.* Oslo.
- AURENES, OLA.** 1935. *Det eldste Sandnes.* Stavanger.
- BACKER, JULIE E.** 1965. «Ekteskap, fødsler og vandring i Norge 1856–1960», *Samfunnsøkonomiske studier* nr. 13, Statistisk sentralbyrå.
- BADE, KLAUS J.** 2003. *Migration in European History.* Malden, Mass.
- BAINES, DUDLEY.** 1995. *Emigration from Europe 1815–1930.* Cambridge.
- BALDERSHEIM, HARALD** 1987. «Frå statstenar til stifinnar.» I Hans Eyvind Næss et al. *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*, s. 281–307. Oslo.
- BELL, DANIEL.** 1976 (1973). *The Coming of Post-Industrial Society. A Venture in Social Forecasting.* New York.
- BENUM, EDGEIR** 2005 (1996). *Overflod og fremtidsfrykt 1970–1997.* (Knut Helle [red.], Aschehougs historie, bd. 12). Oslo.
- BERG, PAAL OLAV ET AL.** 1977. *Reglene om bedriftsdemokratiet. Håndbok om hvorledes aksjeselskaper styres og hvordan de ansatte kan delta i styringen.* Oslo.
- BERGH, TROND OG TORE JØRGEN HANISCH.** 1984. *Vitenskap og politikk. Linjer i norsk sosialøkonomi gjennom 150 år.* Oslo.
- BERGH, TROND.** 1981. Norsk økonomisk politikk 1945–1965. I Trond Bergh (red.), *Vekst og velstand. Norsk politisk historie 1945–1965*, s. 13–97. Oslo.
- BERGH, TROND.** 1987. *Storhetstid (1945–1965)* (Edvard Bull et al. [red.], Arbeiderbevegelsens historie, bd. 5). Oslo.
- BERGH, TROND.** 1989. «Arbeiderpartiet og statensstyrende hånd.» I Trond Bergh og Helge Ø. Pharo (red.), *Historiker og veileder. Festskrift til Jakob Sverdrup*, s. 269–287. Oslo.
- BERGH, TROND.** 2004. *Jernbanen i Norge 1854–2004. Nye spor og nye muligheter 1854–1940.* Bergen.
- BERGH, TROND.** 2009. *Kollektiv fornuft, 1969–2009.* (LOs historie, bd. 3). Oslo.
- BIRKELAND, ØVIND.** 1952. «Den norske teglverksindustri og dens fremtidsutsikter.» I *Teglverksindustri* nr. 7, s. 12–13.
- BIRKEL, EMIL.** 1946. *Liv i vekst. Jubileumsbok for Stavanger krets av Det Norske Misjonsselskap.* Stavanger.
- BJERKHOLT, OLAV ET AL.** 1985. *Olje og gass i norsk økonomi. Et bidrag til forståelse av petroleumsvirksomhetens betydning for Norge i årene som kommer.* Oslo.
- BJERKHOLT, OLAV ET AL.** 1990. *Olje- og gassøkonomi.* Oslo.
- BJØRNHAUG, INGER OG TERJE HALVORSEN.** 2009. *Medlemsmakt og samfunnsansvar: 1935–1969* (LOs historie, bd. 2). Oslo.
- BJØRNSON, ØYVIND.** 1990. *På klassekampens grunn (1900–1920)* (Edvard Bull et al. [red.], Arbeiderbevegelsens historie, bd. 2). Oslo.
- BJØRNSON, ØYVIND.** 1993. *100 år for bedre arbeidsmiljø. 1893–1993 Arbeidstilsynet 100 år.* Oslo.
- BJØRNSON, ØYVIND.** 2004. *Haugesund 1914–1950. Dei trødde sjøen.* Bergen.
- BORE, RAGNHILD R. OG TOR SKOGLUND (RED.).** 2008. *Frå håndkraft til høyt teknologi – norsk industri siden 1829.* Oslo.
- BOURDIEU, PIERRE.** 1996. *Symbolisk makt.* Oslo.
- BRAKMAN, STEVEN ET AL.** 2006. *Nations and Firms in the Global Economy. An introduction of International Economics and Business.* Cambridge.
- BREISTEIN, DAGFINN.** 1955. *Hans Nielsen Hauge. «Kjøbmand i Bergen».* Kristen tro og økonomisk aktivitet. Bergen.
- BROCH, JUST.** 1926. *Jæren og Jærbanen. Et bidrag til teknikkens og kulturens historie i vårt land.* Stavanger.
- BROCHMANN, GRETE OG HALVARD TJELMELAND.** 2003. *I globaliseringens tid 1940–2000.* (Knut Kjeldstadli [red.], Norsk innvandringshistorie, bd. 3). Oslo.
- BROSVEET, JARLE, THORE G. OLAUSSEN OG TERJE SANDE.** 1979. «Kommuneendringer 1838–1978», *NSD rapporter*, nr. 26, del 1.
- BRULAND, KRISTINE.** 1996. «Den første moderne tekstilindustri.» I Leiv Mjeldheim (red.), *Fabrikken og folket. Nokre innhogg i historia om fabrikkestaden Ytre Arna*, s. 13–27. Bergen.
- BRULEITE, HELLEIK.** 1989. *Ullvaren. Vekst på Vågen i 100 år.* Stavanger.
- BRUN, STEIN E. ET AL.** 1985. «Industri.» I Just Gjessing, Hallstein Myklebost og Hans Solerød (red.), *Norge. Ressurser og arbeid*, s. 276–347. Oslo.
- BUKVE, ODDBJØRN** 1994. *Lokal utviklingspolitikk? Kommunen som næringspolitisk aktør.* Oslo.
- BUKVE, ODDBJØRN ET AL.** 2006. «Næringsliv og sysselsetjing i vår tid.» I Knut Helle et al. (red.), *Vestlandets historie. Natur og næring.* Bind 1, s. 296–339. Bergen.
- BULL, EDVARD.** 1972. *Arbeidermiljø under det industrielle gjennombrudd.* Oslo.
- BULL, EDVARD.** 1979. *Klassekamp og fellesskap 1920–1945* (Knut Mykland [red.], Norges historie, bd. 13). Oslo.
- BULL, EDVARD** 1979. *Norge i den rike verden. Tiden etter 1945.* (Knut Mykland [red.], Norges historie bd. 14). Oslo.
- BULL, EDVARD.** 1985. *Arbeiderklassen blir til (1850–1900)* (Edvard Bull et al. [red.], Arbeiderbevegelsens historie, bd. 1). Oslo.
- BØE, BEATE AASEN.** 2009. *Byjubileene i Sandnes i 1960 og 1985 – En studie i historiebruk.* Masteroppgave i historiedidaktikk, Universitet i Stavanger.
- BØE, LENE.** 2009. «Det gamle og det nye Sandnes». *En studie av historiebruk ved byjubileene i Sandnes i 1910 og 1935.* Masteroppgave i historiedidaktikk, Universitetet i Stavanger.

- CERUZZI, PAUL E.** 1998. *A History of Modern Computing*. Cambridge, Mass.
- CHANDLER, ALFRED D. JR.** 1977. *The Visible hand. The Managerial Revolution in American Business*. Cambridge, Mass.
- CHANDLER, ALFRED D. JR.** 1994. *Scale and Scope. The Dynamics of Industrial Capitalism*. Cambridge, Mass.
- CHANDLER, ALFRED D. JR., OG BRUCE MAZLISH.** 2005. *Leviathans. Multinational Corporations and the New Global History*. Cambridge.
- CLEGG, STUART OG CHRIS CARTER.** 2007. «The Sociology of Global Organizations». I George Ritzer (red.), *Globalization*, s. 272–290. Oxford.
- DAHL, SVEIN.** 1989. *Kleppepakken – feilgrep eller sunn fornuft?* Oslo.
- DANIELSEN, ROLF.** 1987. «Nyordningen» 1940–1945. I Hans Eyvind Næss et al. *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*. Oslo.
- DANIELSEN, ROLF OG EDGAR HOVLAND.** 1991. «1814–1945.» I Rolf Danielsen et al. *Grunntrekk i norsk historie – fra vikingtid til våre dager*, s. 182–261. Oslo.
- DICKEN, PETER.** 2007. «Economic Globalization: Corporations.» I George Ritzer (red.), *The Blackwell Companion to Globalization*, s. 291–305. Malden, Mass.
- DIESEN, EMIL.** 1921. *Norsk Industri- og Næringsshaandbok*, bd. V. Kristiania.
- DRUCKER, PETER F.** 1972. *Forandringens tidsalder. Synspunkter på forandringen av samfunnet*. Oslo.
- DRUCKER, PETER F.** 1988. «Den nye verdensøkonomien». I *Samtiden*, nr. 2, s. 38–51.
- EGELAND, GUNNAR.** 1958. *Høyland Sparebank 1858–1958*. Sandnes.
- EGELAND, KJØLV EIVIND OG SVEIN INGVE NØDLAND.** 1980. *Oljens internasjonalisering av lokalt næringsliv – utvikling eller underutvikling?* Stavanger.
- EGGEBØ, AKSEL OG DANIEL FRA-FJORD.** 1987. *Det begynte med leir. Leirindustriens historie gjennom 200 år*. Stavanger.
- EGGEBØ, AKSEL.** 1991. *Skyss og transport i Sandnes 1660–1960 – og litt om sentrumsutviklingen*. Sandnes.
- EGGEBØ, AKSEL.** 1992. *Vatnet som blei by*. Sandnes.
- EGGEBØ, AKSEL.** 1996. *Slik bygde dei byen. Historisk ABC om næringsliv og samferdsel i Sandnes*. Sandnes.
- EIKA, TORBJØRN.** 2007. «En oljesmurt økonomi – Med harelabb over 35 års konjunkturhistorie». I *Samfunnsspeilet* nr. 5–6. Statistisk Sentralbyrå.
- EIKA, TORBJØRN.** 2008. «Det svinger i norsk økonomi». I *Samfunnsspeilet* nr. 5–6, s. 98–133.
- EKELAND, INGVALD.** 1935. «Meieridriften i Sandnes. Dens begynnelse, utvikling og stilling i dag.» I *Katalog for Sandnes 75-års jubileumsutstilling 21. juli–4. august 1935*, s. 121–129. Sandnes.
- EKLE, HALVORET** et al. 1996. «Tiden krever med Nødvendighet at her vides meget.» 100 års videregående allmenutdanning i Sandnes. Sandnes.
- ENGESET, RITA.** 1986. *Bedriftstelling Nord-Jæren 1985*. Stavanger.
- ERICHSEN, EGIL W.** 1947. *Aalgaards Uldvarefabrikker. A/S De forenede Ullvarefabrikker DFU. 1870–1945*. Oslo.
- ERLANDSEN, HANS CHRISTIAN.** 2006. *Byggeleder. Historien om Block Watne*. Oslo.
- ERVIK, LEIF ET AL.** 1979. *Smelteverkene i smeltedigelen*. Oslo.
- ESPELI, HARALD.** 1992. *Industripolitikk på avveie. Motkonjunkturpolitikken og Norges Industriforbunds rolle 1975–1980*. Oslo.
- FAGERBERG, JAN ET AL.** 2009. *Innovation, Path Dependency and Policy. The Norwegian Case*. Oxford.
- FINNE, GUNNAR.** 1968. «Praktisk bedriftssamarbeide». I *Rasjonalisering* nr. 2, s. 2–5.
- FINNE, GUNNAR.** 1969. «Bedrifts-samarbeid fordrer åpenhet». I *Næringsrevyen* nr. 21.
- FINNE, GUNNAR.** 1971. «TESA-gruppens samarbeid med Sandnes Yrkesskole-Sl». I *Jernindustri* nr. 11, s. 230–232.
- FINNE, GUNNAR.** 1982. «TESA – Teknisk samarbeid i 25 år». I *Personal-Opplæring* 4, s. 13–14.
- FULCHER, JAMES.** 2004. *Capitalism. A Very Short Introduction*. Oxford.
- FURRE, BERGE.** 1999. *Norsk historie 1914–2000. Industrisamfunnet – fra vokstevise til framtidstilv. Oslo.*
- FURRE, BERGE.** 1999. *Soga om Lars Oftedal. 1 og 2*. Oslo.
- GARBORG, ARNE.** 2001. *Reiseskildringer. Kolbotnbrev. Knudaheibrev*. Oslo.
- GAUDLAND, TOM OG FRANK ROBERT JACOBSEN ET AL.** 2003. *Sandnes industri og handel*, bd. 2. Sandnes.
- GAUDLAND, TOM, MOTLAND EIVIND OG NINA KALVATN OPSAHL.** 2005. *Sandnes i krig*. Sandnes.
- GILPIN, ROBERT.** 2001. *Global political Economy. Understanding the International Economic Order*. Oxford.
- GJERDE, JON.** 1998. *Major Problems in American Immigration and Ethnic History*. Boston, Mass.
- GJERDE, KRISTIN ØYE.** 1993. *Stavanger som oljebyt. Stavanger kommunes «oljepolitikk» 1965–1980. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Bergen*.
- GJERDÅKER, BRYNJULF.** 2002. *Norges landbrukshistorie III 1814–1920. Kontinuitet og modernitet*. Oslo.
- GODØ, HELGE.** 1978. *Noen trekk ved befolkningsutvikling og flyttebevegelse på Nord-Jæren 1967 til 1976*. Notat. Stavanger.
- GRIMSTVEDT, MÅLFRID.** 1991. «På leirgrunn. Teglog potteri i Rogaland.» I *Sjå Jæren. Årbok for Jærmuseet*, s. 45–73. Nærbø.
- GRIMSTVEDT, MÅLFRID.** 1999. *Havregrynsmøllene i Rogaland. I Sjå Jæren. Årbok for Jærmuseet*, s. 116–139. Nærbø.
- GRINT, KEITH.** 1991. *The Sociology of Work. An Introduction*. Cambridge.
- GRIPSRUD, JOHANNE SKOG (RED.).** 1995. *Sandnes Orkesterforening 100 år 1895–1995*. Stavanger.
- GRIPSRUD, JOHANNE SKOG.** 1993. «... men di Sandnes ...» *Kvinneliv og kulturliv. Tidsbilder frå vårt århundre*. Sandnes.
- GRUDE, EGIL HARALD.** 1996. *Egersund fram til 1880. Strandsted og ladested*. Egersund.
- GRUDE, I. MOSSIGE.** 1924. *Høilands Meieri. Sandnes. 1883–1924*. Sandnes.
- GRUDE, MARTIN ADOLF.** 1910. *Sandnæs' historie 1860–1910*. Sandnes.
- GRUDE, MARTIN ADOLF.** 1914. *Herredsskrivelser*. (Jæderen 1814–1914. Bidrag til dens økonomiske og kommunale utviklingshistorie, bd. 2). Sandnes.
- GRYTTLI, EIR.** 1993. *Strandstedet Surnadalørsøra (1850–1980): en bygnings- og bebyggelsehistorisk analyse av et tettsted på Nordmøre*. Doktor ingeniøravhandling, Universitetet i Trondheim.
- GRYTTE, OLA HONNINGDAL.** 1992. «Arbeidsledighetens omfang i mellomkrigstiden.» I *Historisk Tidsskrift* 3, s. 249–277.
- GRØNLIE, TORE.** 1987. «Fattige og rike kommuner». I Hans Eyvind Næss et al. *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*, s. 173–181. Oslo.
- GRØNLIE, TORE.** 1987. «Velferdskommune og utjevningssstat». I Hans Eyvind Næss et al. *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år*, s. 199–281. Oslo.
- GRØNLIE, TORE.** 1989. *Statsdrift. Statens som industrieier i Norge 1945–1963*. Oslo.
- GRØNLIE, TORE.** 2004. «Fra velferdskommune til velferdsstat – hundre års velferdsvekst fra lokalisme til statsdominans.» I *Historisk Tidsskrift* 4, s. 633–649.
- HALVORSEN, TOR.** 1994. «Taylorismen i Norge. Ideologi og profesjonaliseringsstrategi». *Arbeidsnotat* nr. 86. Oslo.
- HAMRE, HARALD.** 1996. *Egersund 1880–1965. Okka by*. Egersund.

- HANISCH, TORE JØRGEN OG EVEN LANGE.** 1986. *Veien til velstand. Industriens utvikling i Norge gjennom 50 år.* Oslo.
- HANISCH, TORE JØRGEN OG GUNNAR NERHEIM** 1992. *Norsk oljehistorie. Frå vantro til hovmot?* Oslo.
- HANSSEN, JAKOB WIIG.** 2004. «Historien om Gann-Graveren.» I *Sandnes Historie- og Ættesogelag. Årbok*, s. 80–101.
- HELLE, KNUT ET AL.** 2006. *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år.* Oslo.
- HELLERN, BERNHARD.** 1943. *Rasjonell bedriftsledelse.* Oslo.
- HERSOUG, BJØRG OG DAG LEONARDESEN.** 1979. *Bygger de landet?* Oslo.
- HIRST, PAUL ET AL.** 2009. *Globalization in Question.* Cambridge.
- HJELLUM, TORSTEIN.** 2008. *Den norske nasjonalstaten.* Oslo.
- HODNE, FRITZ OG OLA HONNINGDAL GRYTTE.** 2002. *Norsk økonomi i det tyvende århundre.* Bergen.
- HOFFSTAD, EINAR (RED.).** 1940. *Illustrert norsk næringsleksikon, bd. 3: Vest- og Nord-Norge*, s. 17–41. Oslo.
- HOGNESTAD, EIVIND.** 1983. *Time Herad 1867–1937.* Bryne.
- HOLT, KNUT.** 1968. *Bedriftslære.* Oslo.
- HOVE, ARNE ET AL. (RED.).** 2007. *Sandnes. Hva hendte – og når? Høle, Høyland, Riska og Sandnes.* (Jærskrifter, bd. 4). Sandnes.
- HOVLAND, EDGAR OG HANS EYVIND NÆSS (RED.).** 1987. *Fra Vistehola til Ekofisk*, bind I. Stavanger.
- HOVLAND, EDGAR, OG HELGE W. NORDVIK.** 1997. «Det industrielle gjennombrudd i Norge 1840–1914 med samtidens og ettertidens øyne.» I Bjørn L. Basberg et al. (red.). *I det lange løp. Essays i økonomisk historie tilegnet Fritz Hodne*, s. 61–85. Bergen.
- HOVLAND, EDGAR.** 1987. «Grotid og glanstid. 1837–1920.» I Hans Eyvind Næss et al. *Folkestyre i by og bygd. Norske kommuner gjennom 150 år.* Oslo.
- HUNT, TRISTRAM.** 2004. *Building Jerusalem. The Rise and Fall of the Victorian City.* London.
- HYLDTOFT, OLE OG HANS CHR.**
- JOHANESEN.** 2005. *Teknologiske forandringer i dansk industri 1896–1972.* Odense.
- HØIDAL, ELДАР.** 2004. *Periferien som ble sentrum. Norsk Treindustriarbeiderforbund 100 år.* Oslo.
- HAALAND, ANDERS OG HELGE W. NORDVIK.** 1988. *Stavangerindustriens struktur og utvikling.* I Rolf Danielsen (red.), *Stavanger mellom sild og olje. Hermetikkbyen 1900–1940*, bd. 1, s. 49–167. Stavanger.
- INDREHUS, S.** 1935. *Sandnes før og nu.* I A. Larsen (red.), *Sandnes 1860–1935. 75-års jubileumsutstilling 21. juli–4. august*, s. 1–10. Oslo.
- INTERKOMMUNALT VANN-, AVLØPS- OG RENOVASJONSVERK.** 1987. *Fra IV til IVAR 25 år, 1959–1984.* Stavanger.
- JOHANNESSEN, DAG (RED.).** 1988. *Hammar og gauk. Gjennom krise og strid til velstand og samarbeid.* Stavanger.
- JOHANNESSEN, DAG.** 1983. *Den politiske og faglige arbeiderbevegelsen i Sandnes ca. 1900–1940.* Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen.
- JOHANNESSEN, DAG.** 1985. «Et lyspunkt i mørket. Sandnes i mellomkrigstiden.» I *Tidsskrift for Arbeiderbevegelsens historie*, nr. 1, s. 79–98.
- JOHANNESSEN, FINN E. ET AL.** 2005. *Nasjonal kontroll og industriell fornyelse. Hydro 1945–1977.* Oslo.
- JOHNSEN, BODIL WOLD.** 1988. «Politisk strid og kriseforlik.» I Rolf Danielsen (red.), *Stavanger mellom sild og olje. Hermetikkbyen 1900–1940.*, s. 71–145. Stavanger.
- JONASEN, JONAS SCHANCHE.** 1964. *Sandnes gjennom 100 år. Trekk av byens historie.* Første bind. Sandnes.
- JONASEN, JONAS SCHANCHE.** 1965. *Sandnes gjennom 100 år. Trekk av byens historie.* Annet bind. Sandnes.
- JONASEN, JONAS SCHANCHE.** 1968. *Jonas Øglænd gjennom 100 år.* Sandnes.
- JONASEN, JONAS SCHANCHE.** 1972. *Høyland gjennom 100 år. Fra bygdesamfunn til storkommune.* Sandnes.
- JØSSANG, LARS GAUTE.** 1987. *Arbeidsprosesser og arbeidarpolitikk ved Stavanger Electro Staalverk A/S 1913–1931.* (AHS, serie A / Gruppe for flerfaglig arbeidslivsforskning, 1987:2). Bergen.
- JØSSANG, LARS GAUTE.** 2004. *Industrieventyret på Jæren 1800–2000.* Oslo.
- KALLELID, OLE OG LEIF KJETIL SKJÆVELAND.** 1996. *Avholdsbyen. Historien om avholdsbevegelsen i Stavanger.* Stavanger.
- KALLELID, OLE.** 2003. *Banken og byen. Sandnes Sparebank 1875–2003.* Upublisert manus.
- KAMSVÅG, JOHN L.** 1990. *Med nål og tråd gjennom 100 år. Bekledningsarbeiderforbundet 1890–1990.* Oslo.
- KAUL, SIGRUN.** 1971. *Sandnes sentrum. Rammer og retning. Oppdragsrapport.* Norsk institutt for by- og regionforskning. Oslo.
- KENWOOD, GEORGE A. OG ALAN L. LOUGHEED.** 1999. *The Growth of the International Economy. An introductory text.* London.
- KIELLAND, ALEXANDER L.** 1967. *Garman & Worse og Skipper Worse.* Oslo.
- KJELDSTADLI, KNUT.** 2005 (1996). *Et splittet samfunn 1905–1935* (Knut Helle [red.], Ascheougs Norgeshistorie, bd. 10). Oslo.
- KJELDSTADLI, KNUT.** 2008. *Sammensatte samfunn. Innvandring og inkludering.* Oslo.
- KLETZER, LORI G.** 2001. *Job Loss from Imports: Measuring the Costs.* Washington D.C.
- KLUGE, RAGNALD.** 1934. *Sandnes Electricitetsverk. 25-års drift 1. juli 1909–1934.* Sandnes.
- KNUDSEN, JON P.** 1994. *Kulturspredning i et strukturelt perspektiv. Eksemplifisert ved politisk og religiøs endring under moderniseringen av det norske samfunn.* Lund.
- KNUTSEN, SVERRE OG KNUT BOGE.** 2005. *Norsk vegpolitikk etter 1960 – stykkevis og delt?* Oslo.
- KNUTSEN, SVERRE, EVEN LANGE OG HELGE W. NORDVIK.** 1998. *Mellom næringsliv og politikk. Kreditkassen i vekst og kriser 1918–1998.* Oslo.
- KNUTSEN, SVERRE.** 2007. *Staten og kapitalen i det 20. Århundre. – Reguleringer kriser og endringer i det norske finanssystemet 1900–2005.* Doktoravhandling, Universitetet i Oslo.
- KVADSHEIM, HENRIK .** 1985. *Bedrifts-etableringer i Sandnes.* Arbeidsnotat. Stavanger.
- LANDES, DAVID.** 2006. *Dynasties. Fortunes and Misfortunes of the World's Great Family Businesses.* New York.
- LANDSNES, L.A.** 1931. *Sandnes. Et Vestlandets Industrisentrum.* Stavanger.
- LANGE, EVEN.** 1982a. «Bedriftetablering under depresjonen.» I Francis Sejersted (red.), *Vekst gjennom krise. Studier i norsk teknologihistorie*, s. 150–179. Oslo.
- LANGE, EVEN.** 1982b. «Teknologisk utvikling i norske trevareindustri under depresjonen i mellomkrigstiden.» I Francis Sejersted (red.), *Vekst gjennom krise. Studier i norsk teknologihistorie*, s. 150–179. Oslo.
- LANGE, EVEN.** 1982c. «Småbedrifter og moderne teknologi.» I Francis Sejersted (red.), *Vekst gjennom krise. Studier i norsk teknologihistorie*, s. 209–230. Oslo.
- LANGE, EVEN.** 1982d. «Teknologisk endring, økonomisk utvikling og Joseph Schumpeters teorier.» I Francis Sejersted (red.), *Vekst gjennom krise. Studier i norsk teknologihistorie*, s. 292–312. Oslo.
- LANGE, EVEN.** 1989. «Industrien bak det moderne Norge.» I Even Lange (red.), *Teknologi i virksomhet. Verkstedindustri i Norge etter 1840*, s. 11–31. Oslo.
- LANGE, EVEN.** 1998. *Samling om felles mål 1935–1970* (Knut Helle [red.], Ascheougs Norgeshistorie, bd. 11). Oslo.

- LANGHE, EVEN (RED.)**. 2006. *Organisert kjøpekraft. Forbrukersamvirkets historie i Norge*. Oslo.
- LANGHELLE, SVEIN IVAR**. 1983. *Soga om Sola og Madla*. Bd. 3. Stavanger.
- LANGHELLE, SVEIN IVAR**. 1987. «Jordbruket i utvikling. Hamskiftet tar til.» I Edgar Hovland og Hans Eyvind Næss (red.), *Fra Vistehola til Ekofisk*, bind I, Stavanger.
- LANGHELLE, SVEIN IVAR**. 1987. «Oppsvinget i næringane ved sida av jordbruket.» I Edgar Hovland og Hans Eyvind Næss (red.), *Fra Vistehola til Ekofisk bind I*. Stavanger.
- LANGHELLE, SVEIN IVAR**. 2002. «Religiøst svar på samfunnsmessige utfordringer? Det kulturelle og religiøse normskiftet i Nord-Rogaland 1820–1850.» I *Historisk tidsskrift* 1, s. 5–26. Bergen.
- LANGHELLE, SVEIN IVAR**. 2005. «Når gammal kunnskap og sanning kjem til kort. Kulturelle svar på samfunnsmessige endringar.» I *Menneske og maktene – når gamle sanningar ikkje gjeld lenger*. Seminarrapport Utstein Kloster 2004, s. 5–9. Stavanger.
- LANGHELLE, SVEIN IVAR**. 2006. «Frå religiøst fellesskap til personlege val.» I Knut Helle (red.), *Vestlandets historie. Kultur*. Bind 3. Bergen.
- LAPIN, ERNST OG ODD SMITH TORSNÆS**. 2004. «Sandnes brenner!» I *Sandnes Historie- og Ættesogelag. Årbok*, s. 11–43. Sandnes.
- LAPIN, ERNST**. 1998. «Kappes de vil kun i arbeidets fred». *Glimt fra Sandnes og Sandnes Arbeiderpartis historie 1945–1965*. Stavanger.
- LAPIN, ERNST**. 2002. «Asbjørn Kloster og Sandnes.» I *Sandnes Historie- og Ættesogelag, Årbok*. Sandnes.
- LAPIN, ERNST**. 2007. «Sandnessangens far, en stridbar kar – lærer L.O. Nygaard.» I *Sandnes Historie- og Ættesogelag. Årbok nr. 10*, s. 82–120. Sandnes.
- LAPIN, ERNST**. 2008. *Talerør og rådgiver. Sandnes Lærerslags historie fra 1893 til 1965*. Sandnes.
- LAPIN, ERNST**. 2009. «Bakeren mot straumen – Tønnes Larsen.» I *Sandnes Historie- og Ættesogelag. Årbok nr. 12*, s. 102–110. Sandnes.
- LARSEN, BJØRN-MARIUS OG OLA SAUA FØRLAND**. 2007. *Outsourcing frå industrien. Industriens betydning for sysselsettingen synes å være undervurdert*. Stavanger.
- LASH, SCOTT OG JOHN URRY**. 1987. *The end of organized capitalism*. Oxford.
- LAVOLD, ODDVAR**. 2002. *Ganddal møbleri 100 år*. Sandnes.
- LEA, EINAR**. 2002. «Eit kapittel frå den tidlege industrihistoria i Sandnes.» I *Sjø Jæren. Årbok for Jærmuseet*. Nærbø.
- LEGATES, RICHARD T. OG FREDERIC STOUT (RED.)**. 2003. *The City Reader*. London.
- LIE, EINAR**. 1998. *Den norske Creditbank 1982–1990: en storbank i vekst og krise*. Oslo.
- LIE, EINAR**. 2005. *Oljerikdommer og internasjonal ekspansjon. Hydro 1977–2005*. Oslo.
- LIE, EINAR**. 2006. «Økonomisk politikk i det 20. århundre.» I *Historisk Tidsskrift* 4, s. 645–664.
- LINDANGER, BIRGER OG ARNE LANGHELLE**. 2002. *Solide tak i hundre år. Stavanger byggmesterlaug 1902–2002*. Stavanger.
- LINDANGER, BIRGER**. 1988. *Randaberg. Kultursorga til 1945*. Randaberg.
- LYSGAARD, SVERRE**. 1967. *Arbeiderkollektivet. En studie i de underordnedes sosiologi*. Oslo.
- MEISSNER, RUDOLF**. 1987. *Tomttildeling som næringspolitikk i Sandnes kommune: Langsiktig strategi eller situasjonsbestemt handling?* Stavanger.
- MOXNES, PAUL**. 2005. *Positiv angst i individ, gruppe og organisasjon*. Gjøvik.
- MYDSKE, PER KRISTEN ET AL.** 2007. *Nyliberalisme – ideer og politisk virkelighet*. Oslo.
- MYHRE, JAN EIVIND**. 2006. «Den eksplosive byutviklingen 1830–1920.» I Knut Helle et al.: *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, Oslo.
- MYKLEBOST, HALLSTEIN**. 1960. *Norges tettbygde steder 1875–1950*. Ad Novas nr. 4. Oslo-Bergen.
- MYKLEBOST, HALLSTEIN ET AL.** 1963. *Norge. Geografisk leksikon*. Bind 3, s. 1–126. Oslo.
- MYKLEBUST, SISSEL**. 1991. «Den nye arbeidetsdagen». *Det 20. århundrets norske industrihistorie*. Arbeidsnotat. Oslo.
- NERHEIM, GUNNAR ET AL.** 2001a. *Klart det lønner seg å samarbeide. Sparebank 1 SR-Bank, 1976–2001*. Stavanger.
- NERHEIM, GUNNAR ET AL.** 1995. *I vekst og forandring. Rosenberg Verft 100 år. 1896–1996*. Stavanger.
- NERHEIM, GUNNAR**. 1989a. «Kreditt til jær-bønder 1880–1920.» I Helge W. Nordvik, Gunnar Nerheim og Trygve Brandal, *Pengerspart, penger tjent. Sparebanker og økonomisk utvikling på Sør-Vestlandet fra 1839 til 1989*, s. 47–81. Stavanger.
- NERHEIM, GUNNAR**. 1989b. «Industri i et jordbruksmiljø.» I Helge W. Nordvik, Gunnar Nerheim og Trygve Brandal, *Pengerspart, penger tjent. Sparebanker og økonomisk utvikling på Sør-Vestlandet fra 1839 til 1989*, s. 83–126. Stavanger.
- NERHEIM, GUNNAR**. 1989c. «Elektrisitet til bygd og by – en sparebankoppgave.» I Helge W. Nordvik, Gunnar Nerheim og Trygve Brandal, *Pengerspart, penger tjent. Sparebanker og økonomisk utvikling på Sør-Vestlandet fra 1839 til 1989*, s. 177–217. Stavanger.
- NERHEIM, GUNNAR**. 1996. *En gassnasjon blir til* (Norsk oljehistorie, bd. 2). Oslo.
- NERHEIM, GUNNAR**. 1998a. «Hermetikkbyensier nei til elektrisk lys.» I Gunnar Nerheim og Kristin Øye Gjerde, *Energiske linjer. Stavanger Energi gjennom 100 år. 1898–1998*, s. 11–37. Stavanger.
- NERHEIM, GUNNAR**. 1998b. «Forsinket, men raskelektrifisering.» I Gunnar Nerheim og Kristin Øye Gjerde, *Energiske linjer. Stavanger Energi gjennom 100 år. 1898–1998*, s. 39–83. Stavanger.
- NERHEIM, GUNNAR**. 1998c. «Elektrisitetstutbygging mellom to kriger.» I Nerheim, Gunnar, og Kristin Øye Gjerde 1998. *Energiske linjer. Stavanger Energi gjennom 100 år 1898–1998*, s. 111–159. Stavanger.
- NERHEIM, GUNNAR**. 2006. «Frigjort fra fjorden.» I Knut Helle et al. (red.), *Vestlandets historie. Natur og næring*. Bind 1. Bergen.
- NESVÅG, SVERRE M.** 1983. *Arealplanlegging og lokale maktforhold i Sandnes kommune*. Hovedoppgave i sosialantropologi. Universitetet i Bergen.
- NORDBY, TROND (RED.)**. 1993. *Arbeiderpartiet og planstyret 1945–1965*. Oslo.
- NORDBY, TROND**. 1994. *Korporatisme på norsk. 1920–1990*. Oslo.
- NORDVIK, HELGE W.** 1987. «Fra plog til plattform – Rogalands næringsliv 1880–1980.» I Edgar Hovland og Hans Eyvind Næss (red.), *Fra Vistehola til Ekofisk. Rogaland gjennom tidene*, bd. 2. Oslo.
- NORDVIK, HELGE W.** 1989. «Frå høykonjunktur til krise.» I Helge W. Nordvik et al. *Pengerspart, penger tjent. Sparebanker og økonomisk utvikling på Sør-Vestlandet fra 1839 til 1989*, s. 127–143. Stavanger.
- NYBØ, GEIR**. 1983. *Hjørnesteinsbedriften legges ned. Yrkestilpasning og sosial ulikhet etter konkurransen ved Stavanger Staal A/S*. Oslo.
- NÆRBØVIK, JOSTEIN**. 1999. *Norsk historie 1860–1914. Eit bondesamfunn i oppbrot*. Oslo.
- NÆSS, HANS EYVIND**. 1975. «Befolknings-eksplosjonen.» I *Stavanger på 1800-tallet*. Stavanger.
- NÆSS, HANS EYVIND ET AL.** 1987. *Folkestyre i by og bygd*. Stavanger.
- OBRETTAD, TOBIAS OG LARS M. REIE-STAD**. 1939. *Nærbø-Varhaug 1837–1937. Ymse tilfang til ei bygdebok for Hå prestegjeld*. Dreyer. Stavanger.
- OLSEN, ODD EINAR OG SVEIN INGVE NØDLAND**. 1985. *Muligheter og strategier for lokalolje-engineering*. Stavanger.
- OLSEN, ODD EINAR**. 1991. *Mellom børs og katedral. Om Rogalandsforsknings utvikling som teknologibasert FoU-institusjon*. Stavanger.

- OMRE, STIG E.** 2001. «Regional konjunkturutvikling. Sterkest konjunkturedgang for Agder-Rogaland», I *Samfunnsspeilet*, 2/2003.
- PAGE MOCH, LESLIE.** 2003. *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650.* Indianapolis.
- PEDERSEN, KAIR.** 1989. *The United States and Norwegian Reconstruction 1945–1953.* Michigan.
- PIORE, MICHAEL J. OG CHARLES F.**
- SABEL.** 1984. *The Second Industrial Divide. Possibilities for Prosperity.* New York.
- POLARIS FABRIKENS 50 ÅRS JUBILEUM.** 1986. Sandnes.
- PORTER, MICHAEL E.** 1990. *Competitive Advantage of Nations.* London.
- PRYCE, W.T.R. OG MICHAEL DRAKE.** 1994. «People on the Move, Studying Migration.» I W.T.R. Pryce (red.), *From Family History to Community History.* Cambridge.
- RAMADAN, TARIQ.** 2009. *Europeisk islam. Å være muslim i Vesten.* Oslo.
- RASMUSSEN, GRETHE.** 2002. *Sandnesmålet – finst det?: ei sosiolingvistisk gransking av utviklinga i talemålet på Sandnes.* Hovedoppgave i nordisk, Universitetet i Bergen.
- RAUCHWAY, ERIC.** 2008. *The Great Depression and the New Deal. A Very Short Introduction.* Oxford.
- REID, ROBERT H.** 1997. *Architects of the Web. 1000 Days that Built the Future of Business.* New York.
- REVE, TORGER ET AL.** 1992. *Et konkurransedyktig Norge.* Oslo.
- REVE, TORGER OG ERIK W. JACOBSEN.** 2001. *Et verdiskapende Norge.* Oslo.
- RITZER, GEORGE OG CRAIG LAIR.** 2007. «Outsourcing: Globalization and Beyond.» I George Ritzer (red.), *The Blackwell Companion to Globalization*, s. 307–329.
- ROALDKVAM, GUNNAR.** 2000. *Vårt eget eventyr. Forbrukersamvirket i Rogaland.* Stavanger.
- ROGALAND FYLKE, [-].** Sandnes 1921. (Fra Norges næringsveie i tekst og bilder.) Kristiania.
- ROKKAN, STEIN.** 1987. *Stat, nasjon, klasse.* Oslo.
- RONOLD, EINARB.** 2005. «Garving i Sandnes.» I *Sandnes Historie- og Ættesogelag. Årbok*, s. 96–104. Sandnes.
- ROPEID, ANDREAS.** 1975. «Kristenlivet i åra før 1850.» I *Stavanger på 1800-tallet.* Stavanger.
- ROSENBERG, ULF-E.** 1995. *Itakt med «Sverre».* Sandnes.
- ROSENBERG, ULF-E.** 2001. «Elsker, elsker ikke. Forhandling mellom de fire norske porseleens- og fajansefabrikkene.» I *Figgjo. Formet av entusiasme gjennom 60 år. 1941–2001.* Stavanger.
- RUDENG, ERIK.** 1989. *Sjokoladekongen. Johan Throne Holst – en biografi.* Oslo.
- RØED, MAGNUS.** 1978. *Sandnes sentrum. Forslag til endret reguleringsplan.* Sandnes.
- RØNNING, ROLF OG HÅVARD TEIGEN (RED.).** 2007. *En innovativ forvaltning.* Bergen.
- SANDNES ORKESTERFORENING 75 år 1895–1970.** 1970. Sandnes.
- SCHANKE, GERD.** 1979. *Stritt folk. Det illegale Sandnes 1940–1945.* Stavanger.
- SCHMIDT, INGER.** 1980. *En analyse av framtidig tilgang på kapital og arbeidskraft for A/S Sandnes Aduccerwerk.* Bergen.
- SCHRUMPF, ELLEN.** 2003. *Berus Eder! Norske drikkekulturer i de siste 200 år.* Oslo.
- SEIP, ANNE-LISE.** 1997. *Nasjonen bygges 1830–1879.* (Knut Helle [red.], Aschehougs Norges historie, bd. 8). Oslo.
- SEIP, JENS ARUP.** 1968. *Tanke og handling i norsk historie.* Oslo.
- SEJERSTED, FRANCIS.** 1993. *Demokratisk kapitalisme.* Oslo.
- SEJERSTED, FRANCIS.** 2005. *Sosialdemokratietis tidsalder. Norge og Sverige i det 20. århundre.* Oslo.
- SEJERSTED, FRANCIS.** 2007. «Frihetsrevolusjonen.» I *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 3, s. 256–267.
- SELSTAD, TOR.** 2003. *By og land, hand i hand? Distrikts- og regionalpolitiske diskurser i historisk perspektiv.* Lillehammer.
- SERVAN-SCHREIBER, JEAN-JACQUES.** 1968. *Den amerikanske utfordring.* Oslo.
- SETH, ANDREW OG GEOFFREY RANDALL.** 1999. *The grocers. The rise and rise of the supermarket chains.* London.
- SIMONSEN, E.** 1905. *Veiledning i varekundskab med tilhørende mekanisk og kemisk teknologi.* Kristiania.
- SIMONSEN, SEVALD.** 1960. *Folk på Sandnes i 200 år.* Sandnes.
- SIMONSEN, SEVALD.** 1973. *Ganns 100 år 1873–1973.* Sandnes.
- SKARUNG, EIVIND.** 2007. *Fra trelasthandlere til ferdighusprodusent. Årsakene til veksten i ferdighusbransjen i Sandnes og på Nord-Jæren fra 1955–1978.* Masteroppgave i historie. Universitetet i Bergen.
- SKARUNG, PER.** 1983. *Utviklingen av metodismen i Stavangerområdet fra 1874 til 1898.* Hovedoppgave i historie. Universitetet i Bergen.
- SKEIE, JON.** 2004. «Boligsektoren og den nyliberale vendingen.» I *Nytt Norsk Tidsskrift* 3–4, s. 320–335.
- SKJELLEVIK, OLAV.** 2006. «Hiv det på Fjærå.» I *Sandnes Historie- og Ættesogelag. Årbok* nr. 9. Sandnes.
- SKONHOFT, ANDERS.** 1988. «Den regionale industriutviklingen i Norge de senere år.» I *Tidsskrift for Samfunnsforskning.* Årgang 29, s. 131–153.
- SKONHOFT, ANDERS.** 1993. «Industriell utvikling i Norge.» I *Sosialøkonomen* 4, s. 21–25.
- SKÅLNES, SIGRID.** 1984. *Akta din granne, – men la grinda stande. Om interkommunal samordning i jærregionen.* Hovedoppgave i offentlig administrasjon, Universitetet i Bergen.
- SLAGSTAD, RUNE.** 1998. *De nasjonale strateger.* Oslo.
- SLETTAN, DAGFINN OG HANS TRY (RED.).** 1979. *Bondevenene. Jaabækrørsla 1865–1875.* Oslo.
- SLIK LAGER VI ULLVARER: SANDNES ULDVAREFABRIK A/S.** 1950. Sandnes.
- SOGNER, SØLVI OG KARI TELSTE.** 2005. *Ut og søkje teneste – historia om tenestejentene.* Oslo.
- SOLHEIM, ANNE LOFTHUS OG ROLF ERIK SOLHEIM.** 1999. *Det skal komme en tid... Mauritz Kartevolds liv og tanker.* Stavanger.
- SPILLING, GUNNAR.** 1972a. «TESA-gruppens resultater.» I *Jernindustri* nr. 3, s. 52–55.
- SPILLING, GUNNAR.** 1972b. «Industrisamarbeide i Rogaland. Aktuelt mønster også for andre landsdeler?» I *Teknisk Ukeblad* nr. 43, s. 39–50.
- STRANDHEIM, ROY.** 1982. *Tettstedvekst i byrandssonen på Nord-Jæren. Konflikt mellom jordvern og byutvikling.* Hovedoppgave i geografi, Universitetet i Bergen.
- STRAUME, JAKOB.** 1957. *Kristenliv i Rogaland. Fra Haugesund til Hidra. Eit sogeskrift.* Bergen.
- STRØM, BOYE.** 1888. *Stavanger amt efter offentlig foranstaltning.* Kristiania.
- STUGU, OLA SVEIN.** 2006. «Moteturbanisert land? 1920–2000.» I Knut Helle et al. *Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, s. 385–503. Oslo.
- STULAND, SAMSON.** 1935. «Økonomisk oversikt.» I *Katalog for Sandnes 75-års jubileumsutstilling 21. juli–4. august 1935*, s. 105–119. Sandnes.
- SUNDE, KRISTIAN.** 1981. *Vår sak er rettferdig. Arbeiderbevegelsens historie i Rogaland 1850–1905.* Stavanger.
- SVENDSEN, ARNLJOT STRØMME (RED.).** 1972. *Norsk industri og fremtiden.* Oslo.
- SÆTHERSKAR, JOHANNES (RED.).** 1950. «Sandnesby.» I *Det norske næringsliv, bd. 7: Rogaland Fylkesleksikon*, s. 834–849. Bergen.
- SØBYE, ESPEN.** 2001. «Tallenes fortellinger.» I *Samfunnsspeilet* nr. 1.
- SØRLIE, KJETIL.** 1993. «Ola var fra Sandefjord». Bor han der fortsatt som 40-åring? I *Samfunnsspeilet* nr. 1.

- TAYLOR, FREDRIK W.** 2005. *Prinsippene for vitenskapelig bedriftsledelse*. Oslo.
- TEAFORD, JON C.** 1993. *The Twentieth-Century American City*. Baltimore.
- TEDLOW, RICHARD S.** 1990. *New and Improved. The Story of Mass Marketing in America*. New York.
- TENGSPEDERSEN, ALF** 1968. En rundgang gjennom sykkelfabrikken. I *Jonasen* 1968, s. 169–181.
- THOMPSON, EDWARD P.** 1982. «Time, Work Discipline and Industrial Capitalism.» I Anthony Giddens og David Held (red.), *Classes, Power and Conflict*. London.
- THORING, CHRISTIAN AUGUST.** 1992. *Forus industritomeselskap A/S – en beretning om tilblivelse og utvikling*. Stavanger.
- THORSRUD, EINAR OG FRED E.**
- EMERY.** 1970. *Mot en ny bedriftsorganisasjon. Eksperimenter i industrielt demokrati*. Oslo.
- TITLESTAD, TORGRIM (RED.)** 1987. *I den galna tiå ... Fattigdom, forsorg og politisk strid i Stavanger 1900–40*. Stavanger.
- TJELMELAND, HALVARD.** 2003. *I globaliseringsens tid 1940–2000*. (Knut Kjeldstadli [red.], Norsk innvandringshistorie, bd. 3.) Oslo.
- TJELTA, IVAR.** 1998. *Sandnes havn – glimt fra 150 års historie*. Sandnes.
- TODD, EMMANUEL.** 1990. *L'Invention de l'Europe*. Paris.
- TOLDNES, BÅRD.** 2007. *Indtil Automobilene har gått sine rolige men sikre Seiersgang. Integrering av ny teknologi perioden 1895–1926*. Trondheim.
- TOREKULL, BERTIL.** 1999. *Leading by Design. The IKEA Story*. New York.
- TRANØY, BENT SOFUS OG ØYVIND ØSTERUD.** 2001. *Mot et globalisert Norge? Rettslige bindinger, økonomiske føringer og politisk handlingsrom*. Oslo.
- TRODAHL, GRO P.** 1994. «Sandnesmodellen.» I *Sjå Jæren. Årbok for Jærmuseet*, s. 7–43. Nærbø.
- TRONES, OTTAR.** 1955. «Et moderne, norsk teglverk.» I *Teglverksindustri* 5, s. 3–12.
- TYSDAL, OLAV.** 1990. *Befolkningsutviklingen i Sandnes og deler av Høyland 1801–1875*. Hovedoppgave i historie, Universitet i Bergen.
- UNDHEIM, BØRGE.** 1971. *Skolesoge i Sandnes fram til 1970*. Sandnes.
- UNDHEIM, STEIN.** 1979. *The Jæren Railroad: A Premature Project. A Study of Promotion efforts and Economic Contribution of a Norwegian Railroad, 1866–1913*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen.
- UTNE, BJØRN S.** 1982. «Den Kombinerte Indretning – en sosial politisk pakkeløsning fra 1800-tallets Stavanger.» I *Stavanger Museums årbok*.
- UTNE, BJØRN S.** 1983. «Muligheten som glapp?» I *Ætt og heim*. Stavanger.
- UTNE, BJØRN S.** 1987. «Marked og byer. Samferdsel og handel.» I *Edgar Hovland og Hans Eyvind Næss (red.), Fra Vistehola til Ekofisk*, bd. I. Oslo.
- VASSENDEN, KÅRE (RED.)** 1997. *Innvandrerne i Norge. Hvem er de, hva gjør de og hvordan lever de?* SSB Statistiske analyser 20, Oslo.
- VEGGELAND, NORALV.** 2000. *Den nye regionalismen. Europeisk integrasjon og flernivåstyring*. Bergen.
- VEKA, JOHAN.** 1952. *Glytt frå kristenlivet i Rogaland. Gamal og ny tid*. Stavanger.
- VESTERHUS, TOR.** 1975. *Leveranser til bygging av Condeep-plattformen i Stavanger*. Notat nr. 4. Stavanger.
- VINJAR, ASBJØRN.** 1992. «Elektrisitet i Norge 1892–1970 – sett i et historisk perspektiv.» I K. Endresen (red.), *Vår vidunderlige vannkraft. Fredrik Vogt og norsk vannkraftutbygging*, s. 15–52. Oslo.
- WISE, DAVID A.** 2005. *The Google Story*. New York.
- VOLLSNES, ANDREAS O.** 1921. «Sandnes – litt historikk.» I *Sandnes*, s. 7–13. Stavanger.
- VOLLSNES, ANDREAS O.** 1935. «Sandnes – Jærens port.» I *Katalog for Sandnes 75-års jubileumsutstilling 21. juli–4. august 1935*, s. 49–61. Sandnes.
- VOLLSNES, ANDREAS O.** 1936. *Ullindustri og leirvaror. Etter ei skulekringkasting frå Sandnes*. Oslo.
- VOLLSNES, ANDREAS O.** 1951. *75 år. Sandnes Sparebank 1876–1951*. Sandnes.
- WAULA, JØRG EIRIK.** 2003. «Al forandring maa begynne med en Udgift» – Psykiatriens historie i Rogaland.» I J.O. Johannessen (red.), «... alt det galna ...» *Rogaland psykiatriske sykehus 1913–2003*. Stavanger.
- WETTELAND, MAGNOR.** 1998. «Høyland og Jæren Forbruksforening 1907–1997.» I *Sandnes Historie- og Ættesogelag. Årbok 1*, s. 7–22. Sandnes.
- WETTELAND, MAGNOR.** 2005. «Sandnes Forbruksforening 1905–2005.» I *Sandnes Historie- og Ættesogelag. Årbok nr. 8*, s. 66–76. Sandnes.
- WETTELAND, MAGNOR.** 2006. «Tullebusen.» I *Sandnes Historie- og Ættesogelag. Årbok nr. 9*. Sandnes.
- WYMAN, MARK.** 1993. *Round-Tripto America. The Immigrants Return to Europe, 1880–1930*. Ithaca, New York.
- YTTRI, GUNNAR.** 1995. «From a Norwegian Rationalization Law to an American Productivity Institute.» I *Scandinavian Journal of History*, 4.
- ZAKARIASSEN, HANS.** 1980. *Teglindustriens historie*. Oslo.
- ØGLÆND, PER.** 1968. «En rundgang gjennom konfeksjonsfabrikken.» I *Jonasen* 1968, s. 183–194.
- ØGLÆND, PER.** 1995. *Firmaet. 123 år Jonas Øglænd*. Sandnes.
- ØGLÆND, SIGURD J. OG JONAS B. ØGLÆND.** 1943. *Jonas Øglænd 75 år. 1868–1943*. Sandnes.
- ØIUMSHAGEN, IVAR.** 1995. *Vi kommer ikke med kugler og kanoner. Arbeiderbevegelsens framvekst og utvikling i Gjesdal før 1940*. Hovedfagsoppgave i historie, Universitetet i Bergen.
- ØSTBY, LARS, ET AL.** 1977. «Flytteundersøkelsen 1972». *Samfunnsøkonomiske studier* nr. 35. Oslo.
- ØSTBY, PER.** 1995. *Flukten fra Detroit. Bilens integrasjon i det norske samfunnet*. Trondheim
- ØSTENSJØ, REIDAR.** 1958. *Haugesund 1835–1895*. Bind I. Haugesund.
- ØSTENSJØ, REIDAR.** 1963. *The Spring Herring Fishing and the Industrial Revolution in Western Norway in the Nineteenth Century*. I *Scandinavian Economic History Review II*.
- ØSTENSJØ, REIDAR.** 1993. *Haugesund 1895–1913*. Bind II. Haugesund.
- ØSTERUD, ØYVIND ET AL.** 2003. *Makten og demokratiet. En sluttbok fra Makt- og demokratiutredningen*. Oslo.
- ØSTERUD, ØYVIND.** 1972. *Samfunnsplanlegging og politisk system*. Oslo.
- ØSTERUD, ØYVIND.** 1979. *Det planlagte samfunn. Om sentralplanleggingens fremvekst og grenser*. Oslo.
- AALANDSLID, VEBJØRN. (RED.)** *Innvandrerne demografi og levekår i 12 kommuner i Norge*. SSB-rapport 2007/24.
- AAS, STEINAR.** 2006. *Ei byhistorie om Narvik – eit refleksjonstillegg*. Dr.art.-avhandling. Universitetet i Tromsø.

Kapittel 7

- 1 *Stavanger Aftenblad* 19.8.2008.
- 2 Om definisjoner/inndelinger, se Vebjørn Aalandslid (red.) *Innvandrerens demografi og levekår i 12 kommuner i Norge*, SSB-rapporter 2007/24:23. For en nærmere drøfting av begrepsbruken innenfor feltet, se Knut Kjeldstadli *Sammensatte samfunn. Innvandring og inkludering*, 2008:9–15.
- 3 Farida Ahmadi *Tauseskrik. Minoritetskvinnens behov for anerkjennelse*, 2008:46.
- 4 Dudley Baines *Emigration from Europe 1815–1930*, 1995:4. Julie E. Backer *Ekteskap, fødsler og vandringer i Norge 1856–1960*, Samfunnsøkonomiske studier 13, SSB, 1965:158.
- 5 Grete Brochmann Del II. 1975–2000, i Knut Kjeldstadli (red.) *Norsk innvandringshistorie*, bd. 3 *I globaliseringens tid 1940–2000*, 2003:214–215. Kjeldstadli 2008:52, 58–59 og 63. For synspunkt fra et muslimsk perspektiv, se Tariq Ramadan *Europeisk islam. Å være muslim i Vesten*, 2009:117–120 og del 2.
- 6 Brochmann 2003:219–224 og 228–229.
- 7 Jon Gjerde *Major Problems in American Immigration and Ethnic History*, 1998:314–321.
- 8 Ola Svein Stugu, *Mot et urbanisert land? i Norsk byhistorie. Urbanisering gjennom 1300 år*, Helle et al. 2006:491.
- 9 http://www.sandnesposten.no/modules/module_123/proxy.asp?C=36&I=35351&D=2 2009-10-02.
- 10 Brochmann 2003:231.
- 11 Helge Godø *Noen trekk ved befolkningsutvikling og flyttebevegelse på Nord-Jæren 1967 til 1976*, Notat (Rogalandsforskning), 1978:28, tabell 9.
- 12 Godø 1978:28, tabell 10.
- 13 Godø 1978:34.
- 14 Vebjørn Aalandslid (red.) *Innvandrerens demografi og levekår i 12 kommuner i Norge*, SSB-rapport 2007/24:165, tab. 10.1. Vestlige innvandrere kommer fra Vest-Europa, Nord-Amerika og Oseania. Øvrige regnes som ikke-vestlige innvandrere, s. 23.
- 15 Leslie Page Moch *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650*, 2003:16–17. Klaus J. Bade *Migration in European History*, 2003:ix–xi.
- 16 Page Moch 2003:177–178.
- 17 Halvard Tjelmeland Del I. 1940–1975, i Knut Kjeldstadli (red.) *Norsk innvandringshistorie*, bd. 3, *I globaliseringens tid 1940–2000*, 2003:40–43.
- 18 Page Moch 2003:180.
- 19 Tjelmeland 2003:79.
- 20 Tjelmeland 2003:68.
- 21 *Dagbladet* 24. og 25.7.1967, *Stavanger Aftenblad* 25.7.1967.
- 22 Tjelmeland 2003:132–133.
- 23 Tjelmeland 2003:83, tabell 3.1.
- 24 Tjelmeland 2003:115. Undertittelen på avsnittet «Panikk – pakistanarane kjem».
- 25 Page Moch 2003:181, tabell 5:1.
- 26 Brochmann 2003:151.
- 27 Page Moch 2003:189–190.
- 28 St.meld. nr. 74 (1979–80):62. Brochmann 2003:170.
- 29 Page Moch 2003:189–190.
- 30 Brochmann 2003:163–164.
- 31 Tjelmeland 2003:127.
- 32 Brochmann 2003:151.
- 33 <http://www.ssb.no/emner/02/02/statsborger/> 2008-09-26.
- 34 Brochmann 2003:245 og 270.
- 35 Brochmann 2003:159.
- 36 Page Moch 2003:179, Tjelmeland 2003:129. Brochmann 2003:137.
- 37 *Innvandrerens demografi og levekår*, SSB-rapport 2007/24:170. SSB bruker betegnelsen «person med flyktningbakgrunn» om personer som har kommet til Norge av fluktgrunner (overføringsflyktninger og familietilknyttede til flyktninger medregnet), uten hensyn til om personen har fått flyktningstatus (etter Genèvekonvensjonen) eller opphold på humanitært grunnlag etter søknad om asyl.
- 38 *Innvandrerens demografi og levekår*, SSB-rapport 2007/24:171–172 og 186.
- 39 *Innvandrerens demografi og levekår*, SSB-rapport 2007/24:172 og 186.
- 40 *Stavanger Aftenblad* 30. mars 2009, del 1:9.
- 41 <http://www.ssb.no/02/01/10/innvbef/main.html> 21.11.2008.
- 42 *Stavanger Aftenblad* 18.1.2006.
- 43 Page Moch 2003:17. Bade 2003:231 og 291–293.
- 44 Mark Wyman *Round-Trip to America. The Immigrants Return to Europe, 1880–1930*, 1993:3–4. Bade 2003:109–112. Page Moch 2003:124–126 og 165–166.
- 45 Bade 2003:289–290.
- 46 <http://web.3.aftenbladet.no/lokalt/article399094.ece> 24.11.2008.
- 47 <http://www.aftenbladet.no/lokalt/article676115.ece> 24.11.2008.
- 48 http://www.sandnesposten.no/modules/module_123/proxy.asp?I=20961&C=36&D=2 25.11.2008.
- 49 Kjeldstadli 2008:115–121.
- 50 <http://www.ssb.no/emner/04/01/utinnv/2008-11-24>.
- 51 *Innvandrerens demografi og levekår*, SSB, Rapporter 2007/24:172–173. Det blir i det følgende presentert flere data fra denne undersøkelsen.
- 52 Knut Kjeldstadli *Sammensatte samfunn. Innvandring og inkludering*, 2008:110–115.
- 53 *Innvandrerens demografi og levekår*, SSB-rapporter 2007/24:174–177.
- 54 Bjørn S. Utne *Den Kombinerede Indretning – en sosialpolitisk pakkeløsning fra 1800-tallets Stavanger*, i Utne, Wishman, Liebich (red.) *Stavanger Museumsårbok*, 1982:63–64.
- 55 Jørg Eirik Waula «Alforandring maa begynde med en Udgift» – Psykiatriens historie i Rogaland, i Johannessen, Nerheim, Bloch-Thorsen, Waula (red.) «...altdet galna...» *Rogaland psykiatriske sykehus 1913–2003*, 2003:26.
- 56 Waula 2003:29–30.
- 57 Utne 1982:85.
- 58 Waula 2003:42.
- 59 Waula 2003:68 og 72.
- 60 Hero, Årsrapport 2007, ansv. red. Ahmed Bozgil:6–7.
- 61 Opplysningene om driften er gitt av driftsansvarlig ved Dale mottak fra 1994 til 2008, Gunn Stangeland Fadnes, 6.11.2008.
- 62 Opplysninger gitt av flyktningskonsulent i Sandnes kommune, Elsa Anfinnsen Bakka, 25.11.2008.
- 63 Aalandslid (red.) 2007:166.
- 64 Hendelsen fikk stor oppmerksomhet i mediene, <http://www.vg.no/nyheter/innenriks/artikkel.php?artid=3558501>.
- 65 http://www.aftenbladet.no/utenriks/94799/Ingen_stor_innvandring_fra_OEst-Europa 24.11.2008.
- 66 Brochmann 2003:246. Se også Kåre Vassenden (red.) *Innvandrere i Norge. Hvem er de, hva gjør de og hvordan lever de?*, SSB Statistiske analyser 20, 1997.
- 67 <http://www.ssb.no/vis/emner/02/01/10/innvbef/art-2008-04-29-01.html> 14.10.2009. ISSBstatistikk omfatter innvanderbefolkningen personer med to utenlandsfødte foreldre, eller mer

presist: personer som verken har foreldre eller besteforeldre som er født i Norge. Innvandrerbefolkningen inkluderer førstegenerasjonsinnvandrere, som selv har innvandret, og personer født i Norge av to utenlandsfødte foreldre. For en nærmere drøfting av begrepene, se Brochmann 2003:240–242.

- 68** <http://www.ssb.no/emner/02/01/10/innvbef/tab-2008-04-29-10.html> 14.10.2009.
- 69** Brochmann 2003:374–375, se også Kjeldstadli 2008, kapittel 3 og 4 for en nærmere drøfting av temaet.
- 70** Page Moch 2003:189–190. Kjeldstadli 2008:139. Selv om gjestearbeiderne ikke kunne bli statsborgere i Tyskland, skulle de sikres grunnleggende menneskerettigheter, religions- og ytringsfrihet. De hadde rett til å opprette skoler og skulle ha de samme arbeidstakerrettighetene som tyskere, rett til subsidier til husleie, arbeidsløshetsstøtte og barnetrygd.
- 71** *Stavanger Aftenblad* 6.10.2009, del 1:5.
- 72** Brochmann 2003:280–282.
- 73** Page Moch 2003:195.
- 74** Rommetveit 2008, *Univers*, Magasin fra Universitetet i Stavanger, nr. 2, 2008:38.
- 75** Kjeldstadli 2008:13.

Kapittel 7 – Vedlegg 1 Folkemengde, etter kjønn og statsborgerskap i Sandnes og Stavanger per 31.12.1975. Kontinent. «>» tall mindre enn 3 kan ikke oppgis.

Statsborgerskap	1102 Sandnes		1103 Stavanger	
	Menn	Kvinner	Menn	Kvinner
Alle landkoder	16 852	17 078	42 145	44 498
Norge	16 428	16 674	40 225	43 023
I alt	424	404	1920	1475
Danmark	84	67	197	129
Finland	:	8	20	11
Island	:	3	25	20
Sverige	15	19	79	69
Tyrkia	:	:	17	4
Tyskland	18	11	57	58
Belgia	0	:	4	4
Frankrike	3	4	118	87
Hellas	:	0	:	:
Irland	0	:	4	:
Italia	11	6	27	17
Serbia og Montenegro	:	:	7	5
Nederland	7	8	46	36
Polen	0	3	4	10
Portugal	0	:	:	:
Sovjetunionen	0	0	:	:
Spania	:	0	11	6
Storbritannia	51	36	274	187
Sveits	3	3	5	8
Tsjekkoslovakia	0	0	12	10
Ungarn	:	0	5	3
Østerrike	:	:	3	5
Europa u/Norge m/Tyrkia i alt	202	177	920	674
Egypt	0	0	7	0
Marokko	:	:	13	0
Afrika i alt	2	2	42	14
Sri Lanka	:	:	10	8
Filippinene	0	0	4	:
India	:	:	9	4
Iran	0	:	5	:
Japan	0	3	:	4
Sør-Korea	:	:	:	5
Kina	0	0	5	7
Pakistan	24	6	70	18
Asia i alt	28	13	122	56
USA	181	197	720	652
Canada	7	9	74	52
Nord-Amerika i alt	188	206	794	704
Sør- og Mellom-Amerika i alt	1	5	21	12
Australia	:	0	16	7
Oseania og statsløse i alt	3	1	21	15

Kilde: SSB

Kapittel7–Vedlegg2 Inn-ogutvandringtil Sandnes 1971, 1980, 1990, 2000 og 2007. Verdensdeler og utvalgte land. Absolutte tall. «>» tall mindre enn 3 kan ikke oppgis.

	1971			1980			1990			2000			2007		
	Inn	Ut	Net	Inn	Ut	Net	Inn	Ut	Net	Inn	Ut	Net	Inn	Ut	Net
I alt	125	96	29	155	161	-6	235	283	-48	363	314	49	1055	196	859
Europa	55	55	0	91**	76**	19**	128	200	-72	177	216	-39	741	144	597
Utvalgte land:															
Danmark	20	21	-1	9	7	2	12	23	-11	37	48	-11	52	50	2
Finland				:	:	2							6	3	3
Island				:	:	1							4	8	-4
Sverige	7	14	-7	11	13	-2	33	45	-12	24	34	-10	53	29	24
Frankrike							3	3	0	3	5	-2	11	3	8
Irland										0	8	-8			
Italia							6	14	-8						
Serbia og Montenegro										12	7	5			
Belgia							0	4	-4				3	0	3
Spania							7	4	3	9	15	-6	:	:	5
Ungarn							3	0	3						
Polen										6	0	6	298	3	295
Nederland							11	20	-9	4	12	-8	10	4	6
Storbritannia							28	68	-40	27	37	-10	25	20	5
Tyskland*							6	7	-1	6	10	-4	103	8	95
Tyrkia							6	7	-1						
Estland													:	:	6
Litauen													:	:	67
Russland										5	0	5	31	0	31
Slovakia													19	0	19
Tsjekkia													11	0	11
Bosnia-Hercegovina										15	7	8	4	0	4
Romania													7	0	7
Ukraina										4	0	4			
Afrika	3	6	-3	10	5	5	8	9	-1	28	14	14	79	4	75
Utvalgte land:															
Marokko															
Kongo-Brazzaville							3	0	3				6	0	6
Mali							0	3	-3						
Nigeria							3	0	3				4	0	4
Eritrea													13	0	13
Etiopia										7	0	7	10	0	10
Sør-Afrika													5	0	5
Tanzania													5	0	5
Somalia										14	0	14	21	0	21
Kenya										0	3	-3			

	1971			1980			1990			2000			2007		
	Inn	Ut	Net	Inn	Ut	Net	Inn	Ut	Net	Inn	Ut	Net	Inn	Ut	Net
Asia	6	3	3	10	12	-2	38	29	9	122	11	111	162	16	146
Utvalgte land:															
India													23	0	23
Pakistan										6	0	6	5	0	5
Vietnam							10	0	10				8	0	8
Kina										5	0	5	4	0	4
Sri Lanka							0	3	-3				5	0	5
Thailand													21	6	15
Hongkong							7	0	7						
Malaysia							0	4	-4				7	0	7
Emiratene							0	3	-3				6	3	3
Afghanistan										3	0	3	15	0	15
Irak										40	0	40	17	0	17
Iran										7	0	7	6	0	6
Armenia										7	0	7			
Aserbajdsjan										4	0	4			
Nepal										5	0	5			
Bangladesh										5	0	5			
Filippinene										12	0	12	12	2	10
Det palestinske omr.													9	0	9
Taiwan							0	5	-5						
Rest Asia inkl. Tyrkia													26	3	23
Amerika	61	32	29	37	66	-29	59	43	16	34	55	-21	60	20	40
Utvalgte land:															
Canada				5	6	-1				0	3	-3			4
USA	57	26	31	26	55	-29	50	36	14	22	35	-13	30	17	13
Chile										0	6	-6			
Bolivia							0	4	-4						
Venezuela													9	0	9
Cuba													3	0	3
Colombia													4	0	4
Brasil							6	0	6	0	3	-3			6
Oseania	0	0	0	:	:	1	2	2	0	2	8	-6	11	10	1
Ukjent	0	0	0	0	0	0				0	10	-10	2	2	0

* I 1971 og 1980 Forbundsrepublikken Tyskland. **«:» er ikke regnet med

Kilde: Statistisk sentralbyrå

Kapittel 7 – Vedlegg 3 Innvandring til Sandnesi
2007 etter fraflyttingsland. Absolutte tall
N=1055. «>» tall lavere enn tre kan ikke offentlig-
gjøres.

Land	Antall	Land	Antall	Land	Antall
Danmark	52	Tsjekkia	11	India	23
Grønland	:	Serbia	:	Indonesia	:
Finland	6	Algerie	3	Irak	17
Island	4	Angola	:	Iran	6
Sverige	53	Burundi	:	Kina	4
Belgia	3	Eritrea	13	Sør-Korea	:
Bulgaria	:	Etiopia	10	Libanon	3
Estland	8	Egypt	:	Macao	:
Frankrike	11	Ghana	:	Malaysia	7
Hellas	:	Kongo-Brazzaville	6	Oman	4
Kroatia	:	Libya	:	Det palestinske omr.	9
Italia	3	Marokko	:	Pakistan	5
Latvia	:	Nigeria	4	Saudi-Arabia	:
Nederland	10	Rwanda	:	Singapore	:
Polen	298	Sierra Leone	:	Thailand	21
Portugal	:	Somalia	21	Vietnam	8
Romania	7	Sudan	:	Canada	5
Litauen	69	Sør-Afrika	5	Cuba	3
Spania	6	Tanzania	5	USA	30
Storbritannia	25	Zambia	:	Bolivia	:
Russland	31	Afghanistan	15	Brasil	8
Sveits	:	Aserbajdsjan	:	Colombia	4
Tyrkia	3	Burma	3	Venezuela	9
Tyskland	103	Sri Lanka	5	Australia	7
Ukraina	5	De for. arabiske em.	6	Fiji	:
Ungarn	3	Filippinene	11	New Zealand	3
Bosnia-Hercegovina	4	Taiwan	:	Uoppgitt	:
Slovakia	19	Hongkong	:		

Kilde: SSB

Kapittel 7 – Vedlegg 4 Innvandrerbefolkningen i Sandnes kommune etter landbakgrunn per 1.1.2007 og 1.1.2008. «>» tall lavere enn tre kan ikke offentliggjøres.

Landbakgrunn	2007	2008
I alt	5 682	6 828
Vietnam	660	675
Polen	250	597
Bosnia-Hercegovi	333	332
Irak	263	305
Pakistan	257	293
Tyskland	204	290
Russland	213	280
Storbritannia	235	254
Danmark	244	252
Sri Lanka	211	231
Kosovo	0	213
Tyrkia	188	195
Iran	163	181
Thailand	150	163
Sverige	127	149
Litauen	66	149
USA	127	140
Filippinene	112	121
Kina	113	120
Afghanistan	94	112
Island	89	87
India	49	85
Nederland	81	84
Etiopia	54	66
Libanon	57	65
Finland	51	57
Somalia	35	54
Eritrea	42	52
Indonesia	46	50
Tunisia	43	49
Frankrike	25	44
Romania	32	44
Hongkong	45	44
Ukraina	34	43
Burma	22	43
Canada	34	41
Marokko	36	36
Chile	27	36
Det palest. omr.	31	34
Brasil	29	34
Ghana	33	31
Italia	30	30
Algerie	15	30
Burundi	35	30
Serbia	216	27
Slovakia	4	25
Tsjekkia	9	25

Landbakgrunn	2007	2008
Egypt	25	24
Makedonia	21	20
Sør-Afrika	16	20
Ungarn	17	18
Colombia	18	18
Nigeria	8	17
Latvia	14	16
Syria	16	16
Kroatia	16	14
Armenia	14	14
Kasakhstan	15	14
Venezuela	:	14
Australia	16	14
Bulgaria	12	13
Estland	4	13
Aserbajdsjan	12	13
Sudan	11	12
Portugal	8	11
Spania	8	11
Ecuador	11	11
Irland	9	10
Østerrike	10	10
Sierra Leone	7	10
Israel	9	10
Malaysia	6	10
Rwanda	3	9
Færøyene	9	7
Belgia	6	7
Cuba	5	7
Albania	7	6
Gambia	4	6
Kongo-Brazzavi	0	6
Sør-Korea	6	6
Argentina	6	6
Peru	7	6
New Zealand	6	6
Libya	0	5
Hellas	8	4
Moldova	3	4
Sveits	4	4
Kenya	4	4
Uganda	4	4
Taiwan	:	4
Costa Rica	4	4
Trinidad og Tob	4	4
Grønland	3	3
Hviterussland	3	3
Kuwait	5	3

Landbakgrunn	2007	2008
Saudi-Arabia	3	3
Jemen	3	3
Mexico	3	3
Guyana	3	3
Slovenia	:	:
Angola	:	:
Kapp Verde	:	:
Kongo	:	:
Vest-Sahara	:	:
Mauritius	:	:
Niger	:	:
Tanzania	:	:
Georgia	:	:
Japan	3	:
Kirgisistan	:	:
Nepal	:	:
Singapore	:	:
Jamaica	:	:
Bolivia	:	:
Fiji	:	:
Luxembourg	:	:
Montenegro	:	:
Elfenbeinskysten	:	:
Guinea	:	:
Madagaskar	:	:
Malawi	:	:
Mauritania	:	:
Zambia	0	:
Bangladesh	:	:
Kypros	:	:
Macao	3	:
Usbekistan	:	:
Den dominikanske republi	:	:
Nicaragua	:	:
Panama	:	:
De forente arabiske emirat	:	0
Mongolia	:	0
Puerto Rico	:	0

